

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Thomas Van Roey

Van Tarevci naar Gent en terug

*De translokale migratie van Bosnische vluchtelingen in
historisch perspectief*

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de geschiedenis

2013-2014

Promotor Dr. Torsten Feys
 Vakgroep Geschiedenis

Dankwoord

Een thesis schrijven doe je nooit alleen. Het is een huizenhoog cliché dat ik bij deze graag wil ontkrachten. Ik heb dit schrijfsel weldegelijk volledig op eigen houtje neergepend. Maar voor ik hier de loftrumpet over mezelf opsteek, wat uiterst ongepast zou zijn, wil ik heel graag enkele mensen bedanken die deze thesis gemaakt hebben tot wat hij is. Ik stond er in deze boeiende reis, van Tarevci naar Gent en terug, immers niet alleen voor.

In de eerste plaats mijn twee stagebegeleiders bij het STA'M: Tina De Gent en dr. Jozefien De Bock. Toen Tina me het voorstel deed om iets te schrijven over de Bosnische migratie naar Gent, had ik nooit durven dromen dat er zo'n boeiende nieuwe wereld voor me zou opengaan. Dank je Tina voor het geweldige voorstel, en dank je Jozefien voor je aanstekelijke en inspirerende interesse in migratiegeschiedenis.

Ook bedankt aan mijn promotor dr. Torsten Feys, die me de kans gaf onder zijn goedkeurend oog dit onderwerp uit te werken tot een thesisonderzoek en steeds klaar stond met de juiste raad en bijsturing.

Mijn ouders bedank ik voor hun niet aflatende steun en hulp. Papa, dank je voor het urenlange nalezen van mijn teksten; de eventueel overgebleven schrijffouten neem ik volledig op mij! Mama, dank je voor de ijsjes, de *iced tea*, het fruit en het lekkere eten waarvan je me gedurende de laatste thesissweken elke dag voorzag; dankzij jou kwam ik nooit iets tekort!

Uiteraard was ik tijdens dit master jaar niet alleen in mijn 'thesis-lot'. Bedankt aan de studievrienden voor hun oprechte interesse in mijn thesisonderwerp. Dank je Gert voor de dolle thesis en frisbee momenten samen. Bedankt Tomas voor de vele schrijfsessies op de stoep in de Citroenstraat en de onnozele maar oppeppende Skype gesprekken van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat.

Ook wil ik graag mijn lieve vriendin Liesbeth bedanken. Soms leek het wel of ik over niets anders meer kon babbelen dan over Bosniërs. Haar eerlijke interesse stimuleerde me om niet op te geven. De snelheid en kunde waarmee je jouw eigen thesis afwerkte was onnavolgbaar maar inspirerend! Je eeuwige ondersteuning al even bemoedigend.

Maar de personen naar wie mijn meeste dank uitgaat zijn de vele tientallen Bosniërs die ik tijdens deze boeiende reis mocht ontmoeten, zowel in Bosnië als hier in België. Stuk voor stuk zijn jullie getuigenissen het bewijs van een levenskracht die geen grenzen kent. De warmte waarmee jullie me steeds ontvingen en dat nog steeds doen valt moeilijk te evenaren. Bedankt voor de vele Bosnische koffietjes, de glaasjes slivovitsj en de overheerlijke *Ćevapčići*.

Twee Bosniërs wiens gedrevenheid mijn thesis-ijver ver overstijgt verdienen een extra pluim. Daarom een dikke en welgemeende merci aan Sanela en Rusmir die gedurende dit avontuur mijn gedroomde gidsen waren, dat onze wegen elkaar nog vaak mogen kruisen!

Voorwoord

Migrancy involves a movement in which neither the points of departure nor those of arrival are immutable or certain. It calls for a dwelling in language, in histories, in identities that are constantly subject to mutation. Always in transit, the promise of a homecoming becomes an impossibility.¹

Nog voor u één regel van deze thesis heeft gelezen, kan ik u meegeven dat de laatste zin uit dit citaat van Iain Chambers zowat heel dit onderzoek samenvat. Eeuwig onderweg, blijft de belofte ooit thuis te komen voor eeuwig een belofte. Want immers; in een wereld waarin alle stabiliteit plots wordt ontwricht, is thuiskomen geen eenvoudige opdracht.

Migratie is van alle tijden. Toch lijkt de menselijke mobiliteit vandaag onder invloed van de globalisatie te zijn doorgeschooten tot ongekende hoogtes. Het heeft er veel van weg dat in de huidige postmoderne samenleving ‘iedereen migrant is’. Iedereen begeeft zich op het gladde ijs van het onzekere bestaan en hangt zijn zelfdefinitie op in relatie tot de verschillende plaatsen waar door en waar tussen hij zichzelf voortbeweegt. Plaatsen die op hun beurt alle stabiliteit lijken te hebben verloren en zelf een constante gedaanteverwisseling doormaken.

Hoewel in deze thesis eerst en vooral de concrete migratiegeschiedenis van enkele Bosnische vluchtelingen uit een klein dorpje in noordoost Bosnië centraal zal staan, deed dit onderzoek me ook op meer fundamenteel vlak vragen stellen over de ‘*condition migratoire*’ van de mens. Immers; in een wereld gekenmerkt door mobiliteit en deconstructie, wordt thuiskomen steeds problematischer.

‘Vluchten’ betekent de ééns vertrouwde thuis verplicht en ongewild achterlaten en deze inruilen voor een nieuwe. Dit gebeurt niet zonder slag of stoot. Migratie verandert de mens en zijn verhouding met enkele of meerdere lokaliteiten waartussen hij zich begeeft. Het gedwongen loslaten van één van deze plaatsen zorgt voor een ontwrichting van de ziel.

Terugkeren naar een thuis die nooit meer dezelfde thuis zal zijn, thuis zijn op een plek die voorheen de thuis niet was. Het is geen evidentie. Ook de Bosnische vluchtelingen dit het onderwerp uitmaken van deze thesis, begeven zich tussen verschillende onzekere werelden. Finaal thuiskomen, lijkt voor hen een eeuwige belofte. Of toch niet helemaal?

Ik hoop dat met deze thesis ook u lezer voor een stuk zal thuiskomen in een nieuwe en boeiende wereld.

¹ I. Chambers, *Migrancy, Culture, Identity*. Routledge, 1994, p. 5.

Lijst Gebruikte Afkortingen

CGVS	Commissariaat-Generaal voor de Vluchtelingen en de Staatlozen
DVZ	Dienst Vreemdelingenzaken
IDP	<i>Internally Displaced Person</i>
IFOR	Implementation Force (NAVO)
IOM	International Organization for Migration
RS	<i>Republika Srpska</i> /(Bosnisch-)Servische Republiek
SFOR	Stabilization Force (NAVO)

Legereenheden

ARBiH	Bosnische leger (1992-1995)
HV	Kroatische leger (°1991)
HVO	Bosnisch-Kroatische leger (1992-1995)
JNA	Joegoslavische Volksleger (vanaf 1992 <i>de facto</i> het leger van Servië)
VRS	Bosnisch-Servische leger (1992-1995)

Lijst van Afbeeldingen

Figuur 1	Tarevci net voor de oorlog, 1 mei 1992	44
Figuur 2	Tarevci aan het begin van de oorlog, 3 mei 1992.	45
Figuur 3	Het laatste beeld genomen van Tarevci voor vertrek, 27 juni 1992.	48
Figuur 4	Asfalteermachine firma Balegem-Gradačac.	93
Figuur 5	Tarevci vanuit de bus, eind jaren '90.	95
Figuur 6	Bosniërs in Zottegem, 1994.	99
Figuur 7	Club Bosna vzw in de Noordstraat, 1999.	103

Inhoudstafel

Inleiding	1
-----------	---

<i>Deel 1 Theoretisch en methodologisch kader</i>	1
---	---

Hoofdstuk 1 Theoretisch kader	3
--	---

1.1 Transnationalisme algemeen	4
1.1.1 Historisch transnationalisme	6
1.1.2 Transnationalisme voorbij: translokalisme	8
1.2 Diaspora	10
1.2.1 Een Bosnische diaspora?	12
1.3 Translokale banden binnen de Bosnische diaspora	15

Hoofdstuk 2 Methodologie	17
---------------------------------------	----

2.1 Ik en de Bosniërs	17
2.1.1 Op de grens tussen geschiedenis en herinnering	18
2.1.2 Balanceren op een slappe koord	20
2.1.3 De betrokken historicus	22
2.2 Mondelinge geschiedenis	23
2.2.1 Veldwerk in Tarevci	24
2.2.2 Afbakening onderzoeksgroep	25
2.2.3 Verloop interviews en vraagstelling	27
2.2.4 Moeilijkheden	28
2.2.5 Verwerking	29
2.3 ‘Bosnische’ begripsbepaling	29
2.4 Schrijfstijl	30
2.5 Structuur	31

<i>Deel 2 Van Tarevci naar Gent en terug</i>	33
--	----

Hoofdstuk 1 Bosnische migratie in tijden van vrede en conflict	35
---	----

1.1 Vooroorlogse <i>Gastarbeiter</i>	36
1.2 De Bosnische oorlog	37
1.3 De Bosnische vluchtelingenproblematiek in Europa	39
1.4 Bosniërs in België	40

Hoofdstuk 2 De vlucht uit Tarevci	43
--	----

2.1	Een voorgeschiedenis	43
2.2	De oorlog breekt uit in Tarevci	45
2.2.1	Vrouwen en kinderen eerst.....	46
2.2.2	Ondertussen in het dorp	47
2.2.3	Een verkochte zaak?	48
2.2.4	Hereniging.....	49
Hoofdstuk 3 De weg naar beter		51
3.1	Op de vlucht	51
3.1.1	Waarheen?.....	52
3.2	Vluchtelingenkampen Ljubljana, Slovenië	53
3.3	Je kans wagen.....	54
3.4	De eerste migranten uit Tarevci	57
3.4.1	Slovenië.....	57
3.4.2	Duitsland.....	58
3.4.3	België.....	58
Hoofdstuk 4 Blijven plakken in Gent.....		61
4.1	De ‘pioniers’ komen aan (juli – december 1992).....	62
4.1.1	Helpende handen	64
4.2	De ‘Chinezen van Tarevci’ breiden uit (januari – maart 1993).....	65
4.3	Alle wegen leiden naar... ..	66
4.3.1	Een moeilijke tocht	68
4.4	Een Gentse zomer (zomer 1993).....	71
4.5	Het net vangt (eind 1993 – 1995).....	73
4.5.1	Werkgroepen	73
4.5.2	Individueen	75
4.5.3	Een translokale waterval.....	77
4.6	Een translokale migratie?	80
4.7	Een aarzelende integratie tussen vrees en hoop	81
4.8	Het Belgische immigratiebeleid tav. de Bosnische vluchtelingen	83
4.8.1	Opvang van de Bosnische ‘ontheemden’	83
4.8.2	Lokale opvang.....	85
4.8.3	Perceptie.....	86
4.8.4	Een bespoedigde integratie?	87
Hoofdstuk 5 Een gemeenschap in ontwikkeling		89
5.1	Terug naar Tarevci?	89
5.1.1	Op hoop van zegen (eind 1994 – 1995).....	90
5.1.2	Eerst zien, dan geloven (eind 1995 – 1996).....	91
5.1.3	Een keuze die geen keuze was.....	92
5.1.4	Wachten in Gradačac (1996 – 1999).....	94
5.1.5	Tarevci aan de <i>Tareviani</i> (1999 – 2000)	96
5.1.6	Springen in koud water	96
5.2	Een prille Bosnische gemeenschap	98
5.2.1	Een stille start	99
5.2.2	Gent in beweging.....	100
5.2.3	Een Bosnische vzw	101
5.2.4	Bosnische avonden.....	105
5.2.5	Een Bosnische moskee.....	106
5.2.6	Een nieuwe wind	107
Hoofdstuk 6 Translokalisme in de diaspora.....		109

6.1	Translokale contacten	110
6.1.1	Virtueel translokalisme.....	111
6.2	Politieke verbondenheid	111
6.2.1	Een blijvend engagement.....	112
6.3	Translokale investeringen	114
6.4	Zomer in Tarevci.....	115
6.5	Translokalisme in de geest.....	117
6.5.1	Opgroeien in een (nieuwe) thuis.....	118
6.5.2	Jong geleerd.....	119
6.5.3	Terugkeren met het hoofd, blijven met het lichaam.....	120
6.5.4	Nostalgie	121
6.5.5	Thuis in transit.....	122
6.5.6	Een laatste thuis.....	123
Hoofdstuk 7	Historicisme en heterogeniteit: translokalisme onder spanning	125
7.1	Een gemeenschap van Bosniërs	126
7.2	Translokalisme van iedereen.....	128
7.3	Translokalisme en gemeenschapsvorming op de helling	130
Hoofdstuk 8	Suggesties tot verder onderzoek	131
Conclusie	133	
Bronnen	137	
	Primaire bronnen	137
	Materiële bronnen.....	139
	Bibliografie.....	140

Inleiding

Toen in april 1992 de Bosnische oorlog uitbrak, was de wereld met verstomming geslagen. Een oorlog in Europa, dat kon toch niet? Het conflict zou een vluchtelingenstroom op gang brengen die voelbaar werd tot in België. Ons land was tot dan toe nooit een geprivilegieerde bestemming geweest voor Joegoslavische migranten. Laat staan dat Gent een rol van betekenis speelde in de levens van zoveel Bosniërs.

En toch zou dit snel veranderen. De stad, en met uitbreiding de ruime omgeving rond Gent, vormen vandaag een centrale plaats in de zelfdefinitie van enkele honderden Bosnische oorlogsvluchtelingen. En haast allemaal zijn ze afkomstig uit één klein moslimdorpje in het uiterste noordoosten van Bosnië, genaamd Tarevci¹.

Hoe dit komt vormt het onderwerp van mijn thesis. Een migratiegeschiedenis die ondanks zijn recent karakter, aan historiciteit niet dient in te boeten. Hun komst was immers niet voorzien, laat staan gepland. Dit werpt enkele interessante onderzoeksvragen op.

Immers: welke factoren hebben ertoe geleid dat deze Bosnische vluchtelingen voor Gent kozen en niet pakweg voor Brussel of Antwerpen? Spelen historische migratiebanden hierin een belangrijke rol, of berust de eindbestemming eerder op toeval? Hiervoor ga ik te rade bij de voorgeschiedenis van migratie in België, die zowel voor Tarevci als Gent veelbetekenend zou zijn voor de processen die ik beschrijf.

Wat volgt is een bespreking van de weg die werd afgelegd tussen Tarevci en Gent. Deze migratieroute verliep allerm minst rechtlijnig, laat staan gestructureerd. Ik focus in detail op de impact van de oorlog en de vlucht op de levens van een voorheen alledaagse Bosnische moslingemeenschap. Wat maakte dat zij hun dorp verlieten en welke vluchtwegen werden vooropgesteld? Met welke ingesteldheid vluchtten deze Bosniërs uit hun dorp weg?

Na de evacuatie uit Bosnië, komt ons land steeds meer in het vizier. Al was België vooreerst voor weinig Bosnische oorlogsvluchtelingen een evidente eindbestemming. Of toch niet helemaal? Hoe kwam het immers dat enkele Bosnische families meteen koers zetten naar een land waar ze voorheen maar sporadisch iets over hadden opgevangen? Welke factoren speelden een primaire rol in hun keuze voor België? Was er überhaupt wel sprake van een weloverwogen keuze?

Net als nagenoeg alle Bosnische vluchtelingen, kwamen ook de gevluchte inwoners uit Tarevci aan in Brussel. En toch zou Gent zich al snel opwerpen als gunstigere eindbestemming. Maar welke aantrekkingskracht ging uit van de Arteveldestad? Hoe kwam het dat Bosnische migranten, die niet eens onze hoofdstad op een landkaart konden aanduiden, opeens massaal naar Oost-Vlaanderen

¹ 'Tarevci' wordt uitgesproken met een korte "t-s" klank zoals "tsaar".

trokken? Spelen ook hier historische verbanden een rol of zijn andere factoren van belang? Hoe kwam het dat de Bosnische aanwezigheid in de Gentse regio in enkele jaren tijd sterk zou toenemen? Welke rol was hierin weggelegd voor de Belgische samenleving en haar overheid?

Het overgrote merendeel van de Bosnische migranten die gestrand waren in Gent, bleef ook na de oorlog hier plakken. Maar hoe kwam dit juist en waarom werd er niet meteen na de afloop van het conflict teruggekeerd naar hun oude thuis? En eens beslist was hier te blijven, hoe verliep de integratie in de Belgische maatschappij?

Ondertussen was er in en om Gent immers van alles gaan bewegen. Een prille migrantengemeenschap kreeg stilaan vorm. Maar kunnen we vandaag nog wel spreken van een Bosnische gemeenschap en welke evolutie heeft deze de laatste twee decennia doorgemaakt? Welke gedaanten kreeg zij aangemeten en hoe verhoudt deze zich tot de migrantengroep waarvoor ze beweert te spreken?

Nu de Bosniërs in Gent en omgeving zich hier hadden gesetteld, kon de blik voltijds op het leven hier in België worden gericht. Of toch niet helemaal? Want Bosnië loslaten was voor velen geen optie. Hoe werden de banden tussen de thuis in België en het vroegere dorp in Bosnië onderhouden? Over welke materiële maar tevens immateriële uitwisseling gaat het? Hoe zijn deze verbanden gestructureerd?

Ondanks de recente aard van dit onderzoek en haar ogenschijnlijk coherente voorkomen, schuilt achter deze processen een veelheid aan diversiteit. Ik zal doorheen deze thesis dan ook steeds oog houden voor de historiciteit en heterogeniteit van de migratiegeschiedenis die ik beschrijf. Het historicisme dat ik voorhoud, uit zich enerzijds in de aandacht die ik heb voor de historische context waarbinnen deze migratie en integratie zich afspelen. Anderzijds betekent het dat ik oog heb voor het historisch tijdsverloop dat fundamenteel inwerkt op het leven van deze Bosnische migranten. Daarenboven staat heterogeniteit eerder dan homogeniteit centraal in deze verhandeling. De voortschrijdende temporaliteit maakt de wereld immers tot een constante *work in progress*, waarin een definitief einde nooit wordt bereikt. Deze thesis is dan ook eeuwig fundamenteel onvoltooid.

Deel 1

Theoretisch en methodologisch kader

Hoofdstuk 1

Theoretisch kader

For Vertovec (1999), there are six conceptual premises upon which any theory of transnationalism needs to be founded. A social formation spanning borders is one of these; but at the same time, transnationalism can be a type of consciousness, a mode of cultural reproduction, an avenue of capital, a site of political engagement, and/or a (re)construction of place or locality.¹

Om de vorming van deze Bosnische migrantengemeenschap in al zijn complexiteit te beschrijven en te interpreteren hanteer ik een concept dat vanuit de sociale wetenschappen de historiografie is binnengewaaaid: **transnationalisme**. In de jaren '80 groeide bij historici het besef dat onze geglobaliseerde wereld bestaat uit transnationale verbanden die niet louter politiek of statelijk moeten worden opgevat. Onder invloed van de economie, sociologie en antropologie komen ook economische, sociale en vooral culturele banden onder de aandacht. De *social turn* in de jaren '60 had de 'vergeten personen' als etnische en religieuze minderheidsgroepen uit de geschiedenis op het voorplan gebracht; de *cultural turn* in de jaren '70 zorgde binnen de geschiedschrijving voor toenemende interesse in populaire beelden en percepties van deze minderheden. Ondanks deze historiografische evoluties duurde het tot de jaren '90 vooraleer historici afstapten van de natiestaat als vertrekpunt van hun onderzoek en de *global history* en transnationale geschiedenis als volwaardige discipline gingen opnemen in hun onderzoek. De 'natie' als raamwerk verdween niet terstond maar andere, niet-nationale entiteiten kwamen aan het oppervlak: 'beschavingen', 'religies', maar ook ondermeer rassen en etnische gemeenschappen. De groeiende aandacht voor de werking van multinationals en NGO's, die opereren over landsgrenzen heen en de naties als het ware overstijgen of ondergraven, droeg hiertoe bij.²

Volgens A. Iriye liepen historici met deze (late) historiografische revolutie in de jaren '90 achter op andere sociale wetenschappers in hun beschrijving van het heden en het recente verleden. Waar laatstgenoemden al geruime tijd aandacht besteedden aan globale en transnationale processen, grepen historici in hun onderzoek naar de (transnationale, geglobaliseerde) contemporaine geschiedenis terug naar archaïsche (nationale) paradigma's.³ Dit is één van de redenen waarom historici slechts recent geïnteresseerd zijn geraakt in migratiegeschiedenis.

¹ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, "The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities," *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no. 4, pp. 578-600, 2001.

² A. Iriye, *Global and transnational history: the past, present, and future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, p. 1-12.

³ A. Iriye, *Global and transnational history: the past, present, and future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, p. 26-35.

Geschiedenis wordt steeds vaker vanuit thematisch oogpunt bestudeerd en de groeiende aandacht voor menselijke mobiliteit valt hieronder. Voorheen beschreef men migratie voornamelijk vanuit een nationale optiek. Tegen het einde van de vorige eeuw begonnen historici als D. Hoerder in zijn 'Cultures in Contact' (2002) migratie te zien als een globaal fenomeen van menselijke mobiliteit. De relatie van het individu ten aanzien van de natie wordt hierbij in vraag gesteld. Zo groeit het besef dat migratie ertoe leidt dat individuen hun identiteit niet eenzijdig ophangen aan een natie, maar eveneens aankloppen bij subnationale of supranationale entiteiten.⁴

Het is binnen deze historiografische evolutie; op het snijpunt tussen geschiedenis, transnationalisme en migratieonderzoek, dat mijn onderzoek zich situeert. Dat ik hierbij erg interdisciplinair te werk ga valt reeds af te leiden uit deze inleiding, waarin Iriye de invloed van de sociologie en antropologie naar voren schuift als fundamenteel voor de ontwikkeling van de transnationale historische migratiestudies. Beide sociale wetenschappen droegen en dragen nuttige concepten aan voor de behandeling van mijn onderzoekscasus. In wat volgt zal ik dan ook eerst de ontwikkeling van het transnationalisme als paradigma binnen de migratiestudies beschrijven.

Vervolgens koppel ik deze bevindingen terug op de transnationale geschiedenis zoals beschreven in de inleiding en onderschrijf ik het belang van een historische contextualisering in de analyse van transnationale migratie. Vervolgens werk ik transnationalisme verder uit tot een bruikbaar begrip voor de analyse mijn onderzoekscasus. Voorts breng ik het concept binnen in de 'diasporastudies' waaraan het theoretisch sterk verwant is. Tenslotte voeg ik de verschillende inzichten samen die me toelaten op kritische wijze de centrale onderzoeksvragen die in deze thesis zullen gesteld worden te onderbouwen.

1.1 Transnationalisme algemeen

Transnationalisme als onderzoeksconcept is sinds de laatste twee decennia een dominant perspectief binnen de sociale wetenschappen geworden om de globale migratie te beschrijven en te analyseren.⁵ Het transnationalisme zoals dit klassiek gedefinieerd wordt schiet volgens sommige onderzoekers echter te kort om de complexiteit van de contemporaine migratiestromen ten volle te vatten. Academics als S. Vertovec en R. Cohen beschreven transnationalisme voornamelijk binnen de grenzen en instituties van de natiestaat, die de migratie en contacten tussen verschillende landen in grote mate structureert.⁶ M. Kearney liet in zijn definitie wel ruimte voor het transnationalisme van onderuit, maar wees toch vooral op de rol van de overheid en dus de natiestaat in het behoud en de ondersteuning van zulke transnationale verbanden.⁷

⁴ A. Iriye, *Global and transnational history: the past, present, and future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, p. 38-41.

⁵ R. Bauböck en T. Faist, Eds., *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, p. 10; N. Al-Ali en K. Koser, "Transnationalism, international migration and home," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, p. 1.

⁶ S. Vertovec en R. Cohen, Eds., *Migration, Diasporas, and Transnationalism*. Edward Elgar Publishing, Incorporated, 1999.

⁷ S. J. Mahler, "Theoretical and Empirical Contributions Toward a Research Agenda for Transnationalism," in *Transnationalism from Below*, M. P. Smith en L. E. Guarnizo, Eds. Transaction Publishers, 1998, p. 70-82.

N. Al-Ali and K. Koser kennen drie gemeenschappelijke kenmerken toe aan een term die vaak op tegenstrijdige wijze wordt gedefinieerd en gebruikt. Ten eerste maken ze een onderscheid tussen transnationalisme en globalisatie. Waar processen van globalisatie eerder verlopen via nationale territoria, overstijgen transnationale processen net die natiestaten. Vaak gaat deze gedachte gepaard met een discours rond 'het einde van de natiestaat', hoewel andere academici net de scheppende kracht van deze natiestaat als voorwaarde voor transnationalisme beschrijven.⁸ Het tanende belang van de natiestaat als geprefereerde beschrijvingscategorie zorgt er volgens J. Torpey voor dat transnationale en zelfs 'post-nationale' perspectieven aan belang winnen.⁹

Ondermeer N. Al-Ali, R. Black en K. Koser hebben opgemerkt dat in het licht van deze evolutie het belang gehecht aan de natie binnen de transnationale studies moet worden herbekeken en waar nodig geherformuleerd.¹⁰ Hoewel R. Bauböck en T. Faist mee de academische aandacht voor postnationale 'projecten' onderschrijven, merken de auteurs in de lijn van Kearney op dat transnationalisme specifieke instituten en formaties vormgeeft die niet onafhankelijk kunnen bestaan van statelijke actoren.¹¹

In tweede instantie onderscheidt transnationale migratie zich volgens Al-Ali en Koser van de zogenaamde transnationale culturele studies die transnationalisme als een breder kader hanteren waarbinnen ook aandacht wordt besteed aan transnationalisme als vorm van bewustzijn of culturele productiewijze. In transnationale migratiestudies ligt de nadruk eerder op sociale formaties die grenzen overstijgen.

Ten derde maken onderzoekers een onderscheid tussen *transnationalism from above* en *transnationalism from below*, met een duidelijke voorkeur voor deze laatste. Hierbij wordt voornamelijk gefocust op het dagelijkse leven en de sociale relaties van 'gewone' mensen die verschillende natiestaten overspannen, dan een meer macrostructurele optiek.¹² Het waren M. P. Smith en L. E. Guarnizo die met hun boek 'Transnationalism from Below' (1998) de term onder de aandacht brachten. De auteurs gingen uit van "(...) a 'people-led' process that exploits the economic and political opportunities presented by globalization and challenges the centralizing tendencies of nationalism on the one hand, and transnationalism in the corporate and inter-governmental sectors on the other."¹³

Hierbij wordt sterk uitgegaan van de *agency* van de *transmigrant* die binnen een geglobaliseerde context transnationale formaties weet uit te bouwen tussen zijn nieuwe thuis en de plek waar hij vandaan komt. De sterkte van het werk van Smith en Guarnizo bestaat erin dat ze de rol van de natiestaat in dit proces niet meteen terzijde leggen en dat ze erkennen welke structurende kracht

⁸ N. Al-Ali en K. Koser, "Transnationalism, international migration and home," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 1-14.

⁹ J. Torpey, "The Pursuit of the Past: A Polemical Perspective," in *Theorizing Historical Consciousness*, Toronto: University of Toronto Press, 2004.

¹⁰ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, "The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities," *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no. 4, pp. 578-600, 2001.

¹¹ T. Faist, "Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?" in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, p. 9-34.

¹² N. Al-Ali en K. Koser, "Transnationalism, international migration and home," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 1-14.

¹³ N. Al-Ali en K. Koser, "Transnationalism, international migration and home," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 1-14.

nog steeds van deze entiteit uitgaat. Toch staan ze voornamelijk stil bij de transnationale verbanden die niet meteen duidelijk aan de oppervlakte te zien zijn. Zo bouwen migranten vaak immateriële sociale velden op die de verbinding maken met hun thuisland en waarbij gedeelde ideeën, taal, cultuur, ideologie maar ook financiële bijdragen een rol spelen.¹⁴ Volgens T. Faist zagen de pioniers van dit concept in de jaren '90, transnationalisme als een vorm van *empowerment* van migranten. Dit in tegenstelling tot het voorgaande transnationale onderzoek dat zich richtte op multinationals en politieke bewegingen.¹⁵

Onderzoek naar transnationalisme mag door sommigen dan worden afgedaan als oude wijn in nieuwe kruiken, als nieuw onderzoek naar reeds lang bestaande fenomenen, toch beweren ondermeer Al-Ali en Koser dat zulk onderzoek wel degelijk nieuwe inzichten kan bijdragen. Naast het feit dat het concept transnationalisme ons 'internationale migratie' niet langer doet begrijpen als een anomalie of uitzondering op de regel, maar als een structureel onderdeel van de geglobaliseerde wereld, doorbreekt het concept een lang aanvaard onderscheid. Met name het onderscheid tussen arbeidsmigratie en vluchtelingenmigratie. Naast migratiemotieven zijn in de studie van migratie ook factoren als gender, klasse en ras van belang.

Hiernaast kan het onderzoek naar transnationalisme verheldering brengen in processen die onder invloed van globalisatie een nieuwe wending kregen. Zo maakte de ontwikkeling van transport en elektronische communicatie het voor migranten mogelijk om meervoudige lokaliteiten en identiteiten aan te houden. Familiebanden verschuiven van een lokale naar een globale schaal, waarbij vooral de toenemende economische transacties de relatie tussen thuisland en gastland herstructureren.¹⁶ Smith en Guarnizo spraken in dit opzicht ook over de impact die de economische globalisatie en technologische revolutie hebben op de vorm en mate van transnationale connectie.¹⁷ Daar voegde U. Brunnbauer aan toe dat transnationalisme altijd heeft bestaan, maar dat door de globalisatie en de verbetering in communicatie- en transportmiddelen, transnationale banden steeds sterker zijn geworden.¹⁸ In die zin kunnen we wat betreft transnationalisme spreken over een mate van historische continuïteit en discontinuïteit.

1.1.1 Historisch transnationalisme

Deze historiciteit wordt door menig academicus onderschreven. Smith en Guarnizo doen in hun reeds aangehaald boek een oproep tot een gehistoriseerde en gecontextualiseerde benadering van transnationale verbanden.¹⁹ Hierbij zijn we opnieuw aanbeland aan het historisch transnationalisme waar Iriye reeds in mijn inleiding over sprak.²⁰ Hoewel de voorheen aangehaalde academici bijna

¹⁴ M. P. Smith en L. E. Guarnizo, *Transnationalism from Below*. Transaction Publishers, 1998.

¹⁵ T. Faist, "Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?," in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 9–34.

¹⁶ N. Al-Ali en K. Koser, "Transnationalism, international migration and home," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 1–14.

¹⁷ M. P. Smith en L. E. Guarnizo, *Transnationalism from Below*. Transaction Publishers, 1998, p. 17–19.

¹⁸ U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009.

¹⁹ M. P. Smith en L. E. Guarnizo, *Transnationalism from Below*. Transaction Publishers, 1998, p. 16.

²⁰ A. Iriye, *Global and transnational history: the past, present, and future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.

allemaal afstammen van de sociologie of antropologie, leggen enkelen van hen toch sterk de nadruk op een aanpak waarbij transnationalisme wordt ingepast in zijn historische context.

In hun onderzoek naar de zich ontwikkelende transnationale gemeenschappen van Bosnische en Eritrese migranten in Europa merken Al-Ali, Black, en Koser op dat “(...) an appreciation of the historical emergence of migratory patterns is crucial in understanding the form that transnational activities will take.”²¹ Al-Ali zelf gaat nog verder door te stellen dat bij de analyse van transnationale verbanden binnen Europa steeds de specifieke historische, sociale, culturele en politieke context in acht moet worden genomen die de migratie naar en binnen Europa kenmerken.²²

In zijn boek over de migratiebewegingen binnen en vanuit het (ex-)Joegoslavië van de 19de tot de 21ste eeuw toont U. Brunnbauer op overtuigende manier aan hoe een gehistoriseerde studie van migratie en de transnationale gemeenschappen en politiek die daaruit voortvloeien, verhelderend kan werken.²³ Het is een boutade te stellen dat we het heden enkel op afdoende wijze kunnen begrijpen door naar het verleden te kijken, maar dit gaat zeker op voor deze onderzoekscasus. Voor een groot aandeel van de migranten speelde het bestaan van historische transnationale netwerken een belangrijke rol in het vervullen van hun migratietraject. Dit was niet in het minst het geval voor de migranten uit (ex-)Joegoslavië en dus ook uit Bosnië.

Daarenboven spelen de historische, sociale, politieke en culturele context een belangrijke rol voor de mate waarin transnationale verbanden zich zullen en kunnen ontwikkelen. Al-Ali stelde daaromtrent:

The motivations for engaging in transnational activities have to be sought in the specific circumstances of being a Bosnian refugee and cannot simply be assumed or explained in terms of globalizing capital, time space compression and the internationalization of labour (Portes 1998).²⁴

A. Portes stelde immers dat we enkel kunnen spreken van transnationalisme als een significant aandeel van de bevolking zich inlaat met transnationale activiteiten en identiteiten.²⁵ Ondermeer Brunnbauer stelt echter dat de lijn niet zo eenvoudig te trekken is. De mate van transnationalisme hangt erg af van migrant tot migrant en fluctueert doorheen de tijd. Deze sterke context- en tijdsgebondenheid maken het voor onderzoekers soms moeilijk enige rechtlijnigheid te trekken binnen het onderzoek naar transnationale migratie, zelfs bij één migrantengroep als Bosnische vluchtelingen. De beste getuige hiervan is het boek uitgegeven door M. Valenta en S. P. Ramet, ‘The Bosnian Diaspora. Integration in Transnational Communities’, dat als enige in zijn soort de complexiteit en diversiteit van transnationale verbanden binnen de Bosnische migrantengemeenschap blootlegt. De uiteenlopende conclusies die door de verschillende auteurs

²¹ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, “The limits to ‘transnationalism’: Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities,” *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no. 4, pp. 578–600, 2001.

²² N. Al-Ali, “Trans-or a-national? Bosnian refugees in the UK and the Netherlands,” in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 96–117.

²³ U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009.

²⁴ N. Al-Ali, “Trans-or a-national? Bosnian refugees in the UK and the Netherlands,” in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 96–117.

²⁵ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, “Refugees and transnationalism: The experience of Bosnians and Eritreans in Europe,” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 27, no. 4, pp. 615–634, 2001.

worden afgeleverd doen vermoeden dat de complexe werkelijkheid niet in één theorie of structuur kan gevat worden. Toch is het net deze veelheid aan interpretaties en uitkomsten die de veelzijdigheid van de werkelijkheid ten volle eer aandoen.

Academici deinzen onder invloed van het postmodernisme steeds vaker terug om de wereld in een statische en a-historische structuur te gieten. Dit proces zet zich ook door in de studies rond vermeende transnationale Bosnische migrantengemeenschappen. ‘Vermeende’ gemeenschappen, omdat hun transnationale aard vaak niet eenduidig kan gekenmerkt worden. Zo wijzen Al-Ali, Black, en Koser in hun casestudie over de Bosnische (en Eritrese) vluchtelingen in Europa op *the limits to transnationalism*. Daarin beschrijven de auteurs het complexe spectrum aan factoren die de mate van transnationalisme bij vluchtelingen beïnvloedt. “Our findings suggest that emerging transnational activities and social fields are dynamic and fluid, as well as evolving and changing.”²⁶ Eerder dan als een statische *state of being*, moet transnationalisme veel meer als een dynamisch proces worden beschreven.²⁷

Een belangrijke vraag die sterk verband houdt met het historisch transnationalisme wordt volgens Vertovec niet gesteld: in welke mate blijft transnationalisme beperkt tot de eerste generatie en zullen zogenaamde tweede generaties migranten ook socio-culturele, economische en politieke transnationale banden onderhouden of verwateren zij na verloop van tijd? Dit blijft een onderbelichte vraag, want zo stelt de auteur: “processes and patterns conditioning the intergenerational succession and reproduction of transnational ties remain largely under-researched and under-theorised.”²⁸

Het beste niveau om de complexe dynamiek van dit transnationalisme ten volle te analyseren blijkt voor velen het lokale niveau. Zo wijzen Smith en Guarnizo op het belang van de studie van de translokale micro-reproductie van transnationale banden. Ze verwerpen de postmodernistische, deconstructieve opvatting die zich eeuwig in een metaforische limbo, *neither here nor there* bevindt.²⁹ Elk te analyseren fenomeen, zo ook transnationalisme, grijpt altijd plaats. De vraag blijft uiteraard: waar?

1.1.2 Transnationalisme voorbij: translokalisme

Smith en Guarnizo stellen dat transnationalisme vooral plaatsgrijpt binnen zogenaamde *translocalities*. Ze gaan hierbij uit van een triade tussen de *transmigrant*, *the locality to which they migrate* en *the locality of origin*. Deze driezijdige relatie verklaart op lokaal niveau welke (translokale) kansen migranten hebben om zichzelf transnationale activiteiten aan te meten. Opnieuw wordt hierbij de heterogeniteit van de migrantengroepen benadrukt.³⁰ J. Dahinden voegt hieraan toe dat transnationale formaties het resultaat zijn van transnationale mobiliteit enerzijds en lokaliteit in het land van afkomst en/of het gastland anderzijds. Fysieke beweging van de ene naar de andere

²⁶ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, “The limits to ‘transnationalism’: Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities,” *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no. 4, pp. 578–600, 2001.

²⁷ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, “Refugees and transnationalism: The experience of Bosnians and Eritreans in Europe,” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 27, no. 4, pp. 615–634, 2001.

²⁸ S. Vertovec, “Transnationalism and identity,” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 27, no. 4, pp. 573–582, Oktober 2001.

²⁹ M. P. Smith en L. E. Guarnizo, *Transnationalism from Below*. Transaction Publishers, 1998, p. 11-24.

³⁰ M. P. Smith en L. E. Guarnizo, *Transnationalism from Below*. Transaction Publishers, 1998, p. 11-15.

plaats gaat steeds gepaard met een zekere mate van vestiging, verankering en dus 'lokalisering'. Want, zo stelt Dahinden; "locality is an important resource for building up a transnational project."³¹

H. Halilović bouwt in zijn uitstekend beargumenteerd boek verder op deze aandacht voor (trans)lokaliteiten en verschaft een alternatief perspectief om de studie van de Bosnische migratie aan te vatten. Volgens hem verlopen contacten tussen Bosnische vluchtelingen en het thuisland niet zozeer via (trans)nationale verbanden en netwerken, maar kan men eerder spreken van trans-'lokale' interactie tussen de *Bosnian War-torn Communities*.³²

Volgens hem biedt een translokale kijk een meer afdoende interpretatie van de feiten dan deze geboden door de transnationale studies. Waar transnationalisme zich voornamelijk toelegt op het ontwaren van inter-connecties tussen verschillende migrantengemeenschappen en hun thuisland langsheen statelijke en institutionele lijnen, gaat *trans-localism* veel verder dan dat. Het gaat op een dieper en meer antropologisch niveau opzoek naar de verbanden die er bestaan tussen verschillende lokale gemeenschappen. Deze worden veel meer gestructureerd aan de hand van sociale en regionale verbanden dan nationale, 'van bovenaf opgelegde' relaties, aldus Halilović.³³

Dit laatste heeft veel te maken met de naoorlogse argwaan bij de meeste Bosniërs voor elke van bovenaf gevoerde etnische dan wel nationale identiteitspolitiek. Veel meer dan deze geprefigureerde en gepolitiseerde categorieën zijn binnen de Bosnische diaspora de translokale en dus van onderuit gegroeide verbanden van belang. Ook in het onderzoek naar vluchtelingenmigratie lag de focus al te vaak op de politieke transnationale activiteiten van migrantengroepen. Dit terwijl Al-Ali, Black en Koser de aandacht liever verlegd zien naar niet-politieke transnationale ondernemingen.³⁴ Een translokale aanpak van vluchtelingenmigratie kan hiertoe een eerste aanzet vormen.

Halilović staat echter niet alleen in zijn pleidooi voor translokalisme. D. Conradson en D. McKay stellen dat plaatsen een belangrijke rol spelen in identiteitsvorming. Mobiliteit en migratie tussen verschillende plaatsen hebben dientengevolge een belangrijke impact op de persoonlijke identificatie; "Geographical mobility inevitably changes the relations we have with emplaced configurations of people and events, while at the same time bringing us into contact with new and different ecologies of place." Translokaliteiten vormen dus de transnationale uitkomst van lokale sociale gemeenschappen. De auteurs gebruiken de term "translocal subjectivities to describe the multiply-located senses of self amongst those who inhabit transnational social fields." Volgens Conradson en McKay zijn drie elementen van belang voor een beter begrip van deze *translocal subjectivities*: ze gaan gepaard met (1) zowel geografische mobiliteit als blijvende *emplacement*; (2) persoonlijke identificatie voornamelijk met lokaliteiten binnen naties dan met natiestaten zelf en

³¹ J. Dahinden, "The dynamics of migrants' transnational formations: Between mobility and locality," in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 51-71.

³² H. Halilović, *Places Of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. Berghahn Books, 2013.

³³ H. Halilović, "Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora," *International Migration*, vol. 50, no. 1, pp. 162-178, 2012.

³⁴ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, "Refugees and transnationalism: The experience of Bosnians and Eritreans in Europe," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 27, no. 4, pp. 615-634, 2001.

(3) een emotionele en affectieve relatie tot deze verschillende vormen van *displacement* en *emplacement*.³⁵

Ook P. Boccagni stelt het transnationale paradigma in vraag bij de studie van Ecuadoriaanse migranten in Noord-Italië. De meeste sociale banden die migranten aanhouden met hun thuisland zijn eerder translokaal te noemen dan transnationaal; “The label ‘transnational’ may instead apply, to some extent, to their wider patriotic or nostalgic orientations, in basically symbolic terms.” Boccagni onderscheidt twee aspecten die het leven van de onderzochte migranten kenmerkt: *private transnationalism* en *public localism*. Terwijl op familiaal en persoonlijk vlak nog steeds transnationale banden worden behouden met het thuisfront, blijken transnationale praktijken in de publieke sfeer veelal beperkt tot een selecte kring migranten. Zo schrijft de auteur: “the motherland is still a source of identity and belonging, but much less a source of opportunities in ordinary immigrant lives.”

Boccagni geeft kritiek op het veelvuldige gebruik van transnationalisme als algemene verklaringstheorie, zeker in het vaak voorkomende geval waarbij wel sprake is van private transnationale/-lokale activiteit, maar waar publiek transnationalisme achterwege blijft.³⁶ In deze optiek lijkt een translokale aanpak voor wat betreft private, persoonlijke handelingen beter gewapend tegen een theoretische veralgemening die geen oog heeft voor de onderliggende nuance.

Betekent dit dan dat we de natiestaat als beschrijvingscategorie van de werkelijkheid volledig moeten afschrijven? In geen geval. Boccagni wees hier al op door de symbolische en nostalgische kracht van de natiestaat te onderstrepen. Dahinden gaat nog een stap verder. Hoewel de staat zijn soevereiniteit op socio-economisch vlak mag zijn kwijtgespeeld, voor wat betreft lidmaatschap en identificatie speelt de staat nog steeds een rol van betekenis. “This means that we have to take the ‘nation’ in transnationalism very seriously indeed,” zo concludeert de auteur.³⁷

1.2 Diaspora

Het gemak waarmee de term ‘diaspora’ vaak in de mond wordt genomen doet vermoeden dat mijn voorlopige stilzwijgen hieromtrent elk verband tussen diaspora en transnationalisme ontkent. Niets is echter minder waar. Luisteren we bijvoorbeeld naar M. Sökefeld die diaspora’s omschrijft als ingebeelde transnationale gemeenschappen die groepen van mensen uit verschillende territoriale locatiteiten verenigt. Maar niet alle migranten verenigen zich in gemeenschappen en niet alle migrantengemeenschappen zien zichzelf als transnationaal. Het zou dus fundamenteel fout zijn om de term diaspora synoniem te stellen aan alle migranten. M. Sökefeld stelt een belangrijke

³⁵ D. Conradson en D. McKay, “Translocal Subjectivities: Mobility, Connection, Emotion,” *Mobilities*, vol. 2, no. 2, pp. 167–174, 2007.

³⁶ P. Boccagni, “Private, public or both? On the scope and impact of transnationalism in immigrants’ everyday lives,” in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 186–203.

³⁷ J. Dahinden, “The dynamics of migrants’ transnational formations: Between mobility and locality,” in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 51–71.

voorwaarde alvorens we kunnen spreken van een diaspora; “a diasporic consciousness has, moreover, to be mobilized (that is, socially constructed).”³⁸

Hoewel ‘mobilisatie’ hier eerder als sociaal geconstrueerde groepsvorming wordt omschreven en niet als politieke mobilisatie, kent de term ‘diaspora’ en het gebruik ervan toch een hele voorgeschiedenis van politisering en controverse. Deze publieke agitaties zetten zich door in de academische wereld waar de term op verschillende tijdstippen verschillende ladingen dekte.

R. Cohen onderscheidt in zijn boek ‘Global Diasporas: An Introduction’ vier fases die diaspora studies doorheen de 20ste eeuw hebben doorlopen. In de jaren ’60 en ’70 ontstond het idee van de klassieke slachtoffer Diaspora (met hoofdletter). Eerst de Joodse, later de Armeense, Afrikaanse en Ierse migrantengroepen werden hieronder gecategoriseerd. In de jaren ’80 breidde de term uit en beschreef het verschillende ‘categorieën’ van mensen; *expats*, ontheemden, politiek vluchtelingen, ... Groepen gingen zich ook zelf als diaspora categoriseren wat de betekenis van het begrip enigszins uitholde. In het midden van de jaren ’90 kwam er vanuit het sociaal-constructivisme kritiek op het veelvuldige gebruik ervan. Noties als ‘thuisland’ en ‘etnische/religieuze gemeenschap’ werden gedeconstrueerd. De nadruk lag op een postmoderne, gedeterritorialiseerde en flexibele ‘diasporische’ identiteit. Na de eeuwwisseling werd de sociaal-constructivistische kritiek ter harte genomen maar werd het concept diaspora ervoor behoedt een onbruikbaar analytisch begrip te worden. Identiteiten mogen bij sommigen dan wel gedeterritorialiseerd en gecompliceerd zijn geworden, het idee van ‘thuis’ en het belang van een thuisland vormen nog steeds een belangrijk onderdeel van het discours van migranten.³⁹

T. Faist wijst in zijn boek eveneens op de politieke en academische controverse rond de term diaspora. Het is een oude term die een steeds veranderende lading met zich meekrijgt. De auteur onderscheidt drie karakteristieken van de definitie van ‘diaspora’ die elk op hun beurt een oude en nieuwe betekenis gaven aan het concept. Waar de redenen tot migratie vroeger vaak uitsluitend in verband werden gebracht met gedwongen verspreiding, wordt diaspora vandaag ook gebruikt met betrekking tot handels- en arbeidsmigratie. Waar vroeger de terugkeer naar een al dan niet ingebeeld thuisland centraal stond, is vandaag vooral het behoud van de sterke band over landsgrenzen heen van belang. Ten derde ging men vroeger uit van het idee dat leden van een diaspora zich niet ten volle integreerden in het gastland, omdat assimilatie het einde van de diaspora zou betekenen. Vandaag wordt eerder de nadruk gelegd op een hybride cultuur, waarbij de diaspora een culturele onderscheidingsfactor is ten aanzien van andere groepen.

Om een uitweg te vinden in deze veelheid aan definities hanteer ik de **criteria** zoals opgesteld door M. Bruneau in het voorheen genoemde overzichtswerk van Bauböck and Faist.⁴⁰ Bruneau brengt hier de meest courante kenmerken van diaspora bij elkaar, zoals ondermeer beschreven door Cohen.

- 1) Gedwongen verspreiding over verschillende territoria buiten het land van origine.
- 2) De keuze voor het land van bestemming (ook bij gedwongen migratie) wordt gestructureerd door de voorheen bestaande migratiekettingen.

³⁸ R. Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge, 2008, p. 13.

³⁹ R. Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge, 2008, p. 1-2.

⁴⁰ M. Bruneau, “Diasporas, transnational spaces and communities,” in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 35-49.

- 3) Integratie maar geen assimilatie in het gastland; een sterk identiteitsbewustzijn en (ingebeeld) gemeenschapsgevoel wordt gevoed door de herinnering aan het thuisland en zijn geschiedenis.
- 4) De verspreide migrantengroepen ontwikkelen onder elkaar en met de thuisgemeenschap verschillende uitwisselingsrelaties die verlopen via horizontale, niet-hiërarchale netwerken.
- 5) De transgenerationele overdracht van de herinnering en identiteit gestoeld op migratie en (gedwongen) verspreiding in de *longue durée*.
- 6) Neiging tot de ontwikkeling van sociale formaties die autonoom ageren ten opzichte van het gast- en vaderland dankzij verschillende culturele, politieke, religieuze en professionele associaties.

1.2.1 Een Bosnische diaspora?

Het onderzoek naar diaspora reikt dus interessante en nuttige elementen aan in de benadering van mijn casus. Toch behoed ik me ervoor het concept diaspora centraal te stellen in mijn onderzoek. De frequentie waarmee de term opduikt in de publieke, politieke en academische debatten staat in schril contrast tot de onzekerheden die bestaan omtrent zijn definitie en conceptuele inhoud. Dit geldt overigens, zij het in mindere mate, ook voor het concept 'transnationalisme'. De terughoudendheid waarmee ik het concept diaspora benader heeft echter een andere belangrijke reden.

Zo is er namelijk controverse omtrent het al dan niet bestaan van een 'Bosnische diaspora'. Net zoals er bij sommige academici scepsis heerst over het vermeende bestaan van Bosnische transnationale gemeenschappen⁴¹, is er enige discussie over het bestaan van een Bosnische diaspora. H. Halilović schrijft dit voornamelijk toe aan het recente oorlogsverleden en diens gevolgen voor het land en zijn bevolking: "For many Bosnian academics, politicians and ordinary people, acceptance of the fact that more than a third of the BiH population lives permanently overseas - in diaspora - is to accept the results of 'ethnic cleansing'."⁴² Volgens Faist is het concept 'diaspora' steeds voorwerp geweest van politieke mobilisatie rond een groepsidentiteit of politiek project.⁴³ De politisering van de Bosnische diaspora vormt hier geen uitzondering op.

De argwaan over het bestaan van een Bosnische diaspora heeft in tweede instantie ook te maken met diaspora en *transnationalisme from above*. Het is net dit van boven uit gestructureerde, door de staat gefaciliteerde transnationalisme dat tot nog toe geen gehoord vond bij de Bosnische overheden. Ondanks de enorme omvang van de migrantengemeenschap (een geschatte 1,4 miljoen Bosniërs, of 38% van de Bosnische bevolking, leeft buiten zijn vaderland), hebben de Bosnische autoriteiten zich tot nog toe in ruime mate afzijdig gehouden van ondersteuning van zijn diaspora. Hoewel Bosnië volgens de Wereldbank een van de grootste ontvangers van geldverzendingen is in

⁴¹ N. Al-Ali, R. Black en K. Koser (2001): "Whilst it is probably premature to speak of either Bosnian or Eritrean refugees as 'transnational communities', it is certainly possible to identify features of 'transnationalism'."

⁴² H. Halilović, "Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora," *International Migration*, vol. 50, no. 1, pp. 162-178, 2012.

⁴³ T. Faist, "Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?," in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 9-34.

de wereld, ontbreekt het voorlopig aan een beleid dat deze geldstromen op structurele wijze kunnen doen bijdragen aan de (her)opbouw van de Bosnische economie.⁴⁴

Toch is meermaals geprobeerd om van bovenuit via een overkoepelende organisatie aan de Bosnische diaspora een algemene stem te geven. De in 2002 opgerichte BiH World Diaspora Association (*Svjetski Saveza Dijaspore Bosne i Hercegovine, SSDBiH*) is hiervan het beste voorbeeld. Deze koepelorganisatie ziet het als haar taak de verschillende nationale Bosnische organisaties verspreid over de wereld te verenigen en de noden en wensen die leven binnen de Bosnische diaspora kracht bij te zetten, dit in samenspraak met de Bosnische overheid.⁴⁵

Zulke homogene associaties hebben het voordeel snel gehoor te vinden in politieke kringen, maar houden ook enkele gevaren in. Volgens Halilović staan zulke statelijke structuren soms haaks op de verzuchtingen van translokale gemeenschappen en identiteiten. Ondanks het feit dat getracht is een monolithisch beeld te scheppen van de Bosnische diaspora, blinkt deze net uit in zijn fragmentatie en heterogeniteit, luidt het.⁴⁶ Eenzelfde bemerking horen we ook bij K. Paerregaard, die in zijn studie van de Peruviaanse migrantengemeenschap opnieuw de heterogeniteit van 'diasporic populations' aantoont; "I propose that we use diaspora to explore migrant populations as communities that are constantly negotiated and contested and that exclude as much as they include, rather than as entities that are bounded and homogeneous and that automatically embrace all migrants from a particular nation."⁴⁷

Volgens Al-Ali zijn het net deze verschillende niveaus van heterogeniteit, die we terugvinden bij Bosnische vluchtelingen maar tevens bij andere migrantengemeenschappen, die we zouden moeten benadrukken. Eerder dan uit te gaan van een homogeen en essentialistisch beeld van de Bosnische diaspora.⁴⁸

Daar komt bij dat verbanden die zich ontwikkelen binnen de diaspora sterk onderhevig zijn aan verandering. Eerder al wees ik op de historiciteit en contingentie die kenmerkend is voor transnationale relaties. Dit geldt ook voor de verhouding tussen de migrant en 'zijn' diaspora. Cohen merkte op dat de *convenient wisdom of hindsight* samen met voldoende verstreken tijd ons met meer zekerheid zou kunnen laten oordelen over het al dan niet bestaan van een diaspora. Zo verwateren sommige 'potentiële' diaspora na verloop van tijd, hetzij via assimilatie in het gastland, hetzij door afstand name van de vroeger identiteit.⁴⁹ Deze tijdsdimensie is mede van belang als we het hebben over de zogenaamde 'transgenerationale overdracht' (cfr. M. Bruneau) van de identiteit en gemeenschapsvorming rond diaspora. De onderzoeken die Al-Ali en zijn collega's tussen 2001 en 2002 uitbrachten over de prille (en beperkte!) vorming van transnationale Bosnische

⁴⁴ M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011.

⁴⁵ *BiH World Diaspora Association/Svjetski Saveza Dijaspore Bosne i Hercegovine*. [Online]. Webpagina: <http://www.bihdijaspora.com/>. [Geraadpleegd op: 26-Jun-2014]; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁴⁶ H. Halilović, *Places Of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. Berghahn Books, 2013.

⁴⁷ K. Paerregaard, "Interrogating diaspora: Power and conflict in Peruvian migration," in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 91–107.

⁴⁸ N. Al-Ali, "Loss of Status or New Opportunities? Gender Relations and Transnational Ties among Bosnian Refugees," in *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*, D. F. Bryceson en U. Vuorela, Eds. Berg, 2002, pp. 83–102.

⁴⁹ R. Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge, 2008.

gemeenschappen⁵⁰ lijken in dit opzicht enigszins gedateerd. Toch wijst recenter onderzoek zoals het verzamelwerk van Valenta en Ramet (2011) eveneens op het sterk volatiele en veranderende karakter van de Bosnische diaspora voor komende generaties.⁵¹

Bruneau spreekt in dit opzicht van geprefereerde schalen die de positie van verschillende generaties binnen een diaspora in grote mate structureren:

Belonging to a diaspora implies being able to live simultaneously on the transnational world scale, the local scale of the community and the scale of the host or home country, thereby combining the three scales whilst privileging one or two of these. This combination differs from one individual to another, according to their position in the genealogy of generations. For instance, the first generation, those who were born and have lived in the society of origin, tend to privilege the local scale of the host country and the national scale of the home country where they lived before their migration. The second generation takes into account more often the local and national scales of the host country, where they were born and have lived and, sometimes, the transnational scale; the third generation, in search of its origins, moves on two or three of these scales.⁵²

Is het dan wel opportuun te spreken van een 'Bosnische diaspora'? De grote mate van heterogeniteit en contingentie die zo kenmerkend blijkt voor de Bosnische migrantengroep zorgt ervoor dat het moeilijk is deze in te passen in de categorisering en definiëring rond diaspora zoals hierboven vermeld. Als we de criteria van Bruneau en Cohen hanteren lijkt het spreken van een Bosnische diaspora gerechtvaardigd. Hoewel niet altijd expliciet vermeld of theoretisch onderbouwd, vindt de term vandaag zowel in academische als publieke kringen algemeen ingang en worden aan zijn bestaan weinig kritische bemerkingen opgehangen. Voor Halilović is het bestaan van een Bosnische diaspora een vaststaand feit⁵³ en met ronkende titels als 'The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities' (2011) en 'Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora' (2012) lijkt dit vraagstuk dan ook voltooid te zijn.

Veeleer lijkt de vraag zich op te werpen wat een diaspora is en welke doelen deze term mag stellen. De conceptuele verwarring onder academici heb ik reeds geschetst, maar ook in de publieke arena bestaat er veel onzekerheid over de inhoud van met name de Bosnische diaspora. Getuige hiervan is het boek, geschreven in het Bosnisch met de conclusie in het Engels, 'Bosniakken⁵⁴ in diaspora: geschiedenis, problemen, analyse en perspectief' (*Bošnjaci u dijaspori: historijat, problemi, analize i perspective*) (2006) door A. Dervišević. Hierin schetst de auteur de (voor)geschiedenis, moeilijke totstandkoming en ontwikkeling van de Bosniakse diaspora⁵⁵. De auteur is erg kritisch voor de evolutie die is doorgemaakt. Vooral de manke politieke organisatie en het zwakke nationale

⁵⁰ Oa: N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, "The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities," *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no. 4, pp. 578–600, 2001.

⁵¹ M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011.

⁵² M. Bruneau, "Diasporas, transnational spaces and communities," in *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 35–49.

⁵³ H. Halilović, "Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora," *International Migration*, vol. 50, no. 1, pp. 162–178, 2012.

⁵⁴ Met 'Bosniak' wordt verwezen naar Bosnische moslim. In het methodologische hoofdstuk zal ik dieper ingaan op de noties 'Bosniakken' en 'Bosniërs'.

⁵⁵ A. Dervišević, *Bošnjaci u dijaspori: historijat, problemi, analize i perspective*. Sarajevo/Wuppertal: Bosanska riječ, 2006.

bewustzijn worden gehegeld. Twee zaken die volgens de auteur onontbeerlijk zijn voor het goed functioneren van de Bosniakse diaspora en de daaraan verbonden staat. Hoewel het sterk ideologisch gekleurd pamflet, schetst Dervišević hiermee in eerste instantie de problemen waar een vermeende Bosnische of ‘Bosniakse’ diaspora mee te kampen heeft.

De discussie rond de definiëring van de Bosnische diaspora en de politieke of andere rol die deze zou moeten vervullen is erg relevant en interessant maar valt buiten het bestek van dit onderzoek. De diaspora als politieke structuur zal sporadisch aangehaald worden waar deze raakt met de levens van de Bosnische vluchtelingen die het onderwerp vormen van deze studie. Ik zal hierbij dus niet verder ingaan op het mogelijke bestaan van een Bosnische diaspora, als wel over de mogelijke implicaties en vormen die deze diaspora aanneemt of kan/wenst aannemen.

1.3 Translokale banden binnen de Bosnische diaspora

De belangrijkste reden waarom ik opteer voor de transnationale optiek in de studie van de Bosnische migratie naar Gent wordt aangedragen door J. Dahinden. Volgens haar doorbreekt transnationalisme de ‘oorzaak-gevolg’ onderzoeksfocus in migratiestudies. In plaats van zich exclusief in te laten met één aspect van migratie, brengt transnationalisme zowel immigratie, emigratie, integratie als terugkeer samen in één studie.⁵⁶ Deze holistische aanpak tracht ik ook in mijn onderzoek aan de dag te leggen. In de beschrijving van één welbepaalde Bosnische migrantengroep naar Gent en omgeving biedt het transnationalistische paradigma verschillende aanknopingspunten om deze casus ten volle te analyseren. Op dit punt komen namelijk de vlucht, de migratie, integratie, mogelijke remigratie en transnationale gemeenschapsvorming samen in één onderzoek.

Het lokale opzet van mijn thesisonderzoek sluit zich eerder aan bij *transnationalism from below*, dat zoals gezegd de laatste decennia een sterke opgang vindt binnen het migratieonderzoek en zich stilaan ook toelegt op de niet-politieke transnationale activiteiten van vluchtelingengroepen. Ik leg me hierbij voornamelijk toe op het zogenaamde micro-niveau. Smith en Guarnizo stellen immers het volgende: “To understand transnationalism from below as well as from above, it is crucial to systematically study the translocal micro-reproduction of transnational ties.” Het is rond deze aanbeveling dat een groot deel van mijn thesisonderzoek zal opgebouwd zijn.

Dit translokalisme zal in de eerste plaats opgebouwd worden rond de primaire lokaliteit binnen dit migratieverhaal. Het Bosnische dorp Tarevci behelst voor alle Bosniërs die ik interviewde een centrale plaats in hun (translokale) migrantenbestaan. Het is vanuit dit vertrekpunt dat verschillende vormen en niveaus van transnationale en translokale interactie kunnen ontwaard worden. In tweede instantie komen ook verschillende lokaliteiten in België in beeld die het translokale migratienetwerk vervolledigen. De lokaliteit ‘Gent’ speelt hierin een centrale, hoewel niet exclusieve, rol.

⁵⁶ U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009, p. 251-270.

De nadruk zal in zijn geheel eerder liggen op discontinuïteit en heterogeniteit. Hoewel de lokale en beperkte onderzoekscasus doet vermoeden dat een grote mate van homogeniteit en eensgezindheid moet bestaan onder de Bosnische vluchtelingen die vanuit Tarevci naar Gent zijn gevlucht, blinkt ook deze gemeenschap uit in contingentie en heterogeniteit.

In dit verband is het belangrijk de historiciteit van de translokale gemeenschap en dus van mijn onderzoek te benadrukken. Waar de interdisciplinaire aard van mijn theoretisch kader doet vermoeden dat ik uitga van a-historische stabiele paradigma's als 'transnationalisme' en 'diaspora', is het een historische en contextuele aanpak die ik zal trachten te hanteren. Het is immers niet omdat mijn thesisonderwerp van heel recente aard is dat een historische contextualisering en een oog voor dynamiek achterwegen moeten blijven. In tegendeel.

Heel wat academici die ik reeds aanhaalde pleiten net voor een gehistoriseerde aanpak van transnationale en transnationale banden. Deze aanbeveling zal ik ter harte nemen op twee manieren. Ten eerste bied ik een zo juist mogelijke historische context voor de vooroorlogse Bosnische migratie, de Bosnische oorlog, de vluchtelingenstroom die deze opgang bracht en voor de gevolgen hiervan voor de gemeenschap in Tarevci. Dit historische kader is van belang om te begrijpen hoe de translokale verbanden tussen Tarevci en Gent konden ontstaan. Ten tweede trek ik deze geschiedenis zo ver mogelijk door tot vandaag. Daar de Bosnische vluchtelingen nu reeds meer dan 20 jaar hier in België zijn is het opportuun stil te staan bij de evolutie die deze migrantengroep op translokaal niveau heeft doorgemaakt. Hierbij zal ik de nadruk leggen op de dynamische aard van translokalisatie en de impact van transgenerationale overdracht op verschillende identiteiten en praktijken. Dit laatste is volgens Vertovec tot nog toe een lacune binnen het transnationale onderzoek.

De recente aard van mijn casus en haar historiciteit betekenen dat deze 'geschiedenis' niet af is. Wel is het een verhaal dat evolueert, doorloopt in de tijd, valt en weer opstaat. Dit open einde maakt dat zelfs tijdens het schrijven van deze thesis de translokale gemeenschap die ik beschrijf nooit volledig 'geschiedenis' is.

Hoofdstuk 2

Methodologie

In dit hoofdstuk bespreek ik de methode en bronnen die ik gebruikte om mijn thesisonderzoek te volbrengen. Aangezien ik voornamelijk met mondelinge bronnen werkte en dit een zeker risico inhoudt, verdient mijn werkmethode extra aandacht. De moeilijkheid bestaat er immers in mensen op een zo ongedwongen mogelijke manier te laten vertellen over hun kijk op het verleden. Hun relaas kan echter nooit volledig in overeenstemming worden gebracht met het verleden zoals dat ‘werkelijk’ plaatsvond. Daarom contrasteer ik hun getuigenissen ook met mensen die de Bosnische migratie van dichtbij hebben ervaren.

Ik begin dit hoofdstuk echter eerst met een bespreking van de aanleiding van deze thesis. Deze zou immers nooit tot stand zijn gekomen zonder het toedoen van enkele van de personen die zelf het onderwerp uitmaken van mijn onderzoek. Een reflectie over de nood en de rol van herinnering bij de Bosnische migrantengemeenschap dringt zich dan ook op. Zo wordt historische herinnering in toenemende mate onttrokken aan de academie en toegeëigend door zij die de herinnerde geschiedenis zelf hebben beleefd. Ik ga in op hoe deze ‘*memory boom*’ zich verhoudt tot mijn thesisonderzoek.

2.1 Ik en de Bosniërs

Het hoe en het waarom van de totstandkoming van deze thesis vormt immers op zich al de basis van een interessante reflectie. Soms vinden vraag en aanbod zich op wonderlijke wijze om samen te smelten tot iets moois, zo ook in dit geval. Tijdens het afgelopen anderhalf jaar werd me duidelijk dat ik graag ‘iets wilde doen met migratie’. Toen de mogelijkheid zich voordeed om in het Gentse Stadsmuseum (STA’M) een stage te doen bij het migratieproject ‘Blijven Plakken’ van dr. Jozefien De Bock en Tina De Gendt, was de keuze snel gemaakt. Het idee speelde om een thesis te schrijven over de Italiaanse migranten in Gent. Ik was het jaar voordien voor een semester op Erasmus geweest naar Italië, had de taal geleerd en was verknocht geraakt aan het land. Alleen: Jozefien was me reeds voorgeweest. Zij had net uitvoerig doctoraatsonderzoek gevoerd naar de migratie vanuit het Middellandse Zeegebied naar Gent. De Italiaanse migratiegeschiedenis naar de Arteveldestad had voor haar geen geheimen meer en dus begon voor mij opnieuw de zoektocht naar ‘nog te ontginnen’ onderzoeksgrond.

Tot op een blauwe maandag Tina De Gendt me in de bureaus van het STA'M de vraag stelde 'of ik niets wil doen over de Bosnische vluchtelingen in Gent?' Ik moest niet lang twijfelen en nam het aanbod in dank aan. Die dag begon voor mij een avontuur waarvan deze thesis een eerste eindpunt is. De vraag van Tina kwam echter niet zomaar uit de lucht vallen. Ook de Bosnische gemeenschap was op de kar van het 'Gentse migratiejaar 2014' gesprongen. De Turken en Marokkanen in België mogen dit jaar 50 kaarsjes uitblazen, maar ook de Bosniërs hadden reden tot een verjaardagsfeest, zo luidde het. Eind 2013 had de gemeenschap in de Centrale in Gent nog een avond georganiseerd die in het teken stond van '20 jaar Bosniërs in België'. Het werd een prachtige avond waarbij iedereen werd bedankt die in de jaren '90 heeft geholpen bij de opvang en ondersteuning van de Bosnische vluchtelingen in ons land.

Dit jaar willen ze hun 20 jarige bestaan nog extra in de verf zetten met een publicatie en tentoonstelling over de geschiedenis van de Bosniërs in België eind oktober 2014. Dit thesisonderzoek zal daarvoor als basis dienen. De drijvende krachten achter dit alles zijn Sanela Salkić en haar man Rusmir Trokić en hun kleinschalige Bosna vzw. Beiden afkomstig uit Tarevci, zijn ze als jongvolwassenen naar België gevlucht en uiteindelijk in Gent 'blijven plakken'. Beiden zijn erg betrokken bij de Bosnische gemeenschap in Gent en bij uitbreiding Oost-Vlaanderen. Zoals ik reeds zei in mijn dankwoord, zonder hen zou deze thesis nooit geworden zijn wat hij uiteindelijk is.

2.1.1 Op de grens tussen geschiedenis en herinnering

Dat de vraag tot een 'geschiedschrijving' vanuit de migrantengemeenschap zelf kwam is opvallend maar hoeft eigenlijk niet te verbazen. Historici als C. Lorenz spreken in dit opzicht over een *memory boom* die zich zowel op academisch vlak doorzet maar die ook implicaties heeft voor het bredere publiek. Zo wordt het huidige historisch onderzoek gekenmerkt door een sterke aandacht voor herinnering en (collectieve) identiteitsvorming rond een (traumatisch) verleden.¹

Daarnaast speelt deze herinnering zich steeds vaker af buiten de academie. De herinnering aan het verleden wordt steeds vaker toegeëigend door zij die dit verleden zelf hebben beleefd. In die zin valt de aanleiding voor mijn thesisonderzoek dus binnen deze drang naar herinnering. A. Megill wijdt deze '*memory craze*' aan een toenemende onzekerheid over de eigen identiteit; "Memory' arises as a special preoccupation in situations where people find themselves engaged in self-designation, for it serves as a stabilizer of and justification for the self-designations that people claim."²

Voorals in crisissituaties lijken mensen zich vast te klampen aan hun geschiedenis en de herinnering daaraan. Volgens B. Franz en P. Bourieu worden op zulke momenten de minst tastbare en de voorheen meest vanzelfsprekend geachte onderdelen van de voordien tastbare alledaagse cultuur voorwerp van reflectie, bewustwording, zelfdefinitie en soms zelfs politieke mobilisatie. C. Karner spreekt in dit opzicht ook over een soort 'instrumentele etniciteit' die steun moet verlenen in de omgang en aanpassing aan een vreemde sociale omgeving.³

¹ C. Lorenz, "Unstuck in Time. Or: the sudden presence of the past," in *Performing the Past. Memory, History and Identity in Modern Europe*, K. Tilmans, F. Van Vree en J. Winter, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 67–105.

² A. Megill, "History, memory, identity," *History of the Human Sciences*, vol. 11, no. 3, pp. 37–62, Aug. 1998.

³ C. Karner, *Ethnicity and Everyday Life*. Routledge, 2007, p. 140–151.

In deze optiek kunnen de inzichten van K. Ganguly verhelderend werken. Hij verwoordt het als volgt: “The past becomes increasingly important for people whose perspective on the present is usually unstable as a result of enforced displacement.”⁴ De Bosniërs die ik interviewde hebben zich in ruime mate geïntegreerd en de draad van hun leven zo goed als kan terug opgepikt. Evenwel kan de gedwongen breuk met hun vroegere leven en hun thuisland een aanleiding zijn om de afkomst en het beleefde verleden centraal te stellen in het heden.

Volgens sommige auteurs is zulke preoccupatie met het persoonlijke verleden kenmerkend voor een diaspora. R. Cohen merkt zo op dat “a strong or renewed tie to the past” één van de mogelijke voorwaarden is alvorens we mogen spreken van een diaspora.⁵

De nood en de drang om zich het eigen verleden te herinneren speelt bij de Bosniërs die ik interviewde heel dubbel. Enerzijds bestond bij alle geïnterviewden de wil om te herinneren en hun eigen verleden aan mij kenbaar te maken. Hoe vaak ik wel niet gehoord heb na afloop van het gesprek dat ik zeker mocht terugkomen en dat ze eigenlijk nog uren zouden kunnen doorgaan met vertellen. Het waren vooral de mannelijke getuigen die eindeloos leken te kunnen teruggrijpen naar het verleden.

Deze mannelijke nostalgie kan verklaard worden door de inzichten van B. Franz zoals aangehaald in het boek van Karner. Zij gaat namelijk uit van een genderspecifieke omgang met het heden, verleden en toekomst bij Bosnische vluchtelingen. Vrouwen lijken zich eerder op het heden en de toekomst te richten door economische heropstanding en het welzijn van hun kinderen voorop te stellen. Mannen daarentegen refereren eerder naar het verleden en lijken meer bezig met het statusverlies dat hen door de oorlog is aangedaan.⁶ Dit onderscheidt tussen op het heden gericht pragmatisme en de naar het verleden hunkerende nostalgie komt in zekere mate ook terug in bij de getuigenissen die ik afnam. Verder onderzoek dringt zich echter op om hierover een sluitende conclusie te kunnen trekken.

De welwillendheid om te herinneren kan nog door een tweede factor worden verklaard. Eerder al sprak ik over de impact van een onzeker hedendaags bestaan op het teruggrijpen naar het verleden. Hierbij dient echter een kanttekening gemaakt te worden. Hoewel het zeker aannemelijk is dat in tijden van crisis en onzekerheid over de huidige levenstoestand het verleden een referentiepunt vormt voor de onstabiele identiteit, blijft deze toenadering tot het verleden vooral een interne aangelegenheid. De cultivering van het eigen verleden binnen de gemeenschap als houvast mag dus niet worden verward met de publieke herinneringspraktijken waar deze thesis in zekere zin onderdeel van vormt.

Daarenboven is de omgang met het verleden (en het heden) onderhevig aan verandering. “History can be performative” zo stelt B. Bevernage.⁷ Dit wil zeggen dat ook de betekenis en inhoud die aan dit verleden wordt gegeven voorwerp is van evolutie. Herinnering wordt in ruime mate beïnvloedt door ervaringen in het heden. L. Huttunen refereert in dit opzicht wederom naar de

⁴ Geciteerd in: S. Jansen, “Homeless at Home: Narrations of Post-Yugoslav Identities,” in *Migrants of identity: perceptions of home in a world of movement*, N. Rapport en A. Dawson, Eds. Berg, 1998, pp. 85-110.

⁵ R. Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge, 2008, p. 15-17.

⁶ C. Karner, *Ethnicity and Everyday Life*. Routledge, 2007, p. 140-151.

⁷ B. Bevernage, *History, Memory, and State-Sponsored Violence: Time and Justice*. Routledge, 2013, p. 15.

inzichten van K. Ganguly: “Memory is an effective tool in assessing the present, or conversely, different experiences in the present produce different ways of remembering the past.”⁸

Als de hedendaagse levenspositie, eerder dan onstabiel, een vaste en zeker bestaan kent, kan dit invloed hebben op de omgang met het eigen verleden. Ik durf te stellen dat dit ook bij deze casus het geval is en een belangrijke factor is in ‘de wil om te herinneren’. Hoewel ik niets wil afdoen aan het wrede verleden dat de Bosniërs die ik interviewde hebben doorstaan, mag ik (enigszins verheugd) stellen dat de mensen van Tarevci de echte wreedheden uit het oorlogsverleden min of meer bespaard zijn gebleven. De inwoners van dit dorp zijn vrij snel kunnen vluchten en hebben het echt ware leed van de Bosnische oorlog (gelukkig) niet beleefd zoals we dat kennen uit Sarajevo en Srebrenica.

Maar om terug te koppelen naar de stelling van Ganguly lijkt de hedendaagse positie van de Bosnische vluchtelingen nog meer doorslaggevend. Alle geïnterviewden wezen me op de ruime mate van integratie in de Belgische samenleving. Vele malen werd gewezen op hun bereidwilligheid om de taal te leren, hun drang om werk te vinden en hun gematigde religieuze sympathie. Zonder hierover een sluitende conclusie te trekken, durf ik te stellen dat deze bevoorrechte positie als migrantengroep ‘die het gemaakt heeft’, in combinatie met het gematigde oorlogsverleden, aanleiding gaf om het eigen verleden niet louter intern maar ook extern te cultiveren. Zo werd de getuigenis, hoewel voldoende referentie naar doorleefde moeilijkheden, bijna steevast besloten als een positief verhaal. Ik vermoed dat moest de integratie van de Bosnische vluchtelingen anders zijn verlopen, ook de herinnering aan hun verleden anders gestructureerd zou zijn.

Toch was er tijdens de gesprekken die ik afnam ook ruimte voor negatieve herinneringen. Opvallend is echter dat als het bijvoorbeeld ging over beleefde oorlogswreedheden, overlijden van naasten, doorstane angsten en zo meer, vaak de impuls bestond om deze ‘achter zich te laten’. Het laten rusten van de ‘*haunting past*’ lijkt in dit opzicht enigszins contradictorisch aan de voor de rest relatief positieve herinneringscultuur. Toch wijst dit opnieuw op het performatieve karakter van de omgang met de scheiding heden-verleden zoals gesteld door Bevernage.

2.1.2 Balanceren op een slappe koord

M. Martiniello, A. Rea, en F. Dassetto stellen in hun kritische bespreking van de *état des savoirs* van het historisch migratieonderzoek in (Franstalig) België dat deze bekommernis om ‘identiteit’ en de eigen (migratie)geschiedenis ingegeven is door het emancipatorische karakter van zulke migratiestudies en het engagement dat hieraan verbonden is. Zo zou de toenemende interesse bij studenten omtrent migratiegeschiedenis volgens Martiniello en zijn collega’s een antwoord kunnen bieden op de ‘vraag’ die bestaat vanuit de (migranten)gemeenschap zelf en mogelijk tot nieuwe publicaties kunnen leiden.⁹ Een vraag die dus niet volledig onschuldig is.

Geschiedenis kan immers een legitimerend project worden voor sommige minderheidsgroepen. Volgens Martiniello speelt de historicus in dit alles een belangrijke rol. Hij is belanghebbende in dit

⁸ L. Huttunen, “‘Home’ and ethnicity in the context of war-hesitant diasporas of Bosnian refugees,” *European Journal of Cultural Studies*, vol. 8, no. 2, pp. 177–195, May 2005.

⁹ M. Martiniello, A. Rea en F. Dassetto, *Immigration et intégration en Belgique francophone: état des savoirs*. Academia-Bruylant, 2007, p. 21-42.

herinneringsproces omdat hij door de migrantengemeenschap als legitiem wordt beschouwd voor wat betreft hun bestaan en (h)erkenning; “L’historien est sollicité pour confronter l’existence du groupe, la légitimer, parfois la créer.” De auteurs stellen de hoop op de toenemende integratie van migranten in de academische wereld en de intellectuele klasse. Zij zouden met hun eigen herinneringsgeschiedenis aan de slag kunnen gaan om deze te projecteren op de migrantengemeenschap waar zij vandaan komen.¹⁰

Maar vooralsnog kwam het initiatief voor deze geschiedenis dus vooral van buiten de academie. J. Bleyen en L. Van Molle merken op dat *oral history* zich in steeds mindere mate afspeelt buiten de universiteit. Zij behoort dus niet meer louter toe aan de historicus. De vraag die beide auteurs hier echter bij stellen is; wie wordt hier beter van? Want vertellers hebben vaak ook hun wensen en koesteren het verlangen om gehoord te worden. Ze geven daarenboven geen directe toegang tot het verleden maar idealiseren of dramatiseren het.¹¹

Deze vraag verdient extra aandacht omdat het initiatief tot dit onderzoek in eerste instantie lag bij de belanghebbenden rond hun eigen geschiedenis. Eerder ging ik al in op de theoretische en persoonlijke factoren die een *memory craze* in gang kunnen zetten. Toch bieden beide geen sluitende verklaring. Eerst en vooral situeert het nakende project rond de Bosnische migratiegeschiedenis waar deze thesis een uitloper van is, zich binnen het Gentse migratiejaar. De aandacht voor de 50ste verjaardag van de Turkse en Marokkaanse migratie naar ons land heeft ook bij andere migrantengroepen het bewustzijn over hun eigen afkomst en geschiedenis aangewakkerd. De Gentse musea, met het STA’M en MIAT voorop, zetten hun deuren dan ook open voor initiatieven die van onderuit de lokale migratiegeschiedenis in de verf willen zetten. Het stadsbestuur brengt met de website www.50jaarwaardelandgenoten.be deze initiatieven samen.

‘Dat het niet altijd over de Turken moet gaan’ is een vaak gehoorde verklaring op mijn vraag waarom het voor Sanela en Rusmir zo belangrijk is om de Bosnische migratie in de kijker te stellen. Het is mooi om zien hoe migrantengroepen als de Bosniërs zichzelf opwerpen als volwaardige aanwezige binnen het Belgische socio-culturele landschap. Hier spreekt een zekere mate van maturiteit en gezond zelfbewustzijn uit die ik enkel maar kan toejuichen en die hopelijk ook andere minderheidsgroepen aanzet om op bewuste wijze om te gaan met hun positie binnen onze samenleving.

Een probleem dat zich echter stelt bij projecten als deze is dat het verleden mensenwerk is en dus sterk onderhevig aan contingentie en diversiteit. Zo’n pluralistisch verleden onderbrengen binnen Geschiedenis met de grote ‘G’ als ‘de migratiegeschiedenis van de Bosnische vluchtelingen naar Gent’, of ‘de Bosnische migratiegeschiedenis naar België’ zijn dus beide een onmogelijke onderneming. Het is als (publiek) historicus balanceren op een slappe koord om de diversiteit van de geschiedenis te vereenzelvigen met de verschillende vormgevers en belanghebbenden van dit verleden. Een homogene geschiedschrijving mag dan wel toegankelijk zijn voor een breed publiek, maar doet zowel de historiciteit als de acteurs binnen het verleden geweld aan. Aan de andere kant dreigt een te particuliere aanpak de geschiedenis te doen verzanden in een nostalgische kakofonie van anekdotes.

¹⁰ M. Martiniello, A. Rea en F. Dassetto, *Immigration et intégration en Belgique francophone: état des savoirs*. Academia-Bruylant, 2007, p. 21-42

¹¹ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 22-24.

Dit leidt soms tot een conflictsituatie tussen de objectief geachte academische geschiedschrijving en de meer betrokken maar daardoor authentieke herinnering van onderuit. A. Megill tracht deze situatie te ontmijnen door te wijzen op de tekortkomingen inzake echte, ware historische kennis wat betreft geschiedschrijving én herinnering; “In this way one avoids both the arrogance of a would-be definitive history and the ‘arrogance of authenticity’ that all too often accompanies claims for memory.”¹²

Bewustwording van de verschillende belanghebbende partijen bij het schrijven van ‘een geschiedenis van’ is dus onontbeerlijk en is ook mijn deel. Toch mag zulke nuance niet verlamdend werken. Geen enkele geschiedschrijving is perfect, maar dit geldt evengoed voor het verleden dat het beschrijft. Dat daarbij sommige mensen voor de borst worden gestoten hoort denk ik bij de slagen van het vak. Het is aan de betrokken historicus, als intermediair tussen het verleden en zijn acteurs en publiek, om hier op serene wijze mee om te gaan.

2.1.3 De betrokken historicus

De intermediaire rol van de historicus in dit alles doet ons natuurlijk vragen stellen bij de neutraliteit die ‘objectieve’ geschiedschrijving voorstaat. Persoonlijk ben ik van mening dat betrokkenheid een genuanceerde en kritische geschiedschrijving niet in de weg hoeft te staan en zelfs erg nodig kan zijn. Dit blijft een open debat onder historici, maar een zekere mate van subjectiviteit is in vele gevallen zelfs een voorwaarde om geschiedenis te scheppen. Mijn thesisonderzoek is hier een mooi voorbeeld van.

Hoewel ik als buitenstaander aan dit onderzoek begon, en het nog steeds ben, ben ik me in toenemende mate thuis gaan voelen in de gemeenschap die ik onderzocht heb. Geschiedschrijving, en zeker mondelinge geschiedenis, is mensenwerk. Zo werd ik meermaals bij hen thuis uitgenodigd om een Bosnische koffie of iets sterkers te drinken, en ging het er vaak erg luchtig aan toe. De grens tussen mijn rol als onderzoekende buitenstaander en betrokken *insider* werd op sommige momenten dan ook erg vaag. Volgens J. Bleyen en L. Van Molle is de actieve rol van de historicus niet slecht maar zelfs onontkoombaar. Wel dient de inbreng en werkwijze expliciet te worden toegelicht.¹³ Deze toelichting tracht ik dan ook in dit hoofdstuk te geven.

Dat ik snel een vriendschapsrelatie opbouwde met Sanela en Rusmir zette veel deuren open die anders vermoedelijk gesloten zouden zijn gebleven. Zo kreeg ik toegang tot hun wijde kennissenkring van Bosniërs, die me elk hun eigen boeiende verhaal wilden vertellen. Hierdoor was het ijs snel gebroken en groeide ook het vertrouwen tussen de geïnterviewde(n) en ik, ‘de onbekende jongeman die lastige vragen kwam stellen’.

Hiertoe heeft mijn bezoek aan het Bosnische dorp, dat zulke centrale plaats inneemt in deze thesis en in het leven van deze Bosniërs, enorm toe bijgedragen. Ik kreeg de kans om samen met mijn ‘Bosnische gidsen’ voor een weekend naar Tarevci te gaan om er een kleinschalig veldonderzoek te doen. Ik werd geïntroduceerd bij de voornaamste inwoners van het dorp en mocht mee aanschuiven aan de traditionele Bosnische barbecue en avondlijk drankgelag. De interviews en gesprekken in Tarevci bleken achteraf van onschatbare waarde voor het verdere verloop van mijn

¹² A. Megill, “History, memory, identity,” *History of the Human Sciences*, vol. 11, no. 3, pp. 37–62, Aug. 1998.

¹³ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 45-46.

thesisonderzoek. Enerzijds kwam ik tot nieuwe inzichten die ik nooit had gehad moest ik Tarevci enkel van de verhalen hebben gekend.

Anderzijds betekende de melding over mijn bezoek bij de Bosnische getuigen die ik daarna bezocht een ijsbreker van formaat. Ik moest nog maar gewag maken van het feit dat ik voor enkele dagen in hun dorp had vertoefd, of de ogen van de Bosniërs die ik sprak glinsterden. Het feit dat ik kon meepraten over ‘hun’ cafés, over de straten en huizen waar zij elke zomer hun tijd doorbrengen, deed hen duidelijk veel.

Ondanks deze betrokkenheid ben ik mijn taak als onafhankelijke en neutrale toeschouwer nooit uit het oog verloren. Toch ben ik er van overtuigd dat zonder deze betrokken aanpak het opgeleverde bronnenmateriaal een stuk schaarser zou geweest zijn. Sommige interviews hadden nooit de vorm en inhoud gekend moest ik ze hebben moeten afnemen als afstandelijke buitenstaander. Ik zie mijn betrokkenheid dan ook eerder als een verrijking in plaats van een beperking voor een kleurrijke, boeiende geschiedschrijving.

2.2 Mondelinge geschiedenis

M. Martiniello, A. Rea, en F. Dassetto gaan in hun boek in op de nijpende bronnenproblematiek met betrekking tot historisch migratieonderzoek. Hoewel migratie een steeds centraler deel begint uit te maken van onze maatschappij, worden er maar bitterweinig bronnen overgeleverd, laat staan op systematische wijze bewaard. Volgens Martiniello en zijn collega’s kunnen orale overleveringen en getuigenissen dan ook van belang zijn om de geschiedenissen van deze minder gedocumenteerde migrantengemeenschappen te onderzoeken en een stem te geven.¹⁴

Mondelinge geschiedenis is echter veel eerder dan een weergave van het verleden, een verhaal óver dat verleden. Dit schrijven J. Bleyen en L. Van Molle in hun boek ‘Wat is mondelinge geschiedenis?’ (2012), waarin ze ingaan op de theoretische en methodologische implicaties van de mondelinge getuigenis als bron voor historisch onderzoek. In de eerste plaats betreft mondelinge geschiedenis een kwalitatief onderzoek. Een casestudie die niet zozeer het gemiddelde, als wel een voorbeeld van de inwerking van algemene processen belicht. Daarenboven is mondelinge geschiedenis volgens de auteurs een interdisciplinaire bezigheid.¹⁵ Mijn thesisonderzoek ligt in het verlengde van beide bemerkingsen.

Verder gaan de auteurs in op de moeilijkheden en mogelijke valkuilen bij het praktiseren van mondelinge geschiedenis. Zo bestaat een groot risico erin door een te gerichte vraagstelling de antwoorden van de respondenten al te veel te sturen. Daarnaast is herinneren een sociale gebeurtenis die op intersubjectieve wijze gebeurt. De kwaliteit van een mondelinge geschiedenis staat of valt volgens Bleyen en Van Molle bij de mate waarin je als onderzoeker de ‘tussenmenselijke dimensie’ in de vertelling weet te duiden.¹⁶ Doorheen dit hoofdstuk zal ik trachten mijn aanpak van

¹⁴ M. Martiniello, A. Rea en F. Dassetto, *Immigration et intégration en Belgique francophone: état des savoirs*. Academia-Bruylant, 2007, p. 21-42.

¹⁵ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 16-17.

¹⁶ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012.

mondelijke geschiedenis te verantwoorden en kritisch te evalueren. Ook voor mij was dit namelijk een leerproces van vallen en opstaan. Daarbij ga ik eerst in op het korte veldonderzoek dat ik verrichtte in het Bosnische dorp Tarevci, waarna ik de keuze van mijn onderzoeksgroep en het verloop van de interviews toelicht.

2.2.1 Veldwerk in Tarevci

Bleyen en Van Molle maken in hun boek het onderscheid tussen antropologie enerzijds en (mondelijke) geschiedenis anderzijds. Waar deze eerste zijn studieobjecten kan observeren en bijwonen, is het onderzoeksveld van de historicus (het verleden) er niet meer. De historicus kan enkel de vertelling óver dat verleden bijwonen; hoe het ‘toen’ aanwezig gemaakt wordt in het ‘nu’.¹⁷ Hoewel de hoofdmoot van mijn thesisonderzoek gebaseerd is op deze vorm van mondelinge geschiedenis en de herinnering van getuigen aan een beleefd verleden, is er meer.

Waar sommige historici temporale afstand en de *wisdom of hindsight* proclameren als voorwaarde om genuanceerde historische uitspraken te doen over het verleden, kan dit soms ook andersom. Een geschiedenis als deze, die zoals ik reeds stelde een *work in progress* vormt, onvoltooid is en dus doorloopt in het heden, biedt het tevens het privilege haar ontwikkeling in persoon bij te wonen. Het veldonderzoek dat ik eind maart 2014 in het Bosnische dorp Tarevci kon ondernemen, gaf me dan ook de mogelijkheid om het historisch translokalisme dat ik in deze thesis beschrijf ook in de hedendaagse werkelijkheid terug te vinden.

Hoewel niet de hoofdmoot van mijn thesis, bood het bezoek aan het dorp me dankzij Sanela en Rusmir erg nuttige inzichten. Tijdens het vierdaagse bezoek kreeg ik de kans verschillende mensen te ontmoeten die een rol spelen in de translokale Bosnische gemeenschap die het dorp verbindt met ‘haar’ diaspora. Zo sprak ik met de nonkel van Sanela, die erg begaan is met de werking van het dorp, de jeugdwerking, de infrastructuur en zo meer. Hij was en is een schat aan informatie wat betreft de geschiedenis van het dorp van voor, tijdens en na de oorlog. Als voormalig oorlogscommandant en politicoloog wist hij me als geen ander de precaire politieke situatie en de toekomst van het dorp te duiden. Voorts sprak ik met de jonge imam van het dorp, die me rondleidde in één van de twee heropgebouwde moskeeën van het dorp.

Maar het waren vooral de gesprekken die ik, erg ongedwongen, kon voeren met ‘gewone’ Bosniërs in het dorp die me het meest opleverden. Hun verhalen over de oorlog, de vlucht en vooral de terugkeer waren erg beklijvend. Ze toonden ook meteen het belang van de translokale netwerken voor zowel ‘blijvers’ als ‘vertrekkers’.

De grenzeloze Bosnische gastvrijheid deed de taalbarrière die er onvermijdelijk was licht vervagen. Toch was het vaak moeilijk communiceren. Met sommige Bosniërs die tijdens de oorlog in Duitsland hadden verbleven kon ik gebroken Duits spreken. Maar vaak was het behelpen met handgebaren, of konden Sanela en Rusmir dingen voor me vertalen.

Mijn aanwezigheid als Belgische geïnteresseerde in een klein plattelandsdorpje in Bosnië ging niet onopgemerkt voorbij. Velen wilden me, vaak tussen pot en pint, hun verhaal vertellen. Ik nam de eerlijke getuigenissen en vele dankbetuigingen voor mijn oprechte interesse in dank aan. Het betekende klaarblijkelijk veel voor deze gemeenschap dat hun verhaal eindelijk erkenning kreeg.

¹⁷ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p.49-58.

Zoals al eerder aangehaald betekende mijn bezoek aan Tarevci heel wat voor de Bosnische getuigen die ik, eens terug in België, zou gaan interviewen. Het besef dat ik daadwerkelijk in hun thuisdorp was geweest maakte mij van een vreemde, vragenstellende buitenstaander, tot een nieuwe, zij het onbekende, geïnteresseerde *insider*.

2.2.2 Afbakening onderzoeksgroep

Keuze Tarevci

De keuze om mijn focus lokaal te stellen op het dorp Tarevci en zijn migrantengroep in Gent en omgeving is doelbewust. Reeds uit mijn theoretische uiteenzetting blijkt dat het soort transnationale paradigma dat ik hanteer het best bestudeerd kan worden binnen een lokale context. Het Bosnische dorp en zijn translokale verlengde in Gent en omgeving vormt een perfecte casus om dit te bestuderen.

Dit wil echter niet zeggen dat ik bij aanvang van dit onderzoek uitging van wat ik al had opgevangen over de Bosnische gemeenschap in Gent. In eerste instantie bood het verhaal zich aan als een hapklare geschiedenis over een *transplanted community* van Bosnische vluchtelingen, allen afkomstig uit hetzelfde dorp en allen woonachtig in Gent. De werkelijkheid bleek echter al snel veel complexer te zijn dan ze voorheen was beschreven. Dit neemt niet weg dat de lijn Tarevci – Gent duidelijk te trekken valt. Maar zoals dat altijd gaat met de beschrijving van de veelzijdige werkelijkheid, is het ook interessant te kijken wat er zich buiten die lijn afspeelt. Net zo interessant is het te kijken welke diversiteit het voorheen homogeen geachte verhaal inhoudt.

Zonder exclusieven te stellen, koos ik er dus voor om mijn focus te leggen op het dorp Tarevci en zijn vluchtelingenmigratie naar Gent en omgeving. Deze ‘omgeving’ bleek al snel erg belangrijk en zo zou dit thesisonderzoek me bij Bosniërs brengen in Merelbeke, Eeklo, Zelzate en Zottegem.

Keuze personen

Wat betreft de keuze van de respondenten hing ik in grote mate af van de contacten van Sanela en Rusmir. Als erg betrokken in de Bosnische gemeenschap was hun adressenboek van onschatbare waarde om toegang te krijgen tot de vele boeiende getuigenissen die ik mocht aanhoren. Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de Bosnische translokale gemeenschap heb ik getracht mijn onderzoeksgroep zo breed mogelijk te houden. Bleyen en Van Molle spreken in dit opzicht over “de illusie van de representativiteit van respondenten”. Zij merken op dat bij de selectie van getuigenissen kwaliteit belangrijker is dan kwantiteit. Ook is het gevaarlijk om respondenten te selecteren op basis van één of enkele labels of categorieën waarvan je vaak onterecht aanneemt dat ze een oorzakelijke factor geweest zijn in het doen en laten van de respondenten. Selectie op basis van bijvoorbeeld gender of leeftijd houdt dus gevaren in en dreigt reeds op voorhand antwoorden te geven op de onderzoeksvragen.¹⁸

Het is ook binnen deze wetenschap dat ik mijn getuigen selecteerde. In totaal deed ik 14 interviews met in totaal 15 verschillende Bosniërs uit Tarevci woonachtig in Gent en omgeving. Met enkelen had ik meerdere gesprekken, terwijl de interviews soms in duo verliepen waarbij de

¹⁸ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 59-70.

echtgeno(o)t(e) tevens aanwezig was. Enkele keren deden ook hun kinderen mee aan het interview, hun getuigenissen werden gebruikt in mijn thesis maar worden niet afzonderlijk opgelijst in de bronnenlijst. Om een zicht te krijgen op de verschillende generaties zijn de leeftijden van mijn getuigen verspreid tussen de 15 en 50 jaar.

Voorts hield ik in Bosnië zelf drie uitgebreide interviews met Bosniërs. Één met een man die erg betrokken is bij de organisatie en beheer van het dorp en dus de impact van migratie op Tarevci goed kan inschatten. Voorts sprak ik ook uitgebreid met een man die tijdens de oorlog in Eeklo was terechtgekomen maar sinds 5 jaar definitief is teruggekeerd naar zijn geboortedorp. Als laatste sprak ik in Tarevci ook uitgebreid met Rusmir, die met terplekke de impact van de oorlog en migratie op zijn dorp kon duiden. Zoals gezegd maakte ik ook omvangrijke notities van de overige gesprekken die ik had met inwoners uit Tarevci. Hun ervaringen gaven de nodige context en achtergrond aan de diepte-interviews die ik afnam.

Om de getuigenissen van de Bosniërs aan te vullen en waar nodig te nuanceren of te relativiseren, nam ik ook enkele interviews af met 'buitenstaanders': personen die de Bosnische vluchtelingenproblematiek, de integratie, de vorming van de Bosnische gemeenschap in Gent, van dichtbij hebben meegemaakt. Hiervoor voerde ik nog eens 10 gesprekken. Het ging om maatschappelijk werkers bij de integratiedienst van de Stad Gent en de Dienst Vreemdelingen van het OCMW Gent. Verder sprak ik met een afgevaardigde van de Bosnische moskee in Gent. Een andere Bosnische getuige vertelde me over het krantje *Koraci* dat in de beginjaren onder de Joegoslavische vluchtelingen werd verdeeld om hun integratie te verbeteren.

De overige interviews werden gevoerd met Belgen, een Kroatische vrouw en Joegoslavische migranten uit Istanbul die ingestaan hebben voor de eerste opvang en hulp bij de aankomst van de Bosnische vluchtelingen in Oost-Vlaanderen en Gent. Hun getuigenissen hielpen me het integratieproces en de migratieketting, maar ook de onvoorwaardelijke solidariteit die bestond voor de Bosniërs, scherp te stellen.

Tot slot bezorgde Tina De Gendt me toch twee interviews die ze in het kader van haar onderzoek over de Bosnische vluchtelingen voor Blijven Plakken had gevoerd. Één daarvan was met een Bosniër niet afkomstig uit Tarevci maar wel wonend in Gent. Dit interview bezorgde me een waardevolle en alternatieve visie op de Bosnische gemeenschap in de stad.

De keuze voor de verschillende informanten was steeds bewust maar kende toch vaak een 'organisch verloop' zoals Bleyen en Van Molle het ook aangeven in hun boek.¹⁹ Vaak leverde een interview me zo meteen enkele nieuwe mogelijke contactpersonen op die ik kon ondervragen. Om niet alles uitsluitend via het adressenboek van Sanela en Rusmir te laten verlopen, heb ik getracht ook via andere wegen in contact te komen met Bosniërs en dit is me aardig gelukt. Vooral via de hierboven vermelde 'buitenstaanders', zij die niet tot de Bosnische gemeenschap behoren, kwam ik vaak via een omweg in contact met de personen uit de onderzoeksgroep waar ik op uit was.

Dit nam echter niet weg dat zulk organisch verloop het risico inhoudt steeds in dezelfde kennissenkring terecht te komen. Gezien de beperkte omvang van de Bosnische migrantengroep is dit niet eens zo vreemd. Door ook een regionale spreiding in acht te nemen en mijn vaststellingen te toetsen aan mensen buiten de eigenlijke Bosnische gemeenschap heb ik dan ook getracht de representativiteit zo hoog mogelijk te houden.

¹⁹ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 59-70.

Daarmee wil ik niet stellen dat de bovengemaakte selectie sluitend is. Elke selectie is inherent onvolledig en kent haar beperkingen. Dit geldt zeker voor mondelinge geschiedenis, die niet pretendeert een exhaustief beeld te tonen van de onderzochte werkelijkheid, maar wel een voorbeeld te scheppen van een bepaald onderdeel van die werkelijkheid. De representativiteit binnen mondelinge geschiedenis is zoals reeds eerder gezegd dan ook een moeilijk te bewandelen pad. Dit neemt niet weg dat binnen dit soort historisch onderzoek kwalitatieve antwoorden kunnen worden geboden op de gestelde onderzoeksvragen. Dat deze niet kwantitatief onderbouwd zijn hoeft niet eens erg te zijn, zo luidt volgens Bleyen en Van Molle vaak het devies '*less is more*'.²⁰

2.2.3 Verloop interviews en vraagstelling

De interviews met Bosniërs in België verliepen haast allemaal op dezelfde manier en binnen dezelfde setting. Ik maakte op voorhand telefonisch een afspraak met hen en zocht hen meestal in de avond bij hen thuis op. Vaak gebeurden de interviews in het bijzijn van de echtgeno(o)t(e) en soms ook de kinderen. Dit voelde niet aan als een belemmering maar gaf de interviews vaak meer diepgang en hielp de geïnterviewde vaak verder op weg om zijn herinneringen op orden te brengen. Ook gaf de aanwezigheid van de partner vaak enige zekerheid en bevestiging aan de verteller over de accurateheid van zijn vertelling.

Sommigen hadden reeds zitten nadenken over hun verleden voor mijn komst; anderen hadden even tijd nodig om zich aan te passen aan het interviewgegeven. De interviews verliepen steeds erg ontspannen en ongedwongen. Ik stelde mezelf voor en vertelde hen over mijn bezoek aan Tarevci en over mijn thesisonderzoek, dat zou uitmonden in een tentoonstelling in oktober. Dit eerste betekende zoals ik reeds aanhaalde dat ik snel het vertrouwen won van de getuigen. Het tweede maakte meteen duidelijk waarvoor ik hier was. Toch bleef ik steeds vrij algemeen en vaag over het doel en de onderzoeksvragen die aan de basis lagen van het interview. Zo stelde ik mijn thesisonderzoek eerder voor als 'een geschiedenis van de Bosnische migratie naar Gent', waardoor ik niet op voorhand impliciet uitging van een link tussen Tarevci en Gent.

De eerste vraag die ik stelde luidde telkens: 'Hoe ben je hier terechtgekomen?' Aan de hand van het antwoord op die vraag kon ik vaak al afleiden op welke wijze ik de rest van het interview verder zou aanpakken. Bij sommige respondenten diende ik veel bijvragen te stellen en waren de antwoorden eerder kort en bondig. Andere getuigen staken meteen een monoloog af die ons ver van de originele vraagstelling leidde. Zo merkte ik ook dat sommigen op voorhand al hadden uitgemaakt welke zaken ze absoluut wilden vertellen. Zoals elementen die voor hen van belang zijn maar voor mijn onderzoek misschien minder relevant leken.

Bleyen en Van Molle suggereren een open houding bij de ondervrager tijdens interviews, waarbij de respondent niet te veel in één richting wordt gestuurd.²¹ Hoewel ik steeds een erg open attitude heb aangehouden en erover heb gewaakt de getuigenissen niet in een bepaalde richting te sturen, opteerde ik wel voor een chronologische structuur waarbinnen het interview werd opgebouwd. Zulke lineaire temporale opbouw houdt risico's in maar maakte het voor de respondenten (en ook voor mij) eenvoudiger om de chaotische herinnering aan het verleden enige stabiliteit en structuur

²⁰ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 59-70.

²¹ J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012, p. 71-76.

te geven. Binnen deze chronologische opbouw hanteerde ik nooit ‘te stellen vragen’ maar greep ik eerder terug naar centrale thema’s die binnen de bepaalde tijdseenheid van belang waren en ook weerspiegeld zijn in de opbouw van deze thesis. Deze chronologische structuur met thematische onderverdeling ziet er ongeveer als volgt uit:

1. Oorlog en vlucht
 - a. Oorlogssituatie dorp
 - b. Evacuatie
 - c. Waar naartoe?
2. Op de vlucht
 - a. Wijze van vluchten en verblijfsplaatsen
 - b. Vluchtelingenkampen, smokkelroutes, verblijf bij familie
 - c. Vooruitzichten
 - d. Contacten met naasten
3. Naar België
 - a. Hoe/waarom België? (translokale link)
 - b. Eerste aankomst
4. Aankomst in België
 - a. Papieren: verblijfsvergunning, regularisatie, naturalisatie, ...
 - b. Integratie: taal, werk, school, ...
 - c. Hulp van buitenaf
5. Verblijf in België
 - a. Gemeenschapsvorming
 - b. Contacten met familie en naasten in Bosnië/Europa
 - c. Definitieve terugkeer?
6. Translokale gemeenschap
 - a. Sociale activiteiten en solidariteit
 - b. Persoonlijke contacten
 - c. Terugkeer naar Tarevci
 - d. Bosniër of Belg?
 - e. Naar de toekomst

2.2.4 Moeilijkheden

Omdat ik gedurende mijn opleiding geschiedenis nooit les heb gehad over mondelinge geschiedenis en dus geen ervaring had met dit onderdeel van historisch onderzoek, was het voor mij zeker in het begin zoeken naar de juiste werkwijze. Het boek ‘Wat is mondelinge geschiedenis?’ (2012) heeft me daarbij zeker geholpen, maar ik merkte dat het toch vooral al doende is dat men leert.

De voornaamste moeilijkheden bestonden erin met een juiste vraagstelling mijn getuigen op weg te zetten om me hun relevante verhaal te doen. Zonder hierbij evenwel hun antwoorden al te veel te sturen of in een bepaalde richting om te buigen. De juiste woordenschat bleek hierbij erg van belang. Hierbij moet de taalbarrière die er tijdens sommige interviews onvermijdelijk heerste niet worden onderschat. Eerder sprak ik al hoe ik dit probleem ervoer tijdens mijn bezoek in Tarevci, maar ook in België zorgde dit soms voor moeilijkheden.

De meeste van de Bosniërs die ik interviewde spraken erg goed Nederlands. Enkelen daarentegen hadden moeite om een vlotte uitleg te geven over zeer gedetailleerde materie als papierwerk, de

moeilijke integratie of de precieze beschrijving van de weg hiernaartoe. Vaak moesten de echtgeno(o)t(e) of kinderen die beter Nederlands spraken dan ook inspringen als tolk. Dit dwong mij ook om mijn vragen soms erg kort of eenvoudig te stellen, waardoor ze veel van hun specificiteit verloren en het risico op het fout verstaan groot was. Zo betrapte ik mezelf er af en toe op mijn informanten te bevragen over de ‘Bosnische diaspora’, omdat ik wist dat deze term hen bekend in de oren klonk en een relevant antwoord hierop dus reëel was, terwijl ik zelf in het theoretische luik van deze thesis reeds inging op de beperkingen van deze term.

Naast de taalbarrière speelden uiteraard ook de verwachtingen van de geïnterviewden mee, evenals de verwachtingen en invloeden die zij voelen van buitenaf. Volgens Bleyen en Van Molle gebeurt herinneren op een volstrekt intersubjectieve wijze. Zo bestaat deze uit een wisselwerking tussen het vertellende individu en zijn context. Aangezien ook ik deel uitmaak van zijn context, heeft ook mijn aanwezigheid invloed op de herinnering van de ondervraagde getuige. Hoewel ik bij aanvang van het interview wel steeds enkele aanzetten gaf tot het doel en onderwerp van mijn onderzoek, koos ik er doelbewust voor niet volledig open kaart te spelen. Hierdoor voorkwam ik een onzeker gevoel bij de geïnterviewde als zou hij de verwachtingen bij mijn onderzoeksvragen niet kunnen invullen. Veeleer stelde ik hen op het gemak door te stellen ‘dat er geen juiste of foute antwoorden zijn’ en ‘dat je niets hoeft te vertellen maar alles mág vertellen.’

Deze vrijblijvende en open aanpak heeft zoals eerder gezegd het voordeel de getuigenis niet in één richting te willen sturen. Langs de andere kant zet het echter ook de deur open naar een irrelevante vertelling, weg van het centrale onderwerp. Vandaar nogmaals de keuze voor het chronologisch-thematische opzet van de interviews. Hoewel ik de verwachtingen langs mijn kant dus zo min mogelijk trachtte te benadrukken, kreeg ik toch meermaals de vraag ‘wat wil je nu precies weten?’ of ‘is dit wel wat je wil horen?’ Opvallend was bij sommigen de onzekerheid over het niet invullen van mijn verwachtingen.

2.2.5 Verwerking

Ik nam de interviews steeds op met een opnameapparaat en schreef ze achteraf volledig uit. In eerste instantie deed ik dit op de poëtische wijze, waarbij ik na elke pauze van de spreker een nieuwe regel aanvatte. Door het matige Nederlands van sommige getuigen bleek deze onderneming echter onbegonnen werk waardoor ik de overige vertellingen in volzinnen uittipte. Dit was een lang en slopend werkje maar gaf me wel het voordeel snel en overzichtelijk de verschillende interviews te kunnen raadplegen tijdens mijn onderzoek. Ook kon ik op deze manier eenvoudig citaten aanhalen van de verschillende getuigenissen. Tijdens mijn veldonderzoek in Tarevci maakte ik ook een uitgebreid na-veslag van de verschillende losse gesprekken die ik had met Bosniërs.

2.3 ‘Bosnische’ begripsbepaling

Om verwarring te voorkomen omtrent de gehanteerde terminologie rond ‘Bosniër’ geef ik kort deze toelichting. Het is een term immers die verschillende ladingen dekt. Doorgaans wordt een Bosniër beschouwd als een staatsburger van het land Bosnië en Herzegovina. Gezien haar etnische diversiteit, wordt het land gekenmerkt door verschillende naties. Het is daarom belangrijk te

begrijpen dat in tegenstelling tot de meeste Europese landen, nationaliteit en burgerschap in Bosnië niet overlappen.

T. Bringa stelt hierover dat het moeilijk is het 'Bosnische dilemma' in te passen in de nationalistische logica van de natiestaat. De 'Bosnische natie' *an sich* bestaat dus niet. Eerder wordt er gesproken over de Bosniakken, Bosnische Kroaten en Bosnische Serviërs. Elk van deze etnische groepen wordt gelinkt aan een afzonderlijke godsdienst, respectievelijk de islam, de Rooms-katholieke kerk en de Oosters-orthodoxe kerk. Gezien deze laatste twee groepen soms in verband worden gebracht met de onafhankelijke natiestaten Kroatië en Servië, wordt met 'Bosnisch' soms louter de moslimgemeenschap binnen Bosnië aangeduid, uitgaande van 'Kroatië katholiek', 'Servië orthodox' en dus 'Bosnië islamitisch'.²²

Daarmee doet het echter de etnische diversiteit van dit laatste land tekort. Als we louter over de moslimpopulatie aldaar wensen te spreken is het beter de termen 'Bosniak' of 'Bosnische moslim' te gebruiken. Al is ook deze terminologie voer voor discussie, omdat er ook Bosniakken leven buiten Bosnië en deze dus niet louter kunnen worden gelijkgesteld aan de moslimpopulatie in Bosnië.

Daarom zal ik 'Bosniër' voornamelijk gebruiken om alle staatsburgers van het land Bosnië en Herzegovina te beschrijven. Gezien het feit dat ik het in mijn thesis vooral zal hebben over moslims, aangezien het dorp dat ik bespreek een moslimdorp is, zou de term in vele gevallen dus ook kunnen worden vervangen door 'Bosniak' of 'Bosnische moslim'. Ik kies er echter bewust voor dit enkel te doen in de onderdelen van mijn onderzoek waar dit anders tot begripsverwarring zou leiden.

Eerder opteer ik dus voor de term 'Bosniër' en dit om evidente redenen. Zo omschreven tijdens de interviews die ik voerde mijn getuigen zichzelf steeds als Bosniër. Slechts als ik er expliciet achter vroeg, kenmerkten ze zich ook als moslim of Bosniak. Hoewel de complexiteit van deze terminologische spanning verder nog verdiept zal worden, volstaat het hier op te merken dat de meesten zich dus in de eerste plaats Bosniër voelen en pas daarna hun religieuze achtergrond als bepalende identiteitsfactor meegeven.

2.4 Schrijfstijl

Graag zou ik dit methodologische luik willen besluiten met een toelichting van mijn schrijfstijl. In de verhandeling die volgt, ga ik aan de hand van mondelinge getuigenissen in op de levens van enkele Bosnische vluchtelingen die hun leven hebben heropgebouwd in ons land. Het gaat om vaak erg persoonlijke levensverhalen die tot op vandaag een blijvende invloed hebben op het doen en laten van deze mensen. Om deze persoonlijke en intieme ervaringen op een zo accuraat en levendig mogelijke wijze over te brengen naar de lezer, koos ik er voor om op bepaalde momenten een vrij losse en verhalende schrijfstijl te gebruiken.

Dat ik hierbij soms metaforen of bewoordingen gebruik die misschien niet volledig stroken met het verwachte academische taalgebruik is dan ook een bewuste en persoonlijke keuze. Het gaat er in deze thesis immers niet enkel om weer te geven wat er precies gebeurd is binnen een bepaald

²² T. Bringa, *Being Muslim the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village*. Princeton (N.J.): Princeton university press, 1995, p. 26-28.

tijds kader en op een bepaalde locatie. Het gaat er tevens om een steen op te lichten, een klein licht te laten schijnen op vluchtige ervaringen die zich voornamelijk afspelen in de herinneringen van vele onbekenden. Het is die fragiele en haast ontastbare werkelijkheid uit het verleden die ons historici zo boeit maar ook zo frustrereert. Want niets is moeilijker dan een lang (of kort) vervlogen tijdsgeest terug te brengen in het nu.

Taal is daarbij onze grootste vriend maar tegelijk onze grootste vijand. Het vervormt niet alleen hoe onze studieobjecten hun geschiedenis verwerken en reproduceren, het bepaald ook het kader waarbinnen wij met deze geschiedenis aan de slag kunnen. Dat ik in deze thesis kies voor een taal die soms raakt aan de fundamenteën van een objectieve en neutrale geschiedschrijving is ingegeven door het feit dat de herinneringen die ik tracht te reproduceren zelf een talige en dus subjectieve inslag kennen.

Dit betekent niet dat ik me laat vangen door de subjectiviteit van de herinnering. Het betekent wel dat ik deze subjectiviteit gebruik om een sfeer te scheppen die zo sterk mogelijk overeenkomt met de geest die ik opving tijdens en tussen mijn afgenomen interviews.

2.5 Structuur

Het verloop van deze thesis zal op vrij chronologische wijze gebeuren. Elke geschiedenis begint uiteraard met een voorgeschiedenis. Deze geef ik in hoofdstuk 1. Vervolgens laat ik dit migratieverhaal beginnen op zijn startpunt, in het dorp waar het allemaal begon. Er wordt stilgestaan bij de impact van de oorlog en de vlucht die deze met zich meebracht. In hoofdstuk 3 begint voor velen het leven als vluchteling pas echt. De verschillende vluchtroutes en bestemmingen worden behandeld, als ook hun historische achtergrond. In het vierde hoofdstuk zetten we voor het eerst voet op Gents grondgebied. Op gedetailleerde wijze worden de migratieroutes naar de Arteveldestad uit de doeken gedaan en de translokale mechanismen die hiervan aan de basis liggen. Kort wordt ook stilgestaan bij het Belgische immigratiebeleid ten aanzien van de Bosnische vluchtelingen.

In hoofdstuk 5 wordt de vorming van de prille Bosnische gemeenschap uitgelegd. Daarbij beschrijf ik de problematische terugkeer naar Bosnië en de gemeenschapsvorming die zich ondertussen doorzet in ons land. In hoofdstuk 6 volgt dan een analyse van de diverse translokale praktijken en gevoelens die zich ontwikkeld hebben binnen de diaspora van Tarevci. Doorheen deze hoofdstukken zal de historiciteit en heterogeniteit van deze geschiedenis reeds duidelijk worden. In hoofdstuk 7 ga ik dan ook in op de verschillende implicaties en uitingsvormen van dit historicisme. In het achtste en laatste hoofdstuk licht ik enkele suggesties tot verder onderzoek toe. Waarna ik in mijn conclusie enkele slotbesluiten trek uit de voorheen beschreven migratiegeschiedenis.

Deel 2

Van Tarevci naar Gent en terug

Hoofdstuk 1

Bosnische migratie in tijden van vrede en conflict

Hoewel in deze thesis de focus zondermeer ligt op de migratie van een kleine groep Bosnische vluchtelingen naar een welbepaalde regio in België, dringt een bredere historische contextualisering zich op als we de komst van deze migranten ten volle willen begrijpen. Zoals immers nog zal blijken is het deels dankzij deze voorgeschiedenis dat een translokale gemeenschap is kunnen groeien tot wat ze nu is. Deze korte introductie van de vooroorlogse migratie, de Bosnisch oorlog zelf en de vluchtelingenmigratie die daarop volgde dient dan ook vooral als breder kader waarbinnen de migratiegeschiedenis die volgt moet worden ingepast.

De Bosnische migratiegeschiedenis begint immers al veel vroeger dan 1992, het jaar waarin de Bosnische oorlog uitbreekt. De impact van dit conflict op de al bestaande Bosnische migratie kan nog het best worden begrepen als een fundamentele “migration transition” zoals beschreven door N. Van Hear. Deze auteur gaat uit van ‘migratieordes’ die de volledige complexiteit van een bepaalde migratiecultuur, -politiek en -netwerk binnen een bepaald historisch kader beschrijven. Een ‘migratietransitie’ betekent in deze een fundamentele verandering in een bepaalde migratieorde.¹

Zo kan de Bosnische migratiegeschiedenis onderverdeeld worden in twee migratieordes waartussen een zeer plotse migratietransitie plaatsvond. Het gaat hier in de eerste plaats om de interne en externe migratie van gastarbeiders die vooral in de jaren '60 van de vorige eeuw een sterke opgang kende. De tweede migratieorde is sterk geconfigureerd door de Bosnische oorlog en de etnische zuiveringen die hiermee gepaard gingen. Deze brachten de grootste Europese migratiecrisis voort sinds de Tweede Wereldoorlog.² In nauwelijks twee jaar, tussen 1993 en 1994, zouden 800.000 Bosniërs hun land ontvluchten. Uiteindelijk zou de wereld na afloop in 1995 om en bij de 1,2 miljoen Bosnische oorlogsvluchtelingen kennen. Op een vooroorlogs bevolkingsaantal van om en bij de 4,4 miljoen betekende dit een enorme migratiegolf.³

¹ N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal, and Regrouping of Migrant Communities*. Londen: UCL press, 1998, p. 14-22.

² N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal, and Regrouping of Migrant Communities*. Londen: UCL press, 1998, p. 29.

³ M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 1-2.

1.1 Vooroorlogse Gastarbeiter

Migratie is van alle tijden en dit geldt in het bijzonder ook voor voormalig Joegoslavië, waarbij het vooral ging om arbeidsmigratie. Ondanks het weinig voorhanden zijnde bronnenmateriaal wordt over de Joegoslavische migratie gesproken in termen van een *longue durée*. Sinds het einde van de 19e eeuw zijn de eerste statistieken voorhanden die een partieel licht laten schijnen over deze vaststelling. Het was vooral Kroatië dat veel van haar onderdanen zag vertrekken. De Verenigde Staten waren de geprefereerde bestemming voor de vele arbeiders opzoek naar werk. Tussen 1899 en 1913 zouden maar liefst 165.960 Kroatische arbeiders over de Atlantische Oceaan trekken.

Voor Bosnië zijn er van deze periode geen cijfers beschikbaar, mede omdat een juiste etnische categorisering bij aankomst in Ellis Island vaak spaak liep. De Joegoslavische emigratie naar Amerika zou drastisch dalen na WOI omwille van migratiebeperkingen. Tussen 1921 en 1939 zouden 65.060 Joegoslaviërs de oversteek hebben gemaakt naar de VS. Argentinië en Canada waren tevens populaire trans-Atlantische bestemmingen. De economische crisis van 1929 en de blijvende globale recessie zouden de overzeese migratie vanuit Joegoslavië sterk doen afnemen.

Zo werd er steeds meer naar Europa getrokken opzoek naar werk. Tijdens het interbellum waren vooral Frankrijk (56.511) en Duitsland (38.275) populair. Deze laatste zou aan het einde van de jaren '30 de meeste Joegoslavische gastarbeiders ontvangen in het kader van de buitenlandse arbeidsrekrutering door de nazi's. Ook wanneer in april 1941 Joegoslavië ophoudt te bestaan en overgaat in de fascistische vazalstaat Kroatië blijft deze rekrutering aanhouden. Gedurende de hele Tweede Wereldoorlog wordt het aantal Joegoslavische gastarbeiders dat naar nazi-Duitsland trok geschat op 150.000.⁴

Gedurende de eerste twintig jaar volgend op de afloop van WOII trachtte het Joegoslavische regime onder leiding van Josip Broz Tito haar deuren gesloten te houden voor de uitstroom van gastarbeiders, met wisselend succes evenwel. In 1963-1964 werd economische migratie dan ook geliberaliseerd en sloot Joegoslavië haar eerste bilaterale akkoorden met westerse landen. Het eerste was met Frankrijk (1965), maar vooral het rekruteringsakkoord met West-Duitsland in 1969 zou betekenisvol zijn. Ook met België zou de socialistische republiek een overeenkomst ondertekenen in 1970 voor de tewerkstelling van Joegoslavische gastarbeiders in ons land.⁵ Al moet gezegd dat België nooit dezelfde toestroom van arbeiders zou kennen uit de Balkan als dat het geval was uit Italië, Marokko en Turkije.⁶

Dit maakte dat in 1971 775.000 Joegoslavische onderdanen 'tijdelijk' in het buitenland verbleven. Hoewel de meeste westerse landen een rekruteringsstop zouden invoeren omwille van de globale recessie in de jaren 1973-1974, zou vooral dankzij familiereünie dat cijfer in 1981 stijgen tot 836.000. Kijken we naar de cijfers voor Bosnië, zien we dat in 1971 147.742 Bosniërs in het buitenland

⁴ U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009, p. 17-23.

⁵ *Wet van 13 december 1976 houdende goedkeuring van de bilaterale akkoorden betreffende de tewerkstelling in België van buitenlandse werknemers – uittreksels*. 1977. [Online]. Webpagina: https://dofi.ibz.be/sites/dvzoe/NL/Documents/13121976_n.pdf. [Geraadpleegd op: 9-mei -2014].

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met S. Brašić op 21 mei 2014.

verbleven en in 1981 173.940. Daarmee kende Joegoslavië de op één na grootste Europese emigratiecijfers.

Zoals gezegd trok het overgrote merendeel van de Joegoslavische en dus ook Bosnische gastarbeiders naar West-Duitsland. In 1971 zou zo maar liefst 61% (411.503) van alle Joegoslavische migranten daar verblijven. Andere populaire bestemmingen waren Oostenrijk, Australië, Frankrijk, Zweden, en Zwitserland.⁷

De meeste gastarbeiders hadden zich niet voorgenomen permanent in het gastland te blijven. Zo keerde het merendeel na verloop van tijd, wanneer er genoeg geld was verdiend, terug naar hun land. Dit maakte dat ook binnen de eigen regio veel gemigreerd werd, vooral dan naar de economisch betere streken binnen Slovenië, Kroatië en Servië.⁸ Duizenden Bosnische werkzoekenden zouden in de beginjaren van het communistisch regime hun geluk beproeven in één van de andere Joegoslavische deelrepublieken. Dit maakte dat begin jaren '90 maar liefst 200.000 Bosnische gastarbeiders hun weg zouden hebben gevonden naar Slovenië.⁹

Vanaf het midden van de jaren '60 tot in de jaren '70 zouden echter vooral West-Europa, Canada, de VS en Australië populaire bestemmingen blijken bij Bosnische arbeidsmigranten. Zij werden voornamelijk als ongeschoolde arbeiders en boeren ingeschakeld ter vervanging van de vele gastarbeiders uit Slovenië en Kroatië.¹⁰

1.2 De Bosnische oorlog

Maar toen kwam een oorlog die alles zou veranderen. Een conflict waarvan de complexiteit tot op vandaag leidt tot verschillende en uiteenlopende interpretaties over de aanleidingen, het verloop en de gevolgen. Aangezien een doordringende analyse van de Bosnische oorlog buiten het bestek van deze thesis valt, zal ik me in deze inleiding beperken tot een korte schets van het conflict aan de hand van het werk van professor R. Detrez.

Tito's evenwichtsoefening van 'broederschap en eenheid' tussen de verschillende etnische en nationale groepen in Joegoslavië kwam na zijn dood in 1980 op de helling te staan. Stelselmatig werd door de verschillende deelrepublieken een afzonderlijke en nationalistische koers gevaren. Bosnië en Herzegovina was hierin een apart geval. In tegenstelling tot de Socialistische Republieken Servië en Kroatië, die elk een etnisch vrij homogene samenstelling kenden van respectievelijk orthodoxe Serviërs en katholieke Kroaten.

⁷ U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009, p. 22-23; M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 2.

⁸ U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009, p. 17-50; M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 2.

⁹ N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal, and Regrouping of Migrant Communities*. Londen: UCL press, 1998, p. 30.

¹⁰ N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal, and Regrouping of Migrant Communities*. Londen: UCL press, 1998, p. 29.

In de Socialistische Republiek Bosnië en Herzegovina lag dit enigszins anders. Hier leefden orthodoxen, katholieken, moslims, maar ook minderheden joden en zigeuners door elkaar. Voor de oorlog was de verdeling (bij benadering) 44% moslims, 31% Serviërs en 17% Kroaten. Van een 'Bosnisch nationalisme' was bij velen geen sprake en dit leefde overigens enkel bij de hoogopgeleide klassen in de etnisch gemengde grootsteden van het land. Bosnië werd voornamelijk gekenmerkt door een heterogene stadsbevolking en een etnisch homogeen platteland. Daar kwam nog bij dat in vele steden een andere etnische groep de meerderheid uitmaakte dan in het omringende platteland.¹¹

Ondertussen hadden op federaal niveau de Serviërs de bovenhand genomen in Joegoslavië. Het Servische nationalisme ingegeven door Slobodan Milošević was hiervan een exponent. Hiermee brachten ze het sowieso al fragiele systeem van machtsevenwichten uit balans en gingen de verschillende deelrepublieken zich steeds verder terugplooiën op zichzelf. Toen er in 1990 federale verkiezingen werden gehouden in Joegoslavië stemden de meesten dan ook langs etnische lijn. Hiermee stemden ze niet zozeer nationalistisch, als wel tegen het Joegoslavische systeem dat steeds meer een *de facto* Servische overheersing in stand hield.

Het duurde dan ook niet lang alvorens de verschillende deelrepublieken zich wilden terugtrekken uit dit ongelijke systeem. Slovenië en Kroatië waren in 1991 als eerste aan de beurt. Op 25 juni 1991 riepen beide landen de onafhankelijkheid uit. In Slovenië verliep deze afscheuring relatief probleemloos, maar het Joegoslavische leger (JNA) liet Kroatië niet zomaar begaan. Een eerste bloedige oorlog werd uitgevochten tussen het ondertussen opgerichte Kroatische leger (HV) en het door Serviërs gedomineerde JNA. Uiteindelijk haalde het Kroatië van Franjo Tuđman het op zijn tegenstanders.

Na de onafhankelijkheid van beide staten belandde Bosnië in een door Servische nationalistengedomineerd Joegoslavië. Het land voelde zich dan ook danig bedreigd en schreef op 29 februari 1992 een referendum uit over de onafhankelijkheid van Bosnië. Ondertussen hadden de Bosnische Serviërs binnen Bosnië de *Republika Srpska* (RS, Servische Republiek) uitgeroepen in januari van dat jaar. De stemming werd vanuit de RS dan ook geboycot, terwijl de Bosnische Kroaten en Bosniakken met een overtuigende 99% voor een onafhankelijkheid stemden.

Van toen af ging het snel. De Europese Unie trachtte nog te bemiddelen tussen de verschillende partijen, maar op 3 maart riep Alija Izetbegović de onafhankelijkheid van Bosnië en Herzegovina uit. Drie dagen later erkende de EU Bosnië als een onafhankelijk land. Een dag later breekt officieel de oorlog uit.¹²

De Servische nationalistengedomineerde JNA waren immers niet geneigd hun Servische lotgenoten in Bosnië zomaar los te laten. Bosnië kende immers een grote groep Bosnische Serviërs op zijn grondgebied, die zich vooral in het oosten van het land en in het noordwesten bevonden. Het door Serviërs gedomineerde JNA verleende steun aan het nieuw opgerichte Bosnisch-Servische leger van de *Republika Srpska* (VRS) om de Servische gebieden in Bosnië veilig te stellen en waar nodig de overige etnische groepen die er leefden te verdrijven.

In eerste instantie vochten Bosniakken en Bosnische Kroaten samen tegen de Servische invallen. Het nieuw opgerichte Bosnisch-Kroatische leger (HVO) en Bosnische leger met voornamelijk moslims (ARBiH) kregen hierbij steun van het leger in Kroatië (HV). Maar daar het Joegoslavische

¹¹ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 242-255.

¹² R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 263-277.

leger het merendeel van de munitie en wapens had, waren de verliezen aan Bosnische zijde groot. Het HVO was zwaar onderbemand en het ARBiH bestond in het begin voornamelijk uit nauwelijks opgeleide en slecht bewapende vrijwilligers.

De rest van de Bosnische oorlogsgeschiedenis is tragisch complex maar weinig relevant voor het verdere verloop van mijn thesis. De allianties tussen de verschillende strijdende partijen zouden doorheen het conflict nog meermaals verschuiven. Ook zouden ze zich allemaal schuldig maken aan wrede oorlogsmisdaden, waarvan de Servische genocide op Bosnische moslimmannen en -jongens bij de zogenaamde 'Safe Area' in Srebrenica op 11 juli 1995 de bekendste is. Uiteindelijk zou de NAVO-missie 'Operation Deliberate Force' de machtsevenwichten doen kantelen en de strijdende partijen tot een staakt-het-vuren dwingen.¹³

Op 14 december 1995 werd door Servische president Milošević, de Kroatische president Tudman en de Bosnische president Izetbegović het Verdrag van Dayton getekend dat ondermeer een algehele terugkeer van de honderdduizenden gevluchte Bosniërs behelsde en een federale opdeling van het land in een Servische Republiek (49%) en de Federatie Bosnië en Herzegovina (51%). Daarmee was de oorlog *de facto* afgelopen, al zou het nog lang duren vooraleer de wonden die geslagen waren konden helen. Op economisch vlak bijvoorbeeld heeft het land zich voorlopig nauwelijks kunnen herstellen van dit destructieve conflict.¹⁴

1.3 De Bosnische vluchtelingenproblematiek in Europa

Ondertussen had de Bosnische oorlog voor de grootste vluchtelingen crisis in Europa gezorgd sinds de Tweede Wereldoorlog. De Bosnische vluchtelingen kwamen in zo'n massale aantallen de West-Europese landen binnen dat voor het eerst op grote schaal een 'tijdelijk beschermingsregime' werd toegepast. Europese landen stonden initieel weigerachtig ten aanzien van de asielopvang van de Bosnische vluchtelingen, omdat ze zich niet medeplichtig wilden maken aan de etnische zuiveringspraktijken die zich afspeelden in het thuisland. Echter bleek een terugzending geen optie.

Op basis van de Conventie van Genève kon evenwel in slechts enkele gevallen een individuele vervolging worden aangetoond en dus werd weinig positief geantwoord op asielaanvragen. Gezien de oorlogssituatie in Bosnië een gedwongen repatriëring onmogelijk maakte, werd uitgekeken naar een tijdelijk beschermingsregime dat buiten de overbelaste asielpcedure viel maar wel zorgde voor een voorlopige verblijfsvergunning. Hier zou later het statuut van subsidiaire bescherming uit voortvloeien.¹⁵

Deze speciale maatregelen kunnen nog het best worden begrepen als we de cijfers van de Bosnische vluchtelingenstroom in Europa onder de loep nemen. Op een vooroorlogse Bosnische bevolking van 4,4 miljoen zou tussen 1992 en 1995 meer dan de helft op de vlucht slagen. 1,3 miljoen daarvan waren *Internally Displaced Persons* (IDPs) die hun huis hadden moeten verlaten maar hun

¹³ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 278-296

¹⁴ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 317-319.

¹⁵ K. Franssen, *Tijdelijke bescherming van asielzoekers in de EU: Recht en praktijk in Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk en richtlijn 2001/55/EG*. Boom Juridische Uitgevers, 2011, p. 1-5.

toevlucht namen tot 'veilige' gebieden elders in hun moederland.¹⁶ Vandaag zou het nog steeds gaan om meer dan 100.000 personen die in Bosnië wonen maar niet kunnen of willen terugkeren naar hun vroegere woonplaats.¹⁷

Van de overige 1,2 miljoen vluchtelingen trok iets minder dan de helft naar de nabijgelegen landen Servië (297.000), Kroatië (170.000) en Slovenië (43.100). Gezien hun gunstige ligging en historische migratiebanden met Bosnië waren zij voor velen de eerste en meest voor de hand liggende vluchtbestemming.

In Europa waren de grootste ontvangers niet toevallig Duitsland (320.000), Oostenrijk (86.500), Zweden (58.700) en Zwitserland (24.500). Naast de relatieve nabijheid hadden ook deze landen reeds een migratieband met Bosnië, zoals eerder aangehaald. In de meeste West-Europese landen werd de tijdelijke verblijfstitel van de Bosnische vluchtelingen na verloop van tijd omgezet in een algemene regularisatie. Gezien de massale toestroom van Bosniërs naar Duitsland besloot het land na afloop van de oorlog een massale repatriërings- en uitwijzingscampagne op te zetten. Ook Zwitserland deed iets gelijkaardigs. Ondanks het wisselde succes van deze gedwongen terugzending, zouden in beide landen tussen 1996 en 2005 ongeveer de helft van de Bosnische vluchtelingenpopulatie het grondgebied verlaten hebben.

Voor veel Bosnische gezinnen was een terugkeer naar hun land, vooral meteen na afloop van de oorlog, geen optie. Sommigen kozen ervoor een tweede asielaanvraag te doen in een ander West-Europees land, maar hierbij werden ze meteen weer uitgeleverd. Een grote groep koos er dan ook voor zijn geluk elders te beproeven en trok naar de Verenigde Staten, Canada en zelfs Australië.¹⁸

1.4 Bosniërs in België

Hoewel exacte cijfers hierover problematisch zijn, wordt het aantal Bosnische vluchtelingen dat tussen 1992 en 1995 naar ons land trok geschat op 5.500. Volgens diezelfde cijfers zouden in de loop van de jaren 1996-2005 500 Bosniërs op vrijwillige of verplichte basis het Belgische grondgebied hebben verlaten om terug te keren naar hun thuisland of om naar elders te gaan. In 2008 kwam de Bosnische overheid op de proppen met nieuwe cijfers die waren bekomen door de verschillende ambassades. Voor België zouden op dat moment 8.000 Bosniërs in ons land verblijven.

Dit cijfer lijkt een lichte overschatting. Volgens de gesprekken die ik voerde met verschillende sociale en publieke dienstverleners moet eerder worden uitgegaan van een getal rond 6.000.¹⁹

¹⁶ UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), "Chapter 9: War and humanitarian action: Iraq and the Balkans," in *The State of The World's Refugees 2000: Fifty Years of Humanitarian Action*, 2000. [Online]. Webpagina: <http://www.unhcr.org/3ebf9bb50.html>. [Geraadpleegd op: 12-april-2014].

¹⁷ UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), "Displacement: The New 21st Century Challenge," in *UNHCR Global Trends 2012, 2013*. [Online]. Webpagina: <http://www.unhcr.org/51bacb0f9.html>. [Geraadpleegd op: 12-april-2014].

¹⁸ M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 1-4.

¹⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met D. De Keukelaere (OCMW Gent) op 11 maart 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met S. Brašić op 21 mei 2014.

Sluitende cijfers zijn problematisch omwille van verschillende factoren. Enerzijds zijn vooroorlogse cijfers wat betreft Bosnische aanwezigheid in ons land onmogelijk te traceren aangezien deze groep toen werd ondergebracht bij de algemene Joegoslavische populatie. Ook in de beginjaren van de vluchtelingtoestroom werden sommigen nog als ‘Joegoslaviër’ gecategoriseerd, daar Bosnië weliswaar in april 1992 officieel erkend werd als onafhankelijk land maar de implementatie voor deze nieuwe nationale categorie in de verschillende overheidsdiensten even op zich liet wachten.

Daar kwam bij dat de Bosnische vluchtelingen niet op uniforme wijze werden geteld door de Belgische overheid. Enerzijds waren er het aantal asielaanvragen van Bosnische vluchtelingen, maar anderzijds en aangezien zij zoveel mogelijk buiten de asielprocedure werden gehouden, bieden deze cijfers geen afdoende informatie. Het aantal Bosnische asielaanvragen schommelt in de periode 1992-1996 tussen slechts 230 en 936.²⁰ Het aantal Bosnische ontheemden (zie verder voor een behandeling van dit statuut) wordt tussen de periode 1992 en 1998 door DVZ op 5654 gehouden.²¹

Ook voor de Stad Gent blijven sluitende cijfers problematisch, al kan hier met meer zekerheid over worden gesproken. In 1995 zouden 214 Bosniërs in de stad verblijven. Dit cijfer zou tot in 1999 oplopen tot 255, waarna er zich een vrij snelle afname doorzet die vooral vanaf 2002 merkbaar wordt wanneer nog slechts 163 Bosniërs in de stadsstatistieken voorkomen. Deze snelle terugval valt vooral te verklaren door de naturalisatie van deze populatie, waardoor ze uit de vreemdelingenstatistieken vallen.²²

²⁰ Cijfers bekomen door de Dienst Vreemdelingenzaken (DVZ) via mail.

²¹ F. Caestecker, “Herwerking van het Projectvoorstel voor de Koning Boudewijnstichting,” 24-Nov-1999.

²² Cijfers Stad Gent; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

Hoofdstuk 2

De vlucht uit Tarevci

Maar het zou nog even duren vooraleer de eerste Bosniërs uit Tarevci voet zetten op Gents grondgebied. Lange tijd zag het er immers niet naar uit dat er überhaupt ooit iemand uit het kleine Bosnische dorpje zijn weg zou vinden naar de Arteveldestad, laat staan dat er zich een aanzienlijke Bosnische gemeenschap zou vestigen. Er was een gewapend conflict voor nodig om de *Tareviani*, zo worden de inwoners van Tarevci ook wel genoemd, uit hun geliefde dorp te jagen. Een oorlog die niet alleen fundamenteel ingreep op de levens van zo vele gewone Bosniërs, maar ook het aanzien van een klein dorp in het noordoosten van Bosnië danig zou veranderen.

2.1 Een voorgeschiedenis¹

Een dorpje dat dus de naam ‘Tarevci’ meekreeg. Deze naam is afkomstig van het Turkse woord ‘Tarafana’, wat muntslagerij betekent. Tijdens de Ottomaanse overheersing van Bosnië van de 15^e tot de 19^e eeuw zou er in het dorp immers een muntslager geweest zijn. Volgens de overlevering waren er in die tijd slechts drie plaatsen in Bosnië waar dit gebeurde; in Sarajevo, Srebrenica en dus ook in Tarevci.

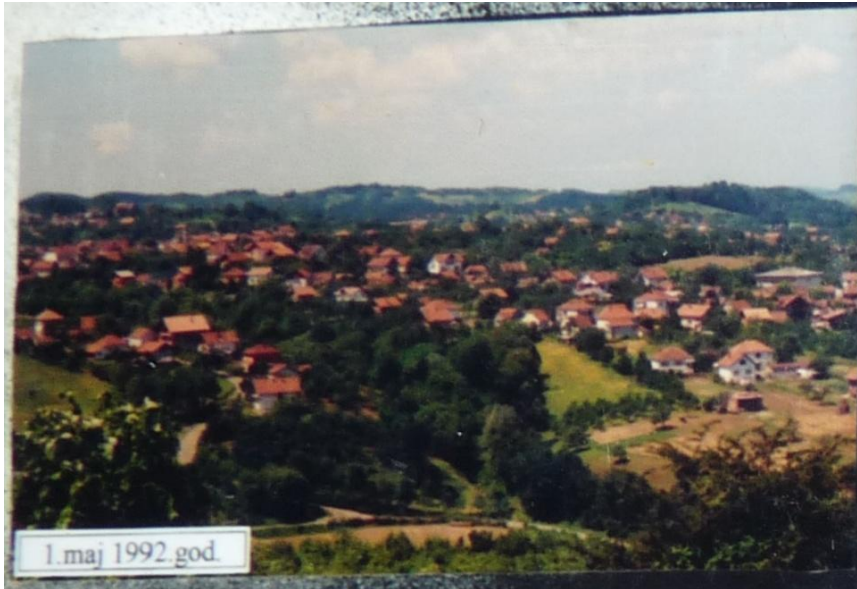
Ook vandaag nog zijn hiervan archeologische resten terug te vinden op de site waar het dorp zich vroeger bevond aan de oevers van de Bosna-rivier. Herhaaldelijke overstromingen maakten van de rivierbedding echter een weinig gunstige woonplaats waarna de inwoners zich terugtrokken naar hoger gelegen gebied op één van de ruggen van de Trebava berg.² Deze heuvelachtige locatie is nog steeds de plaats waar Tarevci vandaag is gelegen.

Het dorp behoort vandaag tot de gemeente Modriča en ligt ten zuiden van de gelijknamige stad. Gelegen in het uiterste noordoosten van het land, bevinden zowel de Kroatische als de Servische grens zich op nauwelijks 60 kilometer afstand. Tevens bevindt Modriča zich in het Posavina gebied, het stroomgebied van de Sava-rivier die de natuurlijke grens vormt tussen Bosnië en Kroatië.

¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

² Na afloop van de Bosnische oorlog in 1995 werden aan deze oevers nieuwe Servische nederzettingen gebouwd. Tijdens de overstromingen in Bosnië van mei 2014 kwam een groot deel van het rivierbekken van de Bosna onder water te staan waaronder ook de huizen aan de oevers van de rivier. Vanuit de hoger gelegen dorpen als Tarevci kwam steun aan de getroffen families.

Sinds de ondertekening van de Dayton Akkoorden werd Modriča ingedeeld in de *Republika Srpska*. Zoals nog zou blijken, was de regio en dus ook het dorp Tarevci tijdens de oorlog van strategisch belang voor het Servische leger. Samen met enkele andere steden in de buurt ligt het dorp immers in de 'Posavina-corridor' die het oostelijke deel van de *Republika Srpska* en Servië zelf, verbindt met de westelijke delen van de RS waar zich ondermeer de belangrijke stad Banja Luka bevindt. Het gebied zou dan ook erg snel zwaar getroffen worden tijdens de Bosnische oorlog, maar daarover zo dadelijk meer.

Figuur 1 Tarevci net voor de oorlog, 1 mei 1992

Want tot die tijd kenden de 3.000 inwoners van Tarevci een alledaags bestaan. Het dorp werd voor 99% door moslims bewoond, aangevuld met enkele Bosnische Kroaten en Serviërs die er voor hun werk verbleven. De gemeenschap telde 738 huizen, 2 moskeeën, een school en enkele fabrieken die voor de nodige werkgelegenheid zorgden.

De meesten trokken echter naar het nabijgelegen Modriča om te werken. Voor de oorlog was het een aanzienlijke industriestad met maar liefst acht fabrieken, die werkgelegenheid boden aan een groot deel van de mensen in de omgeving. De bekende olieraffinaderij in de stad bood voor de oorlog werk aan zo'n 1600 mensen en zou mee haar geostrategische waarde bepalen.

Qua etnische samenstelling was de stad erg divers; zo leefden er in 1991 6.000 Bosniakken, 3.500 Bosnische Kroaten en 3.000 Bosnische Serviërs. Als we de samenstelling van de volledige gemeente bekijken (waar ook Tarevci onder valt) zien we dat elk van de drie etnische hoofdgroepen één derde van de totale bevolking uitmaakten.

De relatieve rust die de heuvelachtige rurale omgeving uitstraalde aan het begin van de jaren '90 zou echter snel vervagen. Een oorlog was in aantocht.

2.2 De oorlog breekt uit in Tarevci

Figuur 2 Tarevci aan het begin van de oorlog, 3 mei 1992.

Het mag een geluk bij een ongeluk heten dat de oorlog in Tarevci slechts drie maanden duurde. Dit kwam doordat het dorp en de stad Modriča waartoe het behoort tijdens de oorlog op een strategische plek lagen voor het Bosnisch-Servische leger. Het dorp ligt immers in een vernauwing van de in januari 1992 uitgeroepen Servische Republiek van Bosnië en Herzegovina (later *Republika Srpska*). Geprangd tussen delen van de Bosnisch-Kroatische Federatie (later Federatie van Bosnië en Herzegovina) in het noorden en het zuiden, verbond de Posavina-corridor de Bosnisch-Servische stad Banja Luka in het westen van het land en de oostelijke delen van het door Bosnische Serviërs gecontroleerde territorium.

Terwijl de oorlog Tarevci pas zou bereiken begin mei 1992, vonden eind maart reeds bombardementen door Bosnisch-Servische troepen plaats op de Bosnische stad Bosanski Brod. Gelegen op nauwelijks 30 kilometer van Tarevci, bereikten de berichten over een nakende oorlog al snel het dorp. Men ging zich bewapenen waar kon en paniek verspreidde zich langzaam over de bewoners. Vrouwen en kinderen zouden als eersten het dorp ontvluchten. Altijana was samen met Sanela één van de eersten die het dorp verlieten op 19 april, nauwelijks een maand voor de oorlog Tarevci bereikte.

Veel mensen gingen weg van de stad, zij die geld hadden. Wie geen geld had bleef. En mijn broer zei dat ik weg moest van hier, dat ik niet kon blijven. 'Er moet iemand leven. De oorlog komt zeker bij ons, want hij is al overal dichtbij.' Hij zei dat ik moet vertrekken met de kindjes. 'Neem de kinderen en ga weg.' Dus moest ik de twee zoontjes van mijn zus meenemen en Sanela.³

³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

De eerste bestemming was vaak het nabijgelegen en ‘veilige’ Kroatië. Zeker in het begin was niemand voorbereid op een lange oorlog en men hoopte dus in de nabijheid van zijn of haar dorp de snelle afloop van het conflict te kunnen afwachten om daarna terug te keren naar het dorp. Weinigen beseften in die beginperiode de langdurige aard van de verwickelingen; men ging ervan uit dat het een kwestie van weken of maanden was vooraleer de situatie zou kalmeren. Dina vertelt hoe haar vader haar als 11 jarig meisje samen met de rest van het gezin nog ruim voor het uitbreken van de oorlog in Tarevci, in veiligheid bracht bij zijn schoonbroer in Kroatië. Na enkele maanden daar te hebben verbleven, vingen ze berichten op dat het veilig zou zijn om terug te keren. Na aankomst in het dorp bleek dit allesbehalve zo te zijn. Nog geen week later ontvluchtten ze opnieuw Tarevci richting Kroatië.⁴

Ondertussen boden de Kroatische troepen van het HVO en HV weerwoord tegen de aanval op Bosanski Brod door vanuit het noorden het Joegoslavische en Servische leger in zuidelijke richting te drijven. Het is tijdens dit offensief dat het conflict ook Tarevci bereikte. De omgeving van Modriča lag zoals gezegd in Servisch gebied. Al die tijd was Tarevci in handen gebleven van de moslim inwoners die zich maar matig hadden kunnen bewapenen, maar de oprukkende Kroatische troepen toch trachtten te ondersteunen waar kon. Op 3 mei 1992 viel de eerste granaat op het jeugdcentrum van het dorp (cfr. Figuur 1). Er werd die dag beslist om alle ouderen, vrouwen en kinderen van het dorp in veiligheid te brengen.⁵ Het is hier dat voor vele *Tareviani* dit migratieverhaal aanvangt.

Aida was een klein meisje toen de oorlog in haar dorp uitbrak. Op die leeftijd begreep ze maar half wat er stond te gebeuren. Vaak moesten ze onderduiken in schuilkelders voor granaataanvallen en zag ze de angst in haar ouders’ ogen. Toch was er nog tijd voor fijne momenten.

Ik was 8 jaar toen de oorlog is begonnen. Dat weet ik nog heel goed want ik en mijn tweelingzus, wij vierden onze verjaardag bij mijn oma, en ze had zo ergens nog een koek kunnen vinden, maar die was al mega oud. Maar dat maakte ons niet uit, want je kon niets meer kopen. Wij waren zo blij dat we twee kleine koekjes kregen voor onze verjaardag. Het was toen al oorlog.⁶

2.2.1 Vrouwen en kinderen eerst

Vrachtwagens en bussen werden die bewuste 3 mei aangerukt om iedereen in konvooi te evacueren. Suvada vertelt over de chaotische vlucht uit het dorp. Vliegtuigen vlogen over en bombardementen waren in de verte te horen. Ze waren dus erg blij toen ze de grens met Kroatië bereikten en ze geen gewapende mannen of vliegtuigen meer om zich heen zagen.

Niemand wist in Tarevci echt waar ze naar toe gingen. Er kwamen gewoon camions af, en iedereen door elkaar, duizenden mensen. Dat was gewoon; zo snel mogelijk gewoon weggaan. Niemand had iets afgesproken waar ze naartoe gingen. Er was geen plan of zo. We zijn wel

⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

allemaal van dezelfde plaats maar de ervaring in de oorlog is voor iedereen anders. We wisten dan ook niet van iedereen wie waar was. Dat kwamen we via via te weten.⁷

Hoewel haar getuigenis duidelijk de chaos en ontredde van de vlucht illustreert, verliep de evacuatie in eerste instantie vrij georganiseerd. Zo werden de meeste inwoners van Tarevci overgebracht naar Slavonski Brod, net aan de overkant van de Sava-rivier die de natuurlijke grens vormt tussen Bosnië en Kroatië. Ze werden er door de Kroatische politie in geïmproviseerde vluchtelingencentra ondergebracht. Sommigen verbleven in de sporthal van de stad,⁸ anderen sliepen op draagberies in een tent. Gezinnen met kleine en grote kinderen werden apart gezet.⁹ Wachtend op een voorspoedige afloop en hopen dat ze hun strijdende echtgenoten en zonen snel terug zouden zien.

2.2.2 Ondertussen in het dorp

Want ondertussen hadden de mannen hun militaire plicht in het dorp te vervullen. Als onderdeel van het Bosnische leger (ARBiH) moesten ze steun bieden aan het Kroatische tegenoffensief. Eind mei slagen beide legers erin om de stad Modriča in handen te krijgen. De verovering van dit gebied door Bosnische en Kroatische troepen betekende een zware aderlating voor het VRS en JNA dat zo haar belangrijke verbindingsweg tussen de door Serviërs gedomineerde gebieden rond Banja Luka en de territoria in het oosten verloren zag gaan. Dit zorgde voor bevoorradingsproblemen in Banja Luka en omgeving.

Een Servische tegenreactie kon dan ook niet uitblijven. Deze aanvalsoorlog kreeg als naam 'Operatie Koridor' en had als doel de strategische verbinding tussen de westelijke en oostelijke Servische territoria te herstellen.¹⁰ Het is tijdens deze kortstondige strijd die aanvang op 24 juni 1992 dat Tarevci het uiteindelijk het zwaarst te verduren kreeg.

De operatie verliep voor de soldaten van het JNA en VRS immers voorspoedig. Vrij snel sloegen ze erin de stad Modriča terug in handen te nemen en de omgeving te omsingelen. Ondertussen hadden de overgebleven inwoners van Modriča hun toevlucht gezocht op de heuvels van Tarevci. Bijna een maand lang zaten ze ingesloten. De situatie daar werd voor de Bosnische mannen steeds meer onhoudbaar. Het Kroatische leger bood geen ondersteuning meer en het bleek niet langer mogelijk de gewonden naar Slavonski Brod te brengen waar ook de vrouwen en kinderen van het dorp reeds waren.¹¹

In de nacht van 25 op 26 juni beslisten de troepen in Tarevci onder leiding van generaal Mustafa om het dorp volledig te evacueren en hun stellingen te verlaten. De berichten over een aanstormende Servische troepenmacht doen besluiten dat verder strijd leveren om het dorp te verdedigen zelfmoord is. Die middag begint de evacuatie. Het legerpeloton diende een opening van een dikke kilometer te maken in de frontlijn om de burgers in veilig gebied te brengen aan de

⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

¹⁰ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 272-278.

¹¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

overkant van de Bosna-rivier. Dit lukt wonderwel zonder een schot te lossen en de hele nacht worden bewoners in veiligheid gebracht. In de ochtend van 27 juni vertrekt de laatste truck.¹²

Figuur 3 Het laatste beeld genomen van Tarevci voor vertrek, 27 juni 1992.

Mirsad was bij de laatste soldaten van Tarevci die het dorp verlieten. Die middag zit hij op de top van de heuvel onder de moskee terwijl hij het vlakke land in de verte overkijkt. Hij ziet de eerste gevechtsvliegtuigen overvliegen. Mirsad gaf het bevel de luchtaanval te breken met gewerschoten maar de motor van het luchtafweergeschut bleek het snel te begeven. Opeens zien ze van alle kanten een massa bewapende tegenstanders de heuvel opstormen richting het dorp.

Als God misschien bestaat, heeft hij ons in de problemen gezien, want net toen begon een enorm onweer met regen en hagel. En daardoor konden we langzaam verdwijnen. Ongeveer 24 uur daarna bereikten we de andere oever van de [Bosna-]rivier. Op de heuvel daarnaast gezeten, zien we hoe de eerste huizen in brand worden gestoken. De soldaten pikken langzaam straat per straat in, alle zijstraatjes. Alles wordt in brand gestoken, moskee per moskee.¹³

2.2.3 Een verkochte zaak?

Doorheen de gesprekken die ik had met Bosnische mannen uit Tarevci die mee hebben geholpen aan de verdediging van hun dorp, weerklinkt steeds dezelfde rancuneuze stem. Velen onder hen hebben het gevoel dat hun dorp ‘verkocht’ is aan de vijand. Niet helemaal onterecht zo blijkt.

Hoewel Kroatische en Servische troepen bij aanvang van de Bosnische oorlog opnieuw lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan, was er tussen de Bosnische Serviërs en Bosnische Kroaten toch enige toenadering. Deze kwam er in eerste instantie tijdens een ontmoeting tussen de Bosnisch-Servische leider Radovan Karadžić en de Bosnisch-Kroatische leider Mate Boban op 6 mei 1992 op de

¹² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

¹³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

luchthaven van het Oostenrijkse Graz. Hier werd in het relatieve geheim een overeenkomst gesloten tussen beide heren over de verdeling van Bosnië en Herzegovina, later het Akkoord van Graz genoemd. Bij deze gesprekken waren geen Bosniakken aanwezig, wat heel wat argwaan wekte bij de Bosnische moslims, en terecht zo bleek. Het akkoord behelsde immers een territoriale verdeling van Bosnië onder de Kroaten en Serviërs, waarbij de Posavina-corridor tussen Banja Luka en Servië werd vastgesteld en de strijdlust tussen beide partijen bekoelde.¹⁴

Dit akkoord, dat Bosnië *de facto* verdeelde onder een Servische en Kroatische invloedssfeer, betekende de doodsteek voor de Bosnische aanwezigheid in de regio. Zo ook voor de moslims in Tarevci. Waar zij voorheen nog konden rekenen op de steun van het Kroatische en Bosnisch-Kroatische leger, kwamen ze nu volledig alleen te staan. Het was óf het dorp verlaten, of een onmogelijke strijd aanvatten tegen de Servische troepenmacht die erop gebrand was de corridor veilig te stellen.¹⁵

2.2.4 Hereniging

Door de mannen werd koers gezet richting het noorden naar de stad Odžak, die nog niet in handen was van Servische troepen. Daar verbleven ze een paar dagen, onwetend over de oorlogssituatie. Langs noordelijke kant waren Kroatische soldaten, langs zuidelijke kant Serviërs. Na enkele dagen werd een akkoord bereikt met het Kroatische leger waardoor ze de toestemming kregen om gedurende 7 dagen naar hun familie te gaan. De meesten van hen verbleven nog steeds in de vluchtelingenkampen even verderop in Kroatië. Na die 7 dagen moesten de mannen weer terugkomen naar Odžak om verder strijd te leveren.

Tussen de militairen van Tarevci werd echter gefluisterd dat deze week vrijaf hen de kans bood om definitief weg te vluchten. Ze hadden hun wapens aan de Kroaten moeten inleveren en zouden kansloos komen te staan tegen de duizenden Servische soldaten van het voormalige Joegoslavische leger.¹⁶ Van terugkeren naar Odžak was dus geen sprake. De stad was in Kroatische handen, wat betekende dat bij een terugkeer ze zouden worden ingelijfd in een Bosnisch-Kroatische legereenheid en zouden moeten meevechten in misschien wel een heel ander deel van Bosnië dan waar hun eigen dorp lag. Niemand was er happig op zijn leven te riskeren ter bescherming van een vreemd dorp terwijl het de eigen thuis ingenomen was door Serviërs.¹⁷

¹⁴ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p.278-286.

¹⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹⁷ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Rusmir Trokić en Sanela Salkić midden 2013.

Hoofdstuk 3

De weg naar beter

De titel van dit hoofdstuk kan in eerste instantie misleidend werken, omdat hij doet vermoeden dat ‘de weg naar België’ er één is die rechtlijnig en rationeel verlopen is. Niets is echter minder waar. Slechts enkele van Bosniërs die ik sprak hadden van meet af aan het plan opgevat om naar ons land te vluchten. Dat uiteindelijk een groot deel van Tarevci hun weg naar België vond is het gevolg van een reeks uiteenlopende factoren en de speling van het lot. Zaken die in dit hoofdstuk uitvoerig aan bod zullen komen.

3.1 Op de vlucht

De sfeer tijdens het vluchten kan het best worden omschreven als een combinatie van wanhoop en hoop. Iedereen herinnert zich de evacuatie van het dorp en de tocht naar het veilige Kroatië als chaotisch en beangstigend. Aida maakte de vlucht mee als 10 jarig meisje en kan zich de beelden nog hevig voor de geest halen.

De weg naar Kroatië was niet gemakkelijk. Dat was vrachtwagen in vrachtwagen uit. 's Nachts reizen, er was geen straatverlichting, niets. Ik keek 's nachts naar boven en dacht; ‘Wauw wat een mooi dak van de camion,’ maar dat was de lucht met sterren! Want zodra we aan het ontwaken waren zagen we dat er eigenlijk geen dak was. Je bent moe en hebt honger. Constant van de ene naar de andere schuilplaats. Dat was verschrikkelijk. Wenende kinderen. Naar de sporthallen. Mensen kwamen dan af om kinderen melk te geven. Maar doordat er zoveel armoede en honger was waren er mensen die dubbel in de rij gingen aanschuiven. Dat mocht niet, en die moesten dan terug en... Niemand hield geen rekening meer met niemand niet. Jong of oud, dat maakte niet uit, want iedereen had honger. (...) Wij als kleine kindjes werden gewoon vertrappeld in die menigte hé, dat was de hel.¹

Toch overheerste bij velen een gevoel van veiligheid wanneer eindelijk de overkant van de Savarivier bereikt werd en ze in een Kroatisch vluchtelingenkamp konden blijven. Het waren de overvliegende gevechtsvliegtuigen en de bombardementen die velen het meeste angst

¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

inboezemenden.² Van zodra die oorlogsgeluiden vervaagden, konden de vluchtelingen even opgelucht ademhalen.

Er waren ook mannen die met geweren naast ons liepen terwijl we vluchtten zodat we nergens anders heen zouden gaan. Er vlogen ook vliegtuigen over die bombardeerden. Als we die zagen afkomen konden we enkel bukken en blijven stilstaan. We waren eigenlijk al blij als we over de grens met Kroatië waren omdat dan de mannen met geweren weg waren en er geen vliegtuigen meer overvlogen.³

Toch was het besef er bij iedereen dat dit alles slechts een tijdelijke oplossing was. De hoop leefde dat de oorlog snel ten einde zou zijn en het een kwestie van dagen of weken was vooraleer ze terug naar hun dorp konden gaan. Maar toen op 27 juni de militairen in Tarevci het dorp finaal moesten opgeven en verlaten, drong het besef door dat er moest worden uitgekeken naar andere opties. Een terugkeer naar Tarevci in de nabije toekomst zat er immers niet in, hoewel sommige mannen van het dorp ervoor kozen in de oorlog te blijven om via militaire weg hun woonplaats terug te krijgen.⁴

3.1.1 Waarheen?

Voor velen kon de vlucht weg van het geweld nu echt aanvatten. Sommige families hadden in Kroatië niet gewacht op hun echtgenoot of zoon maar waren reeds verder getrokken. De meesten gingen verder naar Kroatië of Slovenië. Deze keuze was sterk bepaald door twee factoren. Enerzijds hadden families de nodige financiële en materiële middelen nodig om de tocht te kunnen ondernemen. Wie geen auto had of niet over voldoende geld beschikte om de verdere tocht te bekostigen, moest vaak noodgedwongen blijven waar ze was. De andere en meest doorslaggevende factor die bepaalde of en welke vluchtroute inwoners van Tarevci namen waren, familie- en kennissenbanden. Doorheen hun gehele migratiegeschiedenis spelen deze translokale netwerken een fundamentele rol. Zulke relaties boden vaak de broodnodige ondersteuning in de eerste maanden en jaren van de vlucht.

Kroatië bleek ondanks haar ligging in de nabijheid van Tarevci al snel geen goede verblijfplaats voor de gevluchte bewoners. Het land werd vanaf midden 1992 immers overspoeld door Bosnische vluchtelingen, en de Kroatische autoriteiten traden streng op tegen militaire dienstweigeraars. Zo werden er vele van hen opgepakt door de legerpolitie en via Split terug binnengevoerd in Bosnië om er in verschillende oorlogsgebieden mee te vechten. Anderen besloten zelf om in de oorlog te blijven en mee te vechten in naburige steden als Gradačac of Orašje waar ze mensen kenden. Voor hen was het idee Tarevci ver achter zich te moeten laten een onaanvaardbare gedachte.⁵

Sommigen konden in Kroatië terecht bij familie. De nonkel van Aida woonde al enkele jaren in Kroatië en verschaftte gedurende de twee eerste oorlogsjaren onderdak aan het gezin. Toch waren de omstandigheden hier niet ideaal. Aida en haar tweelingzus mochten als 10 jarige meisjes niet naar school van de Kroatische overheid omdat ze vluchtelingen waren en de Kroatische kinderen zouden

² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

kunnen verwarren. Daar kwam nog bij dat hun vader niet kon werken in het land. Daar de oorlog bleef aanslepen en het gezin niet eeuwig op de kosten van hun nonkel kon blijven leven, besloten ze richting Italië te trekken om hun kans daar te wagen.⁶

Ook de grote steden en dan voornamelijk de hoofdstad Zagreb hadden aantrek. Van daaruit vertrokken enkele evacuatiekonvooien georganiseerd door het Rode Kruis. Mirsad was tijdens de oorlog in Tarevci gewond geraakt en verkeerde in slechte gezondheid. In september 1992 konden hij, zijn vrouw en hun 3 jarige zoon met de trein vanuit Zagreb naar Nederland voor opvang en ondersteuning.⁷

Slovenië bleek voor velen de meest aantrekkelijke optie. Het was redelijk dichtbij en er woonde veel familie waar op kon worden teruggevallen. Dževad en zijn gezin bijvoorbeeld trokken in bij zijn broer die al meer dan 30 jaar in Slovenië woonde en werkte. Ze verbleven er een jaar, maar ook hier beleefden ze dezelfde problemen als hun lotgenoten in Kroatië; geen werk en een gespannen politieke situatie. Toen het gezin in augustus 1993 dan ook een zoontje kreeg beslisten ze het appartement van zijn broer te verlaten en zoals velen naar één van de vluchtelingenkampen in Slovenië te trekken. Daar verbleven ze 6 maanden in een opvangcentrum genaamd 'Vic' in de periferie van Ljubljana.⁸

3.2 Vluchtelingenkampen Ljubljana, Slovenië

In Slovenië bevonden zich tijdens de Bosnische oorlog immers enkele grote vluchtelingenkampen die voor veel van de vluchtelingen uit Tarevci een belangrijk schakelpunt zijn geweest. Vooral *Tareviani* die geen of weinig familie of kennissen hadden in de buurt, namen hun toevlucht tot één van de kampen. Vanuit Kroatië werden konvooien georganiseerd om de vele gestrande vluchtelingen op weg te helpen. Zo ook Enes, die kort na het verlaten van Tarevci in juli 1992 samen met een 30 tal andere dorpsbewoners in een camion naar een vluchtelingencentrum in Ljubljana ging. Ondanks het feit dat hij in het leger had gediend en dus niet gewenst was in het vluchtelingenkamp, slaagde hij erin hier 3 maanden te blijven. Daarna trok hij met een ex-collega naar Portugal waar hij kon werken in de schoenfabriek van zijn vroegere baas. Ook hij zou uiteindelijk in België belanden.⁹

Het bewuste vluchtelingenkamp waar de meesten gepasseerd zijn heet 'Roška' en was gevestigd in de oude legerkazerne 'Marshal Tito'. Gelegen in het centrum van Ljubljana, bood het centrum op zijn hoogtepunt plaats aan ruim duizend mensen. Je sliep er met 7 tot 10 personen op één kamer. Alles was voorzien op het strikt tijdelijke.¹⁰ Rusmir, die als jongeman net als Enes met een vrachtwagenkonvoi samen met andere dorpelingen van Kroatië naar Slovenië trok, spreekt over

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014.

⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

¹⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

Roška als een soort transitcentrum. Bij aanvang koesterde iedereen nog de hoop snel te kunnen terugkeren, maar na verloop van tijd gingen velen uitkijken naar een volgende bestemming.¹¹

Het vluchtelingencentrum Roška was voor veel Bosniërs uit Tarevci een plaats om te hergroeperen. Bijvoorbeeld voor Sanela, die zoals eerder gezegd een maand voor de evacuatie van Tarevci samen met haar tante Altijana naar Kroatië vluchtte. Toen op 3 mei 1992 haar moeder samen met de andere vrouwen en kinderen uit Tarevci richting Kroatië vluchtte, was Sanela al in Duitsland. Velen, waaronder haar moeder, besloten niet in het vluchtelingenkamp in Slavonski Brod te blijven maar meteen in konvooi richting de kampen in Slovenië te gaan. In Roška troeften familieleden en kennissen van Tarevci samen. Dit kwam ook Sanela ter ore, die vanuit Duitsland rechtsomkeer maakte en haar moeder vervoegde in Ljubljana.¹²

Toch waren de vluchtelingenkampen in Slovenië niet voor iedereen de beste optie. Zeker voor de mannen uit het dorp die hadden meegevochten in de oorlog was er in de centra eigenlijk geen plaats. Net als in Kroatië traden de Sloveense autoriteiten streng op tegen Bosniërs die hun dienstplicht niet vervulden. Mannen tussen de 18 en 65 jaar werden teruggestuurd naar Bosnië. Enkel vrouwen, kinderen en ouderen waren welkom in de kampen. Rusmir, die als 21 jarige in Roška aankwam, was één van de weinige jongemannen die mocht en kon blijven en uiteindelijk negen maanden in Roška verbleef.¹³ De oudere Halid daarentegen had snel het gevoel dat men hem wilde terugsturen en bleef slechts enkele dagen in Ljubljana voor hij zijn tocht verderzette.¹⁴

De getuigenis van Rusmir vat het een en ander misschien nog het best samen.

Ik heb 9 maanden in die kazerne verbleven. Andere mensen hebben er misschien drie jaar verbleven; anderen slechts drie of zes maanden. Iedereen was daar om te wachten of om misschien terug te gaan naar Bosnië. Maar wij dachten steeds dat de oorlog een paar maanden zou duren. Niemand wist dat de oorlog zo lang zou duren. Wij keken alle dagen op tv en in de kranten om te zien of de oorlog gedaan was en we misschien zouden kunnen terugkeren. Het was nooit iemands plan om naar België of naar Duitsland te gaan. Maar als je zo lang blijft wachten en je dan hoort dat er iemand naar België of Duitsland of ergens anders is gegaan ... Op dat moment is er iemand van ons naar België gekomen en die heeft gezien dat het hier goed is om te verblijven.¹⁵

3.3 Je kans wagen

Dit citaat schept meteen een goed beeld van de algemene sfeer die heerste in het kamp en de gemoedstoestand van de vluchtelingen. Elke dag kwamen nieuwe mensen aan, elke dag verlieten anderen de oude kazerne opzoek naar een beter bestaan. Op de radio en televisie werden constant de laatste verwickelingen in de oorlog van nabij gevolgd. Elke staakt-het-vuren gaf hen hoop, elke

¹¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹² Interview met notities van T. Van Roey met Sanela Salkić op 13 december 2013.

¹³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

¹⁵ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Rusmir Trokić en Sanela Salkić midden 2013.

heropflakking van het geweld deed alle hoop teniet. Bij Rusmir kwamen daar nog de boze blikken bij die hij te verduren kreeg van moeders wiens even oude zonen op dat moment strijd moesten leveren voor hun land of die het niet hadden gehaald.

Toen na verloop van tijd duidelijk werd dat de oorlogssituatie uitzichtloos was en de verveling en sleur van het vluchtelingenkamp te veel werd bij sommigen, werd uitgekeken naar een volgende bestemming. In het begin was dit vaak een stap in het ongewisse. Er kwamen in die periode bussen uit Engeland of Nederland die een georganiseerd konvooi vormden waar vluchtelingen op konden intekenen. Op weinig inwoners van Tarevci kwamen deze konvooien over als een aanlokkelijke optie.

Velen van hen hadden tot nu toe het relatieve geluk gehad in groep, samen met familie of kennissen, de vlucht te kunnen ondernemen. Eens aangekomen in Ljubljana bleek al snel dat er nog andere medebewoners zich in de stad bevonden en dit gaf een zekere mate van genoegdoening. Nu bleek dat het conflict in hun land nog ruime tijd zou duren, bleek samenblijven steeds minder een optie. Van hieruit zocht iedereen dan ook zijn eigen weg.

Aida herinnert zich nog hoe onder de volwassenen van de familie werd besloten apart te vluchten.

We waren gesplitst van onze andere zussen als we zijn gevlucht. Dat was zowat de afspraak; iedereen moet proberen het ergens te maken. Dus als het jou bijvoorbeeld ergens zou lukken in een land, pak nu Italië. Je vindt daar job, je ziet dat het makkelijk gaat, dan komen we allemaal naar daar. Dat we niet allemaal samen gaan, dat duurt ons veel langer. Want we hebben geen geld, dus je moet het meteen maken.¹⁶

Haar familie was niet de enige die zich opsplijste. Vanuit Ljubljana bleek het niet eenvoudig in groep verder te vluchten. Alles verliep immers in de illegaliteit en het kostte handenvol geld om valse papieren te pakken te krijgen of om jezelf en je gezin de grens te laten oversmokkelen.¹⁷ Zo kostte het Altijana bijvoorbeeld handenvol geld en moeite om via haar Kroatische vriendin papieren te bemachtigen voor haar uitgebreide familie.¹⁸

Je eigen kans wagen was voor velen de enige optie. Jonge gasten als Rusmir, Bilal en Enes waren reeds gehard door de oorlog en wisten wat het was om zich zelfstandig in leven te houden. Daar kwam nog bij dat ze vaak de enige hoop waren voor hun gezin, waarvan de vader nog in de oorlog was. Het kwam dus vaak voor dat zij als een soort ‘verkenner’ vooruit werden gestuurd om te zien waar het mogelijk was om een veilig onderkomen te vinden. Terwijl zijn moeder, broer en nonkel al met een konvooi naar Nederland waren vertrokken ging, Bilal zo als enige van zijn gezin naar Slovenië.

Ik zei tegen mijn moeder en broer: ‘Gaan jullie maar eerst weg, ik ga kijken wat ik doe...’ Voor mij was het makkelijker om alleen over de grens te gaan omdat veel mensen in het zwart de grens overstaken. Vroeger waren de grenzen niet zo open. Zonder paspoort en visum, je moest mensen betalen om je naar hier te smokkelen. Wij hadden ook niet zoveel geld meer. Ik zei

¹⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

¹⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

tegen men moeder en broer: ‘Gaan jullie maar al en neem het geld. Ik heb mijn auto nog, misschien zal ik die verkopen om naar hier te komen.’¹⁹

Eenzelfde getuigenis gaf Rusmir, die ongeveer even oud was als Bilal en het er ook alleen op waagde.

Zo hebben we tussen ons afgesproken dat mijn vader terug gaat naar Bosnië, mijn zus en moeder in Kroatië blijven en ik naar Slovenië zou gaan. Ik moest proberen om weg te gaan naar Slovenië, Duitsland, Zwitserland; gewoon om te kunnen werken om geld te krijgen. Dat was het belangrijkste dat iemand van ons werk zou vinden en geld zou hebben om de rest te helpen.²⁰

Het uitkijken naar een nieuwe vluchtbestemming bracht veel stress met zich mee. Vooral voor Bosniërs die het niet breed hadden of niet konden terugvallen op een ruime kennissen of familiekring. Dževad vertelt hoe hij door een collega uit Tarevci wordt overhaald om mee naar het voor hem tot dan toe onbekende België te vluchten vanuit Ljubljana.

En elke dag in dat centrum zie je mensen vertrekken naar Europa. Dan zei ik tegen mezelf dat wij ook moesten vertrekken. Hoe het dan komt dat ik voor België koos? Een collega van mij stelde voor om samen naar België te gaan. Maar ik vroeg hem: ‘Hoe, waarom, naar wie?’ Hij zegt: ‘Ik heb een vriend in Zelzate, Mirsad.’ En zo zijn we samen vertrokken.²¹

Het gonsde in de vluchtelingenkampen ook van de valse geruchten. Voor sommige Bosniërs zat de schrik er dik in dat ze ‘de laatste trein’ zouden missen. Velen vreesden dat als ze niet tijdig naar Europa zouden vluchten, ze hun kans verspeeld hadden en de poorten van ‘Fort Europa’ zouden gesloten worden. Zo kwam het dat geruchten in 1993 over een mogelijke immigratiestop in Duitsland voor velen de finale reden waren om verder te vluchten. Aan het eind van datzelfde jaar ging het de ronde dat ook in Brussel de poorten zouden toegaan op 1 januari 1994. Altijana vertrok zo in allerijl met haar familie. Op kerstdag stak ze illegaal de grens over om nog net voor Nieuwjaar in België aan te komen. Waar bleek dat van een immigratiestop geen sprake was.²²

Was het dan ieder voor zich? Dat zeker niet. Eerder de wet van de sterkste, of beter; de wet van de snelste. Wie als eerste een goed onderkomen had, stuurde de boodschap uit naar kennissen en familie: ‘Hier is het goed!’ En zette zo een ware migratieketting op gang. Zo ook gebeurde het bij de inwoners van Tarevci. Alleen, elke ketting heeft een beginpunt. Voor de oorsprong van de Bosnische migratie van Tarevci naar België moeten we nog een heel stuk verder terug in de tijd gaan dan 1992.

¹⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

²⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

²¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014.

²² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

3.4 De eerste migranten uit Tarevci

Eerder schetste ik reeds de algemene geschiedenis van de transnationale migratie van Bosniërs naar andere Balkanlanden en vooral Duitsland. Op zoek naar werk en een hoger inkomen, waren Slovenië, Kroatië en Duitsland voor vele Bosniërs de meest uitgelezen bestemming. Op translokaal niveau geldt dit eveneens voor de inwoners van Tarevci. Er is zelfs meer. De historische migratiestromen die vanuit het dorp richting de voornoemde landen vloeiden, waren van primair belang voor het ontstaan van een translokale Bosnische gemeenschap in de Gentse regio zoals ik deze beschrijf in mijn thesis. Maar daar blijft het niet bij. België was voor Bosnische migranten tijdens de Joegoslavische periode nooit een aantrekkelijke bestemming geweest. Toch bereikten twee *Tareviani* meer dan 30 jaar eerder dan hun vele vluchtende dorpsgenoten ook ons land. Hoe dit kwam en welke rol zij hebben gespeeld beschrijf ik hieronder.

3.4.1 Slovenië

Toen Slovenië nog onderdeel vormde van de Joegoslavische Republiek kende het een betrekkelijk grotere economische groei dan sommige andere deelrepublieken, waaronder Bosnië. Gezien haar relatief nabije ligging bij Tarevci bood Slovenië voor sommige inwoners van het dorp dan ook een uitstekende arbeidsgelegenheid. Dit maakte dat voor de oorlog zeker 10 families uit Tarevci tewerkgesteld waren in Sloveense fabrieken. Aangezien in het dorp nagenoeg iedereen iedereen kende en sterke dan wel zwakke familiale banden had met elkaar, betekende het dat bij het uitbreken van de Bosnische oorlog nagenoeg iedereen uit Tarevci wel bij iemand in Slovenië terecht kon.

Dit heeft er toe bijgedragen dat de opvangcentra in Ljubljana voor de dorpsbewoners een relatief logische bestemming bleken. Eerder al haalde ik het verhaal aan van Dževad en zijn gezin, die een jaar bij zijn broer in Slovenië verbleven alvorens uit te wijken naar een vluchtelingenkamp in de hoofdstad.²³ Dževad is niet alleen in zijn situatie. Voor Dževdet betekende de aanwezigheid van familie in Slovenië een broodnodige redding uit de handen van de Sloveense autoriteiten. Als ex-militair kon hij niet terecht in één van de vluchtelingencentra in de stad en liep hij het risico teruggestuurd te worden naar het front. Ook hij kon terecht bij een nonkel uit Ljubljana.²⁴

Dit alles heeft er sterk toe bijgedragen dat Slovenië, en vooral Ljubljana, een belangrijke rol heeft gespeeld in de migratieroute van veel Bosniërs uit Tarevci. Zoals eerder gesteld waren familiebanden onontbeerlijk in de eerste maanden van de vlucht. De relatieve nabijheid van het land maakte het ook voor zij die de zware kosten van de vlucht niet meteen konden dragen, mogelijk om veiligere gebieden op te zoeken.

²³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014.

²⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

3.4.2 Duitsland

Duitsland was tijdens de oorlog in de jaren '90 voor veel Bosnische vluchtelingen de gedroomde eindbestemming. Dat had veel te maken met enkele van hun dorpsgenoten uit Tarevci, die 30 jaar eerder ongeveer hetzelfde idee hadden over Duitsland, maar wel om andere redenen. De jaren '60 en '70 van de vorige eeuw waren voor Joegoslavië geen makkelijke tijden. Toen Tito na de Tweede Wereldoorlog aan de macht kwam en zich steeds verder distantieerde van de Sovjet-Unie, kwam deze laatste opzetten met embargo's tegen de dissidente socialistische republiek. Er heerste voedselschaarste en grote werkloosheid. Dževdet herinnert zich nog hoe zijn vader vertelde hoe hij als jongenman de kost moest gaan verdienen voor zijn gezin in Zwitserland. Vele anderen kozen voor Duitsland.

Er waren veel mensen uit Tarevci die in Duitsland zijn komen werken, dat was in 'Tito-tijd', in de jaren '60-'65 tot 1970. Mensen hadden veel kinderen, 5 tot 6 kinderen per familie, en er was weinig werk, en in die tijd had Joegoslavië akkoorden met andere landen, waaronder Duitsland.²⁵

Zo belandde in die jaren *Tareviani* als Joegoslavische gastarbeiders bijna overal in Duitsland; in Essen en Aken in het westen, Hannover en zelfs Rostock in het uiterste noorden en de grote steden Frankfurt, Stuttgart, München en Berlijn. Velen keerden na verloop van tijd terug. In de jaren '80 kende Joegoslavië een economische heropleving en was gastarbeid niet meer nodig. Sommige arbeiders in Tarevci bleven echter plakken in Duitsland en zouden een enorm belangrijke rol hebben gespeeld in de vluchtroutes van vele *Tareviani* die in de jaren '90 hun dorp ontvlucht zijn voor de oorlog. Vele Bosnische gastarbeiders hadden in Duitsland immers reeds een netwerk kunnen opbouwen en de nodige financiële en materiële middelen om hun dorpsgenoten te assisteren in hun vlucht.

3.4.3 België

Waar Duitsland een sterke economische en dus ook *migratoire* band had met Joegoslavië, was dit voor België veel minder het geval. We zagen reeds in hoofdstuk 1 dat de vooroorlogse Bosnische migratie naar ons land verwaarloosbaar is. Ook voor veel *Tareviani* was België een nobele onbekende. Een democratisch en welvarend West-Europees land werd hen verteld op school, maar veel verder dan dat kwam hun kennis niet.²⁶

En toch. Door een speling van het lot zouden in de jaren '60 twee Bosniërs uit Tarevci hun weg naar ons land vinden. Geen van beiden kon toen al voorspellen dat hun migratie naar België de levens van zo vele mededorpingen na hen zou bepalen. Hun namen zijn Samia 'Dedo' Mehić en Safet Hurtić en hun partners.

Zoals reeds gezegd kende de Sloveense economie een bevoorrechte positie binnen de Socialistische Federale Republiek Joegoslavië. Zo kwam het dat in de jaren '50 en '60 ook enkele arbeiders uit Bosnië tewerkgesteld werden in een Sloveens bouwbedrijf. Onder de Bosnische

²⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

²⁶ Losse interviews met notities van T. Van Roey in Tarevci, Bosnië tussen 21 en 24 maart 2014.

werkers waren twee inwoners uit Tarevci: Dedo en Safet. Ze hadden de verhalen gehoord van anderen die als gastarbeider naar Duitsland of Oostenrijk waren vertrokken en terugkeerden met een stevig salaris en zo hoopten ook zij hiervan te kunnen genieten. Toen het bedrijf dan ook arbeiders zocht om in de bouw te komen werken in een ver maar rijk West-Europees land, in een grote hoofdstad, was de keuze voor Dedo en Safet snel gemaakt. Ze lieten hun geboortedorp Tarevci achter zich, namen afscheid van familie en vrienden en trokken met hun echtgenotes richting het onbekende. De bestemming: Brussel, België.

Zo begon voor twee Bosnische bouwvakkers uit Tarevci een migratiegeschiedenis die tot op vandaag zijn gevolgen kent. Maar het was niet al rozengeur en maneschijn. Al snel ging het Sloveense bouwbedrijf failliet en kwam het duo zonder werk te staan. Terugkeren naar Tarevci dan maar? Dat zagen beiden niet zo goed zitten. Tenslotte waren ze helemaal tot in België geraakt en zagen ze dat de economische mogelijkheden hier een pak groter waren dan thuis. Als één van de weinige Bosnische gastarbeiders in ons land, zagen ze een gat in de markt: de culinaire specialiteiten uit hun thuisregio op de Belgische menukaart zetten. Zo opende ze dan ook samen in Brussel het Joegoslavische restaurant genaamd 'Dubrovnik'.²⁷

Het restaurant bestaat vandaag helaas niet meer, en Dedo en Safet zijn ondertussen allebei teruggekeerd naar Tarevci, maar hun erfenis laat zeker nog sporen na. Achter hen kwamen nog enkele andere families uit Tarevci in Brussel terecht, waaronder de familie Sarvan.²⁸ Zo zouden er voor de Bosnische oorlog uitbrak zo'n 12 tot 15 families uit Tarevci en Modriča in Brussel wonen.²⁹ Maar Dedo en Safet waren de eersten, in Brussel althans.

²⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

²⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

²⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

Hoofdstuk 4

Blijven plakken in Gent

De eerste Bosniër in Gent? Daarop was het nog even wachten. Niemand kan zich herinneren dat er voor de oorlog al Bosniërs in de Arteveldestad aanwezig waren. Wel 5 verdwaalde Kroaten. Één ervan, Katarina, had met haar Belgische man een elektronikazaak gestart in de Brugse Poort, maar dat was het dan ook qua Joegoslavische aanwezigheid in een stad die tot dan toe vooral gekenmerkt was door haar opvallende Turkse migrantengemeenschap.

Of toch niet helemaal? Niet iedereen die uit Turkije naar Gent trok op zoek naar werk bleek even Turks te zijn als velen dachten. Want wat bleek bij nader inzien; sommigen spraken naast Turks ook Servo-Kroatisch of Albanees. Daar zat de woelige geschiedenis van socialistisch Joegoslavië voor iets tussen. De Tweede Wereldoorlog had diepe wonden geslagen in de Joegoslavische maatschappij. Fascistische Ustaša, monarchistische Četniks, moslims en communistische partizanen onder leiding van Josip Broz Tito vochten een bloedige burgeroorlog uit. De boodschap van ‘broederschap en eenheid’ die Tito na afloop van de oorlog in zijn nieuwe communistische republiek predikte, konden de grote onderhuidse verschillen en tegenstrijdigheden niet verhullen. In een door Serviërs gedomineerd Joegoslavië waren het vaak de moslims die het moesten ontgelden. Vooral de Bosniakken in de Servische Sandžak en etnische Albanezen in Macedonië kregen vaak minder kansen.¹

Zo kwam het dat na 1945 een migratiestroom uit Joegoslavië zou ontstaan die uiteindelijk ook halt zou houden in Gent. Vele van de moslims die hun woonplaats ontvluchtten zochten immers hun heil in Turkije. Het land was volop in ontwikkeling en had één groot voordeel: hier waren moslims wél welkom. Velen hadden als eerste bestemming Istanbul. Zo ook Muzafera en Abbas. Hun ouders beslisten in 1958 om Novi Pazar te verlaten en naar het oosten te trekken. Tien jaar verbleven ze in Istanbul, maar er aarden was niet eenvoudig. Ze waren immers niet alleen in hun plannen voor een betere toekomst in de Turkse hoofdstad. Een betaalbare en degelijke woning vinden was er niet makkelijk, laat staan een goede job. Toen een nonkel uit de familie vanuit België dan ook het bericht stuurde dat hier een stad was waar wel veel werk was en ze zelfs mensen betaalden om hen in dienst te nemen, was het besluit snel gemaakt. In 1966 zette de vader van Muzafera en Abbas voor het eerst voet op Belgische bodem. Twee jaar later volgde de kinderen en zijn vrouw.

¹ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 206.

Aangekomen in ‘het Turkije aan de Leie’ verliep de integratie niet eenvoudig. Al snel werden ze aanzien als integraal onderdeel van de Turkse gemeenschap in de stad, maar niets was minder waar. Hoewel Muzafera en Abbas in Istanbul wel Turks hadden geleerd, werd er thuis nog steeds Servo-Kroatisch gesproken. Hun ouders hadden meer moeite met het Turks, dat nochtans een belangrijke toegang vormde tot de migrantengemeenschap in Gent. Van buitenaf werden ze aanzien als Turken, maar dat waren ze dus allerminst.

Gent telde op dat moment slechts enkele Joegoslavische migranten uit Turkije. De meesten trokken naar Brussel. Etnische Albanen waren er wel. Afkomstig uit noordwest Macedonië hadden zij net om dezelfde redenen als de Bosniakken uit de Sandžak de vlucht genomen om via Istanbul in Gent te belanden.²

Deze voorgeschiedenis is nodig om de Bosnische migratie naar de Gentse regio goed te kunnen begrijpen. Zoals nog zal blijken is de historische context waarbinnen deze migratie, integratie en gemeenschapsvorming plaatsvond een belangrijke ontstaansvoorwaarde geweest voor de vorming van deze Bosnische aanwezigheid. Dit geldt vooral voor de eerste Bosnische vluchtelingen uit Tarevci die voet aan de grond zetten in België. Met deze ‘pioniers’ begint dan ook een nieuw en belangrijk hoofdstuk in de levens van vele Bosnische migranten.

4.1 De ‘pioniers’ komen aan (juli – december 1992)

Toen de oorlog in Tarevci uitbrak op 27 juni 1992 waren velen reddeloos en zonder plan. Zoals geschetst in de vorige hoofdstukken zochten velen hun toevlucht bij familie en vrienden in Slovenië en Kroatië, of kwamen ze terecht in vluchtelingenkampen. ‘Je kans wagen’ was de boodschap, maar vaak bleef het antwoord op de vraag ‘naar waar?’ uitermate vaag.

Niet voor Halid Hurtić, Sakib Sarvan en Huso Mešanović. Als één van de weinigen uit Tarevci hadden zij bij vertrek een duidelijk doel voor ogen: België. Daar had de vooroorlogse aanwezigheid van enkele *Tareviani* in Brussel die ik al eerder aan bod liet komen veel mee te maken. Tot hier geraken was voor velen, zoals verder nog uitvoerig zal blijven, geen evidentie. Dat blijkt ondermeer uit de getuigenis van Halid.

Van Slovenië zijn we naar Oostenrijk gegaan, maar daar mochten we eigenlijk niet over de grens omdat we geen papieren hadden. Dus dan zijn we in een groep met andere mensen door het bos en zo naar Duitsland gegaan. Daar zijn we met de auto tot Frankfurt geraakt. Daar hebben we de trein genomen tot in Keulen en dan naar Brussel. En daar wachtte mijn broer in het station. Pas als we in Keulen waren hadden we contact met mijn broer. Maar het was wel altijd het doel, ook in Slovenië, om in België te geraken. We wisten dan al dat we terechtkonden bij mijn broer in Brussel.³

² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Muzafera op 3 juni 2014; T. De Gendt, *Turkije aan de Leie*. Lannoo Uitgeverij, 2014.

³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

Halid's broer? De ex-bouwvakker en ex-restauranthouder Safet Hurtić. Halid kwam midden juli 1992 met zijn gezin als een van de eersten uit Tarevci in de Brusselse gemeente Sint-Jans-Molenbeek aan. Rond diezelfde periode kwam Huso Mešanović aan in Molenbeek. Ook hij had een band met Safet. Die laatste was immers de nonkel van Huso's vrouw. De komst van Huso zou veelbetekenend zijn voor de Bosnische vluchtelingenstroom vanuit Tarevci naar België. Als lid van de familie Mešanović had hij een enorm uitgebreide familiekring om zich. Iedereen in het dorp heeft wel ergens dichte of minder dichte banden met de Mešanović's. Ze worden er dan ook vaak al lachende 'de Chinezenfamilie' genoemd en snel zal ook blijken waarom.

Gedurende die hele zomer en herfst van 1992 kwamen Bosnische vluchtelingen uit Tarevci aan in Brussel. Volgens Halid arriveerden in enkele weken tijd wel 50 families uit Tarevci in onze hoofdstad. Elk hadden ze op één of andere manier wel banden met ofwel de eerste Bosniërs Safet en Dedo, ofwel met verre of dichte verwanten van de familie Mešanović. Gek genoeg kwam bij velen pas na aankomst in Molenbeek het besef dat ze niet alleen waren in de keuze van hun bestemming.⁴ Bilal Mešanović, de zoon van Huso, sloot midden september 1992 de rij af.⁵

De eerste maanden in Molenbeek bleken niet de makkelijkste. Hoewel de net aangekomen Bosniërs wel enkele dagen bij familie of kennissen konden logeren in de stad, moesten ze na verloop van tijd wel uitkijken naar een eigen woonst. Dit bleek in de drukbevolkte en achtergestelde buurten van Molenbeek geen sinecure. Vele panden waren in erbarmelijke staat en vaak vroegen huisjesmelkers er nog grof geld voor ook.⁶

Toch bood het nieuwe land waarin ze zich bevonden ook nieuwe kansen. In de beginperiode bleek het voor de Bosniërs relatief eenvoudig om 'papieren' te krijgen. Of beter; de Belgische autoriteiten stuurden hen niet stante pede weer het land uit. Dat was de laatste maanden elders wel anders geweest. Sommigen konden al snel wat geld verdienen door ergens in het zwart te gaan werken. Enkele kindjes gingen zelfs even naar school in de buurt.⁷

Al bleek dit geluk enkel weggelegd voor de eerste Bosniërs die aankwamen in Molenbeek. Het nabijgelegen opvangcentrum Klein Kasteeltje, waar de asielzoekers zich dienden aan te melden bij de eerste aankomst, raakte stilaan verzadigd. Het OCMW in Molenbeek kon de toestroom van ex-Joegoslavische vluchtelingen nog nauwelijks aan en werd steeds kariger met de hulpbedeling aan nieuwe Bosniërs. Velen van hen kwamen tot deze samenvatting als het ging over Molenbeek: vuil, veel vreemdelingen en slechte huizen.⁸

Het was dus schipperen tussen gevoelens van opluchting en frustratie. Enerzijds was de blijdschap groot, verlost te zijn van stressgevoelens van de oorlog en het vluchten. Velen voelden zich bij aankomst in Brussel gered; 'geen oorlog meer!' Maar die opluchting maakte bij velen snel plaats voor ongenoegen met de huidige levensomstandigheden. De oorlogssituatie had hen dan wel gehard, de *Tareviani* waren wel wat beters gewoon dan de krotten waarin ze moesten leven in Molenbeek.

⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sakib Sarvan op 23 maart 2014.

4.1.1 Helpende handen

Voor de zoveelste maal in hun korte vluchtelingenbestaan was het opnieuw uitkijken naar elders en beter. En die elders werd hen uit erg verschillende, verrassende, doch evidente hoeken aangeboden. Want helpende handen bleken er genoeg.

Huso Mešanović woonde al twee maanden in Molenbeek toen in september '92 ook zijn zoon Bilal naar hier kwam. Voor zijn zoon bleek het moeilijk geworden te zijn OCMW-steun te verkrijgen in de Brusselse gemeente, en zelf was hij onderhand wel uitgekeken op de vuile en troosteloze straten Molenbeek. Als bij toeval leerde Bilal in Brussel iemand kennen die daar iets aan veranderde; de persoon, wiens naam niemand zich helaas lijkt te herinneren, sprak de Servo-Kroatische taal en was een moslim afkomstig uit de Sandžak. Dat wekte meteen vertrouwen. De man deed vertalingswerk in de hoofdstad en bood zichzelf aan om de familie Mešanović te helpen. Hulp die niet enkel Huso en vader Bilal, maar later ook honderden andere Bosniërs ten goede zou komen. Maar dat had de goede man toen niet kunnen voorzien.⁹

De Bosnische oorlog was op dat moment in alle hevigheid losgebarsten en vulde ook steeds vaker de nieuwsbulletins in ons land. Beelden van huilende en gewonde kinderen vulden de Belgische huiskamers met medelijden. De hulporganisatie Caritas Catholica wist die compassie te kanaliseren door een oproep te doen via de media aan Vlaamse gastgezinnen voor de opvang van enkele gewonde Bosnische kinderen. De behulpzame kandidaten waren er, de gewonde Bosnische kinderen gek genoeg minder.

Toen de hoger genoemde man uit de Sandžak zich dan ook aanmeldde bij Caritas in Molenbeek met de boodschap dat hij een hulpbehoevend gezin kende, kreeg hij snel respons. In Merelbeke woonde toen immers een man die eveneens getroffen was door de wrede oorlogstaferelen die hij op de televisie elke dag te zien kreeg. Zo getroffen zelfs dat hij in eigen persoon richting Klein Kasteeltje was getrokken om er een Bosnische moeder en dochter uit de stad Zenica bij zich thuis op te vangen. Zijn naam? Abbas, de Joegoslavische migrant uit Turkije die als kind in de late jaren '60 naar Gent was gekomen.

Abbas, die door Caritas werd gecontacteerd met de vraag of hij in de mogelijkheid was nog meer Bosniërs te helpen, liet zijn goede Joegoslavische hart spreken. Hij verzamelde enkele vrijwilligers uit de buurt van Merelbeke rond zich, vond steun bij de gemeente en de kerk van zijn dorp en dat was dat. Zo kwam het dat midden december 1992 vader Huso, zoon Bilal en de rest van het gezin Mešanović als eerste Bosniërs ooit voet aan de grond zetten in het Gentse. Hun bestemming: Schelderode, Merelbeke.¹⁰ Huso en Bilal zouden niet de laatste zijn, noch zouden het voor Abbas de laatste Bosniërs zijn die hij die jaren ontmoette.

Het verhaal van Abbas en de familie Mešanović is kenmerkend voor de opvang en ontvangst van de eerste Bosnische gezinnen in Oost-Vlaanderen. Want wat bleek? Vlaanderen liep vol mensen die hulp wensten te bieden aan Bosnische vluchtelingen.

Zo zijn er de families Hurtić en Sarvan, beiden via familie in Brussel geraakt, die ook eind 1992 op exact dezelfde wijze naar Eeklo kwamen. Brussel waren ze immers stilaan liever kwijt dan rijk. Halid Hurtić woonde noodgedwongen bij zijn broer in de kelder. Sakib Sarvan verging het al niet beter.

⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

¹⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Abbas op 9 juli 2014.

Het enige wat zij wensten was een fatsoenlijk dak boven hun hoofd. Waar, dat maakte voor Halid niet bijster veel uit.

Ik werkte ergens om camions te vullen en ze vroegen hoe ik was in Brussel. En zo zijn we dan via via in contact gekomen met Caritas die ons heeft geholpen. We hadden de keuze tussen Eeklo en De Panne. We wisten niet wat wat was en hebben dan voor Eeklo gekozen, ook al konden we het niet uitspreken.¹¹

Mirsad Mešanović was één van de laatste Bosniërs uit Tarevci die via de onderhand gekende weg een nieuw onderdak kreeg in het Gentse. Toen hij op 23 december 1992 samen met zijn gezin vanuit Nederland de trein nam om oudejaar te gaan vieren bij zijn Bosnische neef die al enkele maanden in Molenbeek woonde, waren ze eigenlijk van plan er slechts twee weken te blijven. Mirsad verbleef toen al enkele maanden in een opvangcentrum bij het Nederlandse Deventer waar hij niets te kort kwam. De feestelijke eindejaarsfeer bij zijn familie in Brussel deed hem op dat moment echter het geleefde leed even vergeten en deed hem dromen van beter. Dat ‘beter’ werd ook hem via Caritas aangeboden en zo belandde zijn gezin als eerste Bosnische familie begin maart 1993 in Zelzate.¹² Ook dit keer zou hij niet de laatste zijn.

4.2 De ‘Chinezen van Tarevci’ breiden uit (januari – maart 1993)

Door het toedoen van Caritas Catholica en de inspanningen van enkele dappere vrijwilligers kwam het zo dat eind 1992 al Bosnisch oudejaar kon worden gevierd door *Tareviani* in Brussel, Schelderode en Eeklo. In Merelbeke was toen echter een dynamiek op gang gekomen die het één en ander in beweging zou zetten en zo kwam het dat ‘de Chinezen van Tarevci’, de familie Mešanović, stilaan een begrip begon te worden ten zuiden van Gent.

Toen Huso Mešanović vanuit hun nieuwe verblijf in Schelderode aan zijn familie in Molenbeek liet weten dat het goed toeven was hier en ze goed werden opgevangen, duurde het niet lang vooraleer neven en broers uit de grootstad op de stoep stonden. Toen Zijad Mešanović op bezoek kwam bij zijn familie in Schelderode was hij meteen verkocht. Op dat moment was de werking van Caritas in Brussel overbodig geworden en hadden zich in Merelbeke zelf vrijwilligers aangemeld om Bosniërs te helpen. Onder leiding van Abbas werd het één en ander in gereedheid gebracht om Zijad en zijn broer begin 1993 onderdak te bieden in een andere deelgemeente van Merelbeke: Bottelare.

Niet veel later was het de beurt aan de broer van Huso, die met zijn twee zonen Nermin en Melko Mešanović aanklopte. Stilaan raakte ook de gemeente Merelbeke en het OCMW aldaar verzadigd qua Bosnische vluchtelingenopvang. Dit was voor Abbas en de werkgroep in de gemeente de boodschap om voor alternatieve oplossingen te zorgen. Die vonden ze in de buurgemeente Oosterzele, waar ook enkele enthousiastelingen klaar stonden om de nodige hulp te bieden aan de gestrande

¹¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

¹² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

vluchtelingen. Zo kwam het dat in maart 1993 de broers Nermin en Melko hun intrek namen in een huis in Balegem. Een gemeente die hen nauw aan het hart zou komen te liggen.¹³

Diezelfde maand vond een andere telg van de Mešanović familie, Mirsad, via Caritas onderdak in Zelzate.¹⁴ En dan was er nog Suleyman Okić, die via de familie Hurtić in Brussel was geraakt en net als zo velen voor hem, een woonplaats was aangeboden via Caritas, dit keer in Waregem.¹⁵

Dit betekende dat in maart 1993 de *Tareviani* in Oost-Vlaanderen flink wortel hadden geschoten. Er waren ondertussen Bosnische vluchtelingen in Schelderode, Bottelare, Balegem, Eeklo, Zelzate en Waregem. En dat niet alleen, in elk van deze gemeentes konden ze rekenen op steun en toeverlaat van werkgroepen met Belgische vrijwilligers. Het is met dit netwerk achter de hand dat de Bosnische gemeenschap rond Gent haar ontstaan kende.

4.3 Alle wegen leiden naar...

Want tot dan toe was er van *Tareviani* in Gent nog geen sprake. Mogelijk waren er rond die tijd al Bosniërs die in de stad aangekomen waren, maar vluchtelingen uit Tarevci lieten nog even op zich wachten. Hier zou echter snel verandering in komen en dit had veel te maken met een translokaal netwerk dat zich stilaan ontwikkelde tussen de Bosnische 'pioniers', de Belgische werkgroepen, enkele belangrijke tussenpersonen en de Bosnische vluchtelingen verspreid over de Balkan.

Sommigen van de pioniers verbleven ondertussen al bijna een jaar in ons land. Er werden de eerste Nederlandse taallessen gevolgd, sommigen vonden snel werk en zo kon het gewone leven weer stilaan opgang komen. Het waren voor hen zeker niet de makkelijkste 12 maanden geweest, maar nu ze zich in de landelijke gemeentes buiten Gent hadden gevestigd en beseften dat ze ondersteund werden door de plaatselijke bevolking in de vorm van werkgroepen, was dit voor velen een eerste rustpunt.

Toch zouden de Bosniërs niet op hun lauweren blijven rusten. Onder de pioniers was Halid één van de bedrijvigste, maar dat lag volgens hem aan de aard van het beestje.

Dat is een Bosnische gewoonte; allemaal helpen. Als iemand een huis koopt van familie of vrienden, komt iedereen spontaan helpen om het huis af te krijgen. Niemand wordt ervoor betaald, alleen met wat eten en drinken. En dat is een speciale gewoonte van ons Bosnische volk. Daarom ook wanneer het oorlog is en ik een vriend ken die met zijn kinderen in een opvangcentrum zit met weinig eten en drinken; bel ik dat hij naar België moet komen; 'Hier is het goed!' En dan woont hij een paar maanden bij ons en dan gaan ze voort, dat is dat.¹⁶

Zijn vrouw Suvada voegt daar het volgende nog aan toe.

¹³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

¹⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

¹⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

¹⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

Waarom we zoveel moeite hebben gedaan om mensen naar hier te brengen? Als je maar één procent van de oorlog zou zien zou je ze ook naar hier brengen. Wie dat niet heeft gezien weet niet wat oorlog is. Die families leefden eigenlijk op straat en daarom hebben we ze naar hier gebracht.¹⁷

Het is dankzij deze drang om elkaar te helpen in nood, dat de Bosnische gemeenschap sterk is kunnen groeien. Al verliep die groei nooit rechtlijnig of georganiseerd. Dat kwam ook doordat het besef pas laat kwam dat zich in Oost-Vlaanderen in verschillende gemeentes Bosniërs uit Tarevci hadden gevestigd. Communicatie was moeilijk aangezien van de gsm of Facebook nog geen sprake was en vaste telefoonlijnen schaars waren. Zo zouden er in het begin slechts drie telefoons zijn geweest onder de *Tareviani* in het Gentse: één daarvan was bij de Mešanović familie in Bottelare, een andere bij de Halid in Eeklo.¹⁸

Toch belette dit de Bosniërs niet om langs alle mogelijke wegen contact te zoeken met familie en vrienden die nog op de vlucht waren. Halid Hurtić was zoals gezegd één van de meest bedrijvige Bosniërs op dat vlak. Zo zou hij zelf 20 tot 30 Bosnische families uit Bosnië, Kroatië en Slovenië naar Eeklo hebben overgebracht. Het eerste doel was vaak de naaste familie over te brengen. Maar dit bleek vaak geen eenvoudige opdracht. Sommige familieleden zaten vast achter de oorlogslinie in Bosnië. Voor hen was het onmogelijk door te steken naar België.

Zo kwam het dat de zoon van Halid zich pas in 2000 (8 jaar later!) herenigd zag met zijn ouders in Eeklo. Toen de oorlog in Tarevci uitbrak in de zomer van 1992 was hij op vakantie bij familie in de Federatie. Op dat moment werd het door toenemende oorlogsspanningen onmogelijk nog terug te keren naar Tarevci. Na afloop van het conflict maakte de zoon eerst nog zijn school af in Bosnië alvorens naar Eeklo te komen.¹⁹ Eenzelfde verhaal is te horen bij Mirsad uit Zelzate. Zijn ouders en zus zaten tijdens de oorlog vast in Zenica, diep in het Bosnische binnenland. Gedurende bijna een jaar was het onmogelijk contact te maken.²⁰

Gelukkig lukte het vele anderen wel België te bereiken. Dit gebeurde vaak onder het motto 'iedereen helpt iedereen'. Zoals gezegd waren degelijke communicatiemiddelen schaars en verliep het overbrengen nooit gestructureerd. Wel kwam er zo vanaf de zomermaanden in 1993 tot eind 1994 een dynamiek op gang waarbij de Bosnische aanwezigheid in Oost-Vlaanderen sterk zou gaan toenemen. Dat zorgde soms voor een prettig weerzien.

Toen in juli 1992 vele *Tareviani* hun toevlucht zochten tot de vluchtelingenkampen in Ljubljana waren daar ook Bilal en Rusmir bij. Als goede jeugdvrienden, waren ze alleen naar Slovenië gekomen met de hoop 'het ergens te kunnen maken'. In september van dat jaar stelde Bilal voor samen naar Brussel te gaan, waar zijn familie Mešanović onderhand heel wat mensen had zitten. Er was werk, het was er veilig en er waren ondertussen al heel wat Bosnische kennissen daar. Toch bedankte Rusmir vriendelijk. Zijn ouders waren toen nog in Kroatië en stiekem hoopte hij op een snelle afloop van de oorlog. Bilal vertrok, Rusmir bleef. Exacte een jaar later belande Rusmir dan toch in België.

¹⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

¹⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

¹⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

²⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

Beiden waren verheugd elkaar terug te zien, al kon een knipoog ‘zie je wel’ van Bilal niet ontbreken.²¹

4.3.1 Een moeilijke tocht

Alvorens het hoofdstuk van de eerste *Tareviani* in Gent aan te snijden is het nodig een blik te werpen op de manier hoe Bosnische vluchtelingen van Slovenië, Kroatië en Bosnië tot in ons land raakten. Deze overtocht verliep immers niet zo eenvoudig als wat voorgaande passages mogen laten uitschijnen.

Tal van obstakels moesten immers worden overwonnen voor ze voet konden zetten op Belgische bodem. Op 6 april 1992 werd Bosnië en Herzegovina als onafhankelijke staat officieel erkend door de Europese Unie.²² In juli 1992 voerde de Benelux de visumplicht in voor Bosnië. Ook andere West-Europese landen als Duitsland en Oostenrijk deden dat in die periode. Dit maakte de oversteek naar ons land voor Bosnische vluchtelingen aanzienlijk moeilijker. Zonder geldig reisvisum werd het hen immers verboden vanuit Kroatië door de omliggende Europese landen te reizen. En wat bleek; een Belgisch visum was alleen bij de ambassades in Wenen, Boedapest en Belgrado (!) te bekomen.²³

Daar kwam voor de Bosniërs nog een bijkomend probleem bij. In de chaos die de oorlog inluide en de verwarring die heerste tijdens de evacuatie van hun dorp, waren velen hun identiteitskaarten en Joegoslavische paspoorten thuis vergeten. Dit maakte dat buitenlandse autoriteiten hen vaak erg wantrouwig behandelden.²⁴

Veel Bosnische vluchtelingen kwamen dus voor voldongen feiten te staan: hun Joegoslavisch paspoort werd na de onafhankelijkheid van Bosnië nog maar moeilijk aanvaard of was kwijt, een Bosnisch paspoort hadden ze (nog) niet en een visum bemachtigen voor een West-Europees land was haast onmogelijk. Dat stelde de Bosnische vluchtelingen die naar hier wilden komen voor twee opties: ofwel illegaal de grens overgaan, ofwel onderweg ergens papieren en een inreisvisum bemachtigen.

Illegaal de grens over

De eerste optie werd vooral bewandeld door de pioniers die van juli tot september 1992 naar ons land trokken. Onder hen was de familie Hurtić. Toen ze in juli van datzelfde jaar vanuit Slovenië de Oostenrijkse grens bereikten, werden ze tegengehouden door de grenspolitie. Ze hadden dan wel hun Joegoslavische paspoorten nog bij zich, zonder geldig inreisvisum voor Oostenrijk was dit niet voldoende om regulier het land binnen te komen.

Voor het gezin zat er niets anders op dan met mensensmokkelaars de Oostenrijkse bergen en bossen door te steken naar Duitsland. Van daaruit ging het met de auto naar Frankfurt om uiteindelijk met de trein uit Keulen naar Brussel te reizen, waar gelukkig Halid's broer hen stond op te wachten.²⁵ Eenzelfde getuigenis leverde Sakib, die zijn familie achterna was gegaan naar Brussel.

²¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

²² R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 276.

²³ F. Caestecker, "Herwerking van het Projectvoorstel voor de Koning Boudewijnstichting." 24-Nov-1999.

²⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sakib Sarvan op 23 maart 2014.

²⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

Zijn dochters en vrouw waren relatief probleemloos tot in Molenbeek geraakt dankzij papieren opgestuurd door een nicht uit Duitsland.²⁶ Hun vader verging het iets minder vlot.

Ik heb alle grenzen te voet moeten oversteken. Ik ging in het zwart eerst naar Italië, via Trieste naar Udinese. Dan de Oostenrijkse grens oversteken, allemaal te voet. Ik was mijn papieren thuis vergeten in het dorp. In Oostenrijk ging ik met de auto naar Salzburg. Daar stak ik de grens met Duitsland over, ook te voet. Dan kwam ik via München en Keulen uiteindelijk aan in Brussel. Als ik aangekomen ben in Brussel woog ik misschien nog 50 of 60 kilo; Mijn normale gewicht was 80 kg. Maar ja... Ik had geen geld, geen eten en zo.²⁷

De grenzen oversteken in de illegaliteit richting Duitsland was dus allerminst een eenvoudige opdracht. Naast de fysiek slopende tocht die moest worden afgelegd, waren er nog andere risico's aan verbonden. In de omgeving van de Sloveense vluchtelingenkampen circuleerden groepjes mensensmokkelaars die Bosnische vluchtelingen voor grof geld de grenzen oversmokkelden. Naast de stevige vraagprijs was er bij velen de argwaan over de betrouwbaarheid van deze mannen. Slechts in uiterste nood werd een beroep op hen gedaan.

Altijana had eind 1993 het plan opgevat om met haar uitgebreide familie naar België te komen. Via connecties in Slovenië en Duitsland had ze voor 14 personen papieren en visa kunnen regelen. Net voor vertrek blijkt dat ook de grootouders van het gezelschap mee willen naar België. Daar had ze echter niet op gerekend. Ook op dat moment bereikte het gerucht hen dat vanaf 1 januari 1994 de Belgische autoriteiten geen Bosnische vluchtelingen meer zouden aanvaarden. In zo'n korte periode nog papieren zien te regelen voor de beide grootouders was een onbegonnen zaak. Altijana stuurde de rest van haar familie alvast uit naar München. Zelf besloot ze in het zwart met de twee ouderen na te komen.

Ik had wel papieren maar zij niet. De rest moest al gaan, ik zou met hen in het zwart nakomen. Het was december, er was veel sneeuw. Ik had iemand betaald om met de auto, door het bos, door Slovenië en Duitsland, 8 km wandelen, sneeuw, regen, de grens over te steken. Een rivier bij de Duitse grens... Zeker 40 mensen en kindjes... Het is kerstdag, 's nachts... Wij in het water en we hoorden de klokken van de kerk. Wij moesten in de rivier gaan. Kinderen huilden, ... De smokkelaars wisten de beste routes. Onder de brug, via het water... Boven ons was de grens met Duitsland. Aan de andere kant wachtten andere auto's ons op om verder te gaan naar München. We hebben daar twee dagen over gedaan.²⁸

De 'centrale van München'

Al snel bleek dat clandestien de vlucht verderzetten voor weinigen een aanlokkelijke optie was. Zoals gezien was het een uiterst onzekere onderneming. En er moest nog eens stevig voor betaald worden ook. Geld dat velen van de gestrande vluchtelingen uit Tarevci in Kroatië en Slovenië vaak niet (meer) hadden. Gelukkig kwamen opnieuw helpende handen aandraven waar dat nodig was. Opnieuw moeten we hiervoor terugduiken in de geschiedenis.

Suljo Mešanović, ook hij van de familie Mešanović, was in 1971 als gastarbeider toegekomen in München. Afkomstig uit het kleine dorpje Tarevci was het even aanpassen aan het leven en werken

²⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

²⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sakib Sarvan op 23 maart 2014.

²⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

in de grootstad München. Maar toen hij zag wat 20 jaar later in zijn dorp gebeurde, bloedde zijn hart. Ondertussen was hij goed geïntegreerd geraakt en kende hij her en der de juiste mensen. Toen de eerste bewoners uit zijn vroegere dorp hem om een gunst vroegen, kon hij dan ook niet weigeren.

Veel Bosnische vluchtelingen uit Tarevci die aankwamen in de vluchtelingencentra in Slovenië of bij familie in Kroatië verbleven, hadden hun Joegoslavisch paspoort niet meer op zak. Er werden hen in de centra in Ljubljana dan wel voorlopige Bosnische paspoorten gemaakt, maar zonder geldig visum was een doortocht naar Duitsland, Oostenrijk, Italië, laat staan België, niet mogelijk. Al deze landen hadden immers zoals gezegd de visumplicht ingevoerd voor vluchtelingen komende uit Bosnië, en de Europese landen waren eerder karig in het uitrijken van deze visa.

Dit is waar Suljo Mešanović in beeld kwam. Doordat hij in München de juiste mensen kende, kon hij relatief makkelijk aan Duitse visa geraken die voor beperkte termijn toegang boden tot Duitsland. Als lid van de ‘Chinezenfamilie van Tarevci’ stond hij in nauw contact met de Bosniërs die zich ondertussen in Oost-Vlaanderen hadden gevestigd. Toen van daaruit de vraag kwam om nog meer familieleden over te brengen naar België, wist Suljo wat te doen. Zeker omdat vele Bosniërs in Kroatië of Slovenië stonden te trappelen om naar West-Europa te kunnen trekken. Volgens één iemand 88²⁹, volgens een ander meer dan honderd³⁰, volgens een derde enkele honderden³¹. Zoveel Duitse visa zou Suljo gedurende de oorlog hebben opgestuurd naar familie en kennissen, verspreid over ex-Joegoslavië. Enes herinnert zich de hele situatie als volgt.

De meeste mensen gingen op eigen houtje weg na een paar maanden omdat het hier [in het vluchtelingenkamp in Ljubljana] echt saai was. Ze gingen dan naar Duitsland of zo voor een beter leven. Als je veel geld had dan had je minder problemen om weg te gaan naar een ander land. Anderen hadden wel familie in Duitsland en zij hebben geld opgestuurd naar het vluchtelingencentrum zelf om mensen te helpen. Sommigen zijn illegaal door de bergen gegaan. Suljo Mešanović werkte in München en heeft maar liefst 88 visums opgestuurd. Hij heeft enorm veel mensen geholpen. De meesten die hij hielp waren van Tarevci. Als mensen in de problemen waren tijdens hun tocht of ze hulp nodig hadden bij het voorzetten van hun illegale reis stopte de man meteen met werken om hen te helpen.³²

Als de Bosniër in nood zelf niet over voldoende geld beschikte, sprong Suljo bij. Maar vooral, iedereen kon rekenen op een Bosnische achterban die zich ondertussen over heel Europa, en meer bepaald ook in Oost-Vlaanderen, had gevestigd. Opnieuw klonk het devies ‘iedereen helpt iedereen’.

De visa die Suljo opstuurde waren bedoeld als toeristenvisa en geldig voor een verblijf in Duitsland, als ‘toerist,’ van maximaal 3 maanden. Vele Bosniërs hadden echter de hoop om wel even langer in Duitsland te verblijven, en net hier wrong het schoentje. Een aanvraag doen voor politiek asiel werd voor de Bosniërs enigszins bemoeilijkt nu ze een Duits toeristenvisum in hun paspoort hadden. De immigratiediensten zouden immers lastige vragen gaan stellen over het hoe en het waarom van het visum.³³

²⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

³⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

³¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

³² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

³³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

Daarom betekende de diensten van Suljo, eerder dan een bijdrage aan de Bosnische migratie naar Duitsland, een belangrijke tussenstap op de weg naar België. De grenzen tussen ons land en Duitsland werden immers niet bewaakt, dus eens de Oostenrijks-Duitse grens was overschreden, was het moeilijkste achter de rug. Velen verbleven nog enkele dagen bij familie of vrienden die al in München en omgeving waren, om dan met de trein via Keulen richting Brussel en Gent te sporen.

Hoewel Duitsland dus voor vele Bosnische vluchtelingen de geprefereerde Europese bestemming was, betekende het land voor vele *Tareviani* vooral een belangrijk tussenpunt in hun weg naar België. Niet voor niets wordt Suljo door hen soms wel ‘de centrale van München’ genoemd, hoewel hij vandaag is teruggekeerd naar Tarevci.

Echter dient te worden benadrukt dat Duitsland ondanks dit alles de bestemming nummer 1 bleef voor vluchtelingen uit Tarevci. De ruime aanwezigheid van familie en kennissen in het land maakte het tot een relatief veilige gok. Relatief echter wel, want net door de massale toestroom van Bosniërs in Duitsland gold ook hier de wet van de snelste. Zo kwam het dat verscheidene families uit Tarevci, die eerst enkele maanden of een jaar in Slovenië of Kroatië hadden verbleven voor de oversteek te wagen naar Duitsland, moeilijkheden hadden om zich er te kunnen vestigen.

Zo gebeurde het bijvoorbeeld dat Dževdet uiteindelijk in België belandde en niet in Duitsland. Toen hij en zijn familie eind 1993 München bereikten waar hij twee neven had, bleek het erg moeilijk om een verblijfsvergunning te bemachtigen. Gelukkig had zich toen al een netwerk van *Tareviani* in België gevestigd. Nonkel Suleyman uit Waregem werd opgebeld en via hem kwamen ze uiteindelijk in ons land terecht.³⁴

4.4 Een Gentse zomer (zomer 1993)

In de zomer van 1993 zetten de eerste *Tareviani* voet op Gentse grond. Er waren ondertussen *Tareviani* ondergebracht in Merelbeke, Oosterzele en Waregem in het zuiden van Gent en Eeklo en Zelzate in het noorden. Daar kwam in dezelfde periode ook de familie Halilović in Zottegem bij. Elk werden ze omringd door een werkgroep van Belgische vrijwilligers die hen ondersteunde in de noden waar kon.

Ondertussen was de boodschap dat het goed toeven was in het rustige Oost-Vlaanderen doorgesijpeld tot in de vluchtelingenkampen van Ljubljana. Opnieuw een telg van de Mešanović's stond op het punt zijn familie in België te vervoegen, toen hij Dževad Topčagić kon overtuigen met hem mee te gaan. Tot dan hadden de Topčagić's nog geen familie in België, laat staan in Oost-Vlaanderen. Maar Dževad liet zich overtuigen, want dag na dag zag hij in het vluchtelingencentrum families naar Europa vertrekken en zo vreesde hij als het ware ‘de laatste trein’ te missen.

Die mistte hij niet, en zo kwam het dat op een doordeweekse dag in juni 1993, 6 verdwaasde Bosniërs op het perron van Gent-Sint-Pieters aankwamen met een papiertje in de hand met daarop in de haast een adres op gekrabbeld. De dienstdoende taxichauffeur die op die bewuste dag de Bosnische familie in zijn auto ontving en ‘Bottelare’ las, moet raar hebben opgekeken. Zijn

³⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

verbazing moet echter nog groter geweest zijn toen hij bij aankomst in Bottelare begroet werd door nog meer buitenlanders, die het gezin in dezelfde onnavolgbare taal toespraken. Die buitenlanders waren Zijad en Nijaz Mešanović, hun taal was het Servo-Kroatisch, het Bosnisch³⁵ zo u wilt.

De familie Topčagić werd zoals de Bosnische traditie dat voorschrijft hartelijk ontvangen. Ze maakten kennis met de Belgische vrijwilligers van de werkgroep in Merelbeke, en met Abbas, die hen eveneens met een ‘*dobar dan*’³⁶ begroette. Het OCMW was hen helaas iets minder genegen en kon hen wegens ‘volzet’ geen steun verlenen.³⁷

Daar hadden Abbas en zijn werkgroep in Merelbeke echter geen boodschap aan. Nu de omliggende gemeentes stilaan verzadigd raakten, was de tijd rijp om de stap naar Gent stad te zetten. Wie was daar beter toe in staat dan de zus van Abbas, Muzafera? Ze sprak net als haar broer de Servo-Kroatische taal dankzij hun Joegoslavische achtergrond en was sterk geïntegreerd in de Gents-Turkse gemeenschap. Het kostte haar dan ook niet veel moeite om een goedkoop huis te vinden in de Sleepstraat. Voor de inrichting van het slecht onderhouden maar degelijke pand kon ze rekenen op de steun van haar Turkse vriendinnen uit de Koranles, die al snel kwamen aandraven met huisraad en spulletjes. Het huis zelf was dringend aan een opknapbeurt toe, maar hier wisten de Bosniërs zelf wel raad mee. Net als vele Belgen zijn immers ook zij geboren met een stevige baksteen in de maag.

Zo geschiedde dat de familie Topčagić haar intrek nam in een huis in de Sleepstraat en daarmee de ‘vlag van Tarevci’ definitief in Gentse bodem plantte. De rol die Muzafera daarin speelde valt misschien nog het best te beschrijven in haar eigen woorden.

Ik heb de eerste keer een familie een week bij mij gehouden tot we voor hen een huis gevonden hadden. Zij waren allemaal van Modriča. En zo kwamen ze familie per familie na elkaar. Ik had onmiddellijk een huis gevonden bij de Turken omdat die huizen niet in orde waren en dus goedkoop. Maar de Bosniërs zeiden dat ze het huis zouden renoveren als ze hen zouden betalen om alles in orde te brengen. En meubels en huisraad heb ik allemaal via mijn Turkse vriendinnen op één dag kunnen verzamelen. Voor die gevluchte familie heb ik een huis gevonden waar ze in konden wonen en een week eten zodat ze niets moesten kopen. Voor 30 of 40 families heb ik dat gedaan.³⁸

De komst van de familie Topčagić luidde een volgmigratie in die we ook al zagen bij de andere Oost-Vlaamse gemeenten. Gesteund door de werkgroepen en geholpen door hun prille integratie in de Belgische maatschappij, lukt het de Bosniërs in het Gentse steeds meer families en dorpsgenoten uit de Sloveense vluchtelingenkampen over te halen naar hier. Een net was gespannen, de vangst groot.

³⁵ Hoewel in Servië, Kroatië en Bosnië dezelfde taal wordt gesproken wordt deze in de afzonderlijke landen als ‘Servisch’, ‘Kroatisch’ en ‘Bosnisch’ omschreven. De courante algemene benaming is ‘Servo-Kroatisch’.

³⁶ Servo-Kroatisch voor ‘goeiedag’.

³⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014.

³⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Muzafera op 3 juni 2014.

4.5 Het net vangt (eind 1993 – 1995)

Het is vanaf de tweede helft van 1993 tot aan het einde van de oorlog dat het grootste aantal *Tareviani* de weg naar ons land wist te vinden. Zoals gezegd hadden Bosnische gezinnen zich ondertussen haast overal in en om het Gentse gevestigd. Hun aantallen zouden gedurende deze periode echter nog gevoelig toenemen. Het vangnet dat zich had gespannen in en om Gent bood vele ontredderde Bosnische vluchtelingen, uit Tarevci en ver daarbuiten, een veilige landing. Het is in dit deel van mijn thesis dat de Bosnische gemeenschap in regio Gent aan het oppervlak komt piepen. Daarin bijgestaan door heel wat hulp uit verschillende hoeken.

4.5.1 Werkgroepen

Die aanwezigheid in Gent kon evenwel niet gebeuren zonder een duw in de juiste richting. Zoals reeds eerder gezegd, stonden tijdens de Bosnische oorlog in ons land talloze vrijwilligers klaar die zich het lot van de oorlogsvluchteling sterk aantrokken. Een sneeuwbaaleffect van liefdadigheid zette zich door van Merelbeke en Eeklo naar Oosterzele, Waregem, Zelzate en Zottegem.

In al deze gemeentes werd door enkele enthousiastelingen een werkgroep opgericht met als doel de gestrandde Bosniërs in hun gemeente te assisteren in de noden waar kon. Het belang hiervan voor de integratie en vorming van een Bosnische gemeenschap in Oost-Vlaanderen kan nauwelijks worden overschat.

Dokter Kris herinnert zich nog hoe in Zottegem alles is begonnen.

Al snel kwam het eerste gezin, die wij in het begin nogal hebben vertroeteld. We hebben geholpen in huisvesting, naar het OCMW gaan, ... Dagdagelijkse dingen: meubilair, ... Ze kwamen hier toe en hadden weinig of niets hé. Zo is dat gegroeid. Dan kwam de één na de ander. Vaak families. Mensen die elkaar toch al kenden.³⁹

De taken die deze werkgroepen op zich namen waren erg divers. In het begin ging het vooral om praktische noden. De Bosnische gezinnen kwamen hier toe met nauwelijks een cent in hun zak. Toch moesten ze een degelijk dak boven hun hoofd hebben. In het begin gebeurde het soms dat Belgen enkele vluchtelingen voor een paar dagen bij hen thuis te slapen legden. Dit bleek echter geen structurele oplossing en dus werd er uitgekeken naar aan eigen huurwoning. Vaak gebeurde dit in samenwerking met het lokale OCMW.

Toch was het geen sinecure om een goedkope woonst te vinden. Daar kwam bij dat vele huisbazen argwanend waren ten aanzien van de Bosnische nieuwkomers. Gingen ze de huur wel kunnen betalen? Waren ze wel proper? Vaak waren het de leden van de werkgroep die als bemiddelaar optraden en de huisbaas overtuigden Bosniërs bij hem te laten huren. Bijna altijd met succes.

Dan kwam een tweede probleem; de waarborg. Zoals gezegd, hadden de meeste Bosniërs niet de nodige financiële reserves hiervoor. Opnieuw schoten de werkgroepen in actie. Er werden geldinzamelacties gehouden, mee naar de bank gegaan voor een lening en zo meer. Enkele malen

³⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014.

schoten ze de waarborg ook voor en werd deze achteraf in schijven terugbetaald, altijd correct. Eens het huis gehuurd was, werd er gezocht naar huisraad om de woning in te richten. Al snel werd het nodige meubilair verzameld en kon het Bosnische gezin in kwestie intrekken in haar nieuwe stek.

Naast zorgen voor huisvesting traden leden van de werkgroep soms ook op als maatschappelijk werkers. Ze gingen mee naar het OCMW of het oudercontact, toonden hen de weg naar het ziekenfonds en vooral: ze waren er wanneer nodig. Hoewel communicatie in het begin tussen Bosniërs en Belgen vaak spaak liep vanwege de taalbarrière, spraken de meesten na verloop van tijd een woordje Nederlands. En dan nog, elke taalbarrière werd spontaan doorbroken na enkele glazen sjlovivic (Bosnische brandewijn) tijdens een gemeenschappelijke barbecue.

Maar heel snel trokken zij hun plan. Bij de eerste toekomst zorgden wij wel voor opvang en voor meubilair en die dingen. Maar nadien waren dat gewoon de contacten onderhouden en niet meer materieel maar eerder sociaal en vriendschappelijke ondersteuning bieden.⁴⁰

Nu de eerste stappen in de integratie gezet waren, was het uitkijken naar werk. Het ontheemdenstatuut dat de meeste Bosnische vluchtelingen kregen bij aankomst bood hen de mogelijkheid te werken. Zij het steeds met tijdelijke contracten en in overeenstemming met de werkgever. Zo wist Rob, die toen bij de VDAB werkte, al snel enkele Bosniërs in Zottegem aan werk te helpen.⁴¹ Ook in andere gemeenten vonden ze verbazend snel werk. Bilal uit Schelderode had werk na twee weken⁴²; een zelfde verhaal was het in Zelzate⁴³ en Eeklo⁴⁴.

De voorgaande passages mogen misschien doen uitschijnen dat het hier ging om een structureel netwerk van hulpverlening. Dit was het evenwel niet. Elk van de werkgroepen was als het ware organisch gegroeid uit enerzijds een gezond altruïsme bij de Belgen en de hulpbehoevendheid langs de kant van de Bosniërs. Van een algemeen overkoepelende aanpak was dus geen sprake. Zo was er weinig contact of algemeen overleg tussen de verschillende werkgroepen in de omgeving.⁴⁵ Abbas trad vaak op als schakelfiguur, maar ook hij kon niet overal tegelijk zijn. Het waren vooral de Bosniërs zelf die de verschillende werkgroepen in Eeklo, Zelzate, Zottegem, Merelbeke en Oosterzele aan elkaar bonden. Rob herinnert zich nog goed hoe dit kwam.

Ze kwamen praktisch allemaal uit hetzelfde dorp, Modriča. En de ene zei tegen de andere; 'Kom naar België, dat is de vluchtroute die wij gevolgd hebben en hier worden we min of meer opgevangen.' Er zaten er ook in Waregem, er zat een zeer grote concentratie in Gent.⁴⁶

De lokale aanpak was misschien wel net de kracht van deze initiatieven. Ze waren lokaal ingebed in de plaatselijke dorpsgemeenschap wat zorgde voor een grotere betrokkenheid bij de plaatselijke bevolking. Een betrokkenheid die vandaag vaak spaak loopt bij de opvang van vluchtelingen en asielzoekers van hogerhand uit.

⁴⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014.

⁴¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rob op 29 mei 2014.

⁴² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁴³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁴⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sakib Sarvan op 23 maart 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁴⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014.

⁴⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rob op 29 mei 2014.

Want was dit alles eigenlijk niet de taak van de overheid? Zeer zeker. Maar de Bosnische vluchtelingenproblematiek was in die periode zo acuut dat zelfs lokale overheden er niet meteen raad mee wisten. Het ontheemdenstatuut dat ze kregen aangemeten was volkomen nieuw en het duurde even vooraleer dit volledig kon worden geïmplementeerd. Ondertussen bleven de Bosnische vluchtelingen echter maar toestromen en kon hulp niet uitblijven. Het lokale OCMW deed wat kon maar hulp was meer dan welkom.⁴⁷

Na verloop van tijd hielden de werkgroepen op te bestaan. Misschien is dit ook goed te begrijpen, want waren ze niet in hun opzet geslaagd? Dokter Kris herinnert het zich als volgt.

Op de duur zijn we dan ook opgehouden te bestaan omdat we overbodig werden. Maar ik kan daar geen termijn op plakken. Enerzijds omdat er van de overheid uit betere ondersteuning was. Anderzijds omdat de mensen elkaar hielpen. Er zijn veel mensen van dezelfde streek die elkaar kenden, soms via familiale banden, die elkaar hielpen. Zij gingen dan mee met de volgende naar de banken en zo. Ze trokken hun plan hé. We hadden ook wel de indruk dat de mensen die hier kwamen van wanten wisten. Ofwel opgeleid waren ofwel voldoende hun plan konden trekken.⁴⁸

De werkgroepen werden dus overbodig, al zijn ze volgens Abbas ook gestopt omdat ze vanuit de overheid na een tijd verboden werden. Zulke lokale opvanginitiatieven behoorden immers toe aan het OCMW en de specifieke gemeente.⁴⁹ Dit vormde het definitieve einde van de verschillende hulpcomités, die bijna een decennia lang knap werk hebben geleverd.

4.5.2 Individuen

Niet alleen werkgroepen wierpen zich op als helpende handen voor de Bosnische vluchtelingen die aankwamen in de regio Gent. Ook verschillende individuen toonden hun hart en hielpen waar kon. Drie personen verdienen specifieke aandacht. Twee kwamen al eerder kort aan bod; Katarina is een Kroatische migrante die in de jaren '80 naar Gent kwam. Samen met haar man houdt ze al enkele decennia een elektrozaak open in de Brugse Poort. Muzafera, de zus van Abbas, is zoals gezegd een Joegoslavische migrante afkomstig uit de Sandžak die eind jaren '60 via Istanbul naar Gent trok. En dan was er Pastoor Raf Buysse, helaas overleden, die de eerste Bosniërs uit Tarevci ontving in Zelzate. Het zouden zeker niet de laatsten worden.

Het aantal Bosnische gezinnen dat **Muzafera** gedurende de jaren '90 in Gent hielp, valt niet op twee handen te tellen. Op een gegeven moment waren het er zoveel dat ze het nauwelijks nog kon bolwerken. Ze kon immers moeilijk op twee, laat staan drie, plaatsen tegelijk zijn. Maar daar wist de Joegoslavisch-Turkse vrouw wel raad mee.

Met de Bosniërs naar het OCMW gaan, naar de gemeente, dat was wel heel zwaar. Na een week heb ik gezegd: 'Ik kan niet meer meegaan.' Maar ze kenden de weg niet. Dus zei ik dat ze een krijtje moesten nemen en ze elke straat moesten doorstrepen waardoor ze geweest waren. Zo konden ze dan terugkeren. Ik kon met hen niet de hele maand meegaan. Dat was niet één

⁴⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014.

⁴⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014.

⁴⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Abbas op 9 juli 2014.

familie die hulp nodig had hé. Alle dagen kwamen nieuwe families. Je hebt voor hen een week gezorgd maar je moet nog andere families ook helpen hé. Verschillende families hebben dat gedaan met zo'n krijtje. Want ik kon niet altijd met hen meegaan. Ik ben op een keer 3 of 4 keer met hen op één dag meegegaan naar het OCMW zodat ze de weg wisten. Ik heb daar veel werk mee gehad.

Gelukkig stond ze er in Gent niet alleen voor en kreeg ze snel de steun van de Turkse gemeenschap in de stad. Muzafera sprak haar Turkse vriendinnen aan, die op hun beurt aan het bellen gingen en langsgingen bij hun kennissen om de nodige spullen te verzamelen.

Maar waar de Turken vooral mee hielpen was huisvesting. In het Rabot, de Brugse Poort en rond de Sleepstraat waren nagenoeg alle panden in Turkse handen. Als het dus ging om het vinden van een goedkope woning, moest je bij hen zijn.

Het ging heel snel om een huis te vinden voor hen. Er waren veel lege huizen. De Turken hebben die allemaal gekocht maar waren lui. Die moesten gerenoveerd worden. En de Bosniërs kunnen dat hé, het zijn werkers. Ze [de Turken] zeiden vaak dat ze 2, 3 maanden geen huishuur zouden vragen maar hen zouden betalen voor wat nodig was om het huis af te maken, en na een paar maanden is hun huis afgewerkt. De Turken waren zeer blij. En ze vroegen zeer stevige huishuur. En de Bosniërs waren zeer proper. De Turken vragen me nog steeds of ik niemand ken van Bosnië die een huis wil huren van hen.⁵⁰

Huisvesting mocht dan geen probleem meer zijn, het huis moest ook ingericht worden. Meubilair werd vaak verzameld via Turken of de werkgroepen, en later de Bosniërs zelf, maar een wasmachine, ijskast of telefoontoestel waren daar nooit bij. De Bosnische vluchtelingen gestrand in Gent, kwamen echter al snel in contact met **Katarina**, en toen werd ook dat probleem opgelost.

Katarina was toevallig afkomstig uit dezelfde streek als waar de meeste Bosniërs vandaan kwamen; Posavina ligt in het noordoosten van Bosnië en overspant ook delen van Kroatië. Dat schepte meteen een band tussen de Bosniërs uit Tarevci en de Kroatische vrouw. Ze spraken dezelfde taal, hadden dezelfde culturele achtergrond en beide landen deelden een tragisch oorlogsverleden. Zo kwam het dat haar elektrowinkel in de Brugse Poort al snel een komen en gaan was van Bosniërs.

Ze kwamen vooral naar mij om te kopen op krediet. Want die hadden niets. We hebben hen enorm veel geholpen door krediet te geven. In bijvoorbeeld 5, 6, 7 keer een wasmachine afbetalen. Ze hadden misschien twee, drie kinderen en geen wasmachine. Dat was de één achter de ander. En ze kwamen allemaal perfect afbetalen. We hebben nooit iemand gehad die niet kwam.⁵¹

Al snel maakte ze faam bij de Bosniërs. Een bekendheid die zelfs reikte tot in Antwerpen en Sint-Niklaas, vanwaar op zaterdagen Bosnische families met de auto richting Gent reden om zich een nieuwe afwasmachine aan te schaffen.

Onder alle helpende handen moet **Pastoor Raf Buysse** uit Ledeberg wel de meest bijzondere geweest zijn. Alle Bosniërs die hem hebben gekend spreken tot op vandaag vol lof over Pastoor Raf. De man van 7 talen en talenten was pastoor in Ledeberg, maar woonde in de buurt van Zelzate. Toen

⁵⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Muzafera op 3 juni 2014.

⁵¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Katarina op 27 mei 2014.

er vanuit Caritas de vraag kwam om Bosnische vluchtelingen op te vangen in de gemeente wierp pastoor Raf zich snel op als helpende hand en ook hij verzamelde een groep vrijwilligers uit de buurt. Zo kwam het dat begin maart 1993 Mirsad Mešanović en zijn gezin als eerste Bosniërs in Zelzate kwamen wonen. Via de kerk werden ze ondergebracht in een huisje dat nauwelijks groter was een gemiddelde huiskamer. Een douche was er niet en de toiletten waren buiten. Maar het deerde hen niet, want eindelijk waren ze op hun gemak.

Na de eerste maanden in Zelzate vatte Mirsad het plan op zijn schoonfamilie naar hier te halen. De vraag was allen: hoe? Zij waren ondertussen naar Noord-Italië getrokken en hij had al een jaar geen contact meer met hen kunnen maken. In die periode begonnen Mirsad en zijn vrouw hun eerste woorden Nederlands te spreken en ze legden hun probleem voor aan pastoor Raf. De immer luisterende en behulpzame man handelde snel en ronselde onder de werkgroep twee auto's en vier chauffeurs. Zij zouden die volstrekt onwetende schoonfamilie uit Italië overbrengen naar Zelzate. Met enkel een foto, vaag adres van een vluchtelingencentrum in Pistoia en een foto van Mirsad's gezin trok het viertal naar het zuiden.⁵²

De toen 11 jarige Aida herinnert zich nog goed hoe opeens 4 wildvreemden haar een foto toonden van haar grote zus die ze al zo lang niet meer had gehoord of gezien.

Ik kwam aangevlogen en die meneer toont aan mij de foto. Hij vraagt in het Engels of ik die mensen ken. Ik kijk zo naar die meneer, en ik kijk naar mijn papa. Ik zeg: 'Pa dat is Vahida, dat is onze zus!' Maar ze spraken Engels, hoe kon het dat ik Engels sprak?! Maar de tijd dat wij in Kroatië waren keken we alle dagen naar Santa Barbara, dat was zoals Days of Our Lives. En dat was in het Engels. En de vertaling was in het Kroatisch. En ik en mijn tweelingzus leerden Engels zonder te beseffen dat wij Engels konden. En als die meneer begon te praten, dan verstond ik wat hij zei. Ik zeg tegen mijn pa van kijk: 'Hij zegt dat en dat...' En iedereen staat te kijken naar ons van: 'Hoe weten jullie dat?' We wisten het zelf niet... Ik verstond hem gewoon. En ik zei dat ze ons kwamen halen: 'We moeten onze spullen pakken en we mogen mee met hen naar België!'⁵³

Pastoor Raf en met uitbreiding de verschillende werkgroepen speelden dus een prominente rol in het herenigen van Bosnische gezinnen uit Tarevci in het Gentse. Toch kon deze kettingmigratie enkel op gang komen door het initiatief van de Bosniërs zelf. Ik sprak al over de belangrijke tussenschakels in Slovenië en Duitsland, maar ook hier in Gent bewoog het één en ander.

4.5.3 Een translokale waterval

Ik liet het doorheen dit hoofdstuk al meermaals aan bod komen; de drang onder de Bosnische vluchtelingen was groot om, eens aangekomen op een veilige plek, vrienden en vooral familie over te brengen. Die veilige plek werd hen geboden in en om Gent, maar zoals reeds bleek was het geen eenvoudige opdracht om West-Europa, laat staan België te bereiken.

De kosten bijvoorbeeld om een volledig gezin vanuit Slovenië illegaal naar hier te helpen liepen op tot 20.000 oude Belgische Frank per persoon.⁵⁴ Geld dat weinig Bosniërs hadden. De ongeveer

⁵² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁵³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁵⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

13.000 BF die hen elke maand werd uitgekeerd door het OCMW was net genoeg om in het eigen levensonderhoud te voorzien, laat staan dat daarmee mensensmokkelaars konden worden overtuigd om hun dierbaren naar hier over te brengen. Dus moest er geld verdiend worden. Als je de Bosniërs iets moet meegeven, is het wel dat het harde werkers zijn. Mede door het toedoen van de verschillende Belgische werkgroepen, hadden velen onder hen al enkele weken na aankomst hun eerste werk.

Rusmir sprak nauwelijks twee woorden Nederlands toen hij een maand na zijn aankomst in België, begon te werken in een vleesfabriek in Oosterzele. Toen werkten er al twee Bosniërs uit Tarevci in diezelfde fabriek en daar was de ploegbaas erg tevreden over. Rusmir kon het geld goed gebruiken, want de rest van zijn gezin zat nog steeds vast in Kroatië.

Ik ben begonnen zonder dat ik iets van taal kende. Maar taal was op dat moment niet mijn grootste bekommernis. Ik moest op dat moment geld hebben, verder leven. Mijn vader was toen in Bosnië, mijn moeder in Kroatië: zij waren ook zonder geld of iets. Ik moest hier een beetje werken voor die drie. Dus ik zei tegen mezelf: '13.000 Frank is niet genoeg voor mij.' Plus ik moet een beetje geld opsturen naar Kroatië voor mijn moeder en zus. Van mijn vader wist ik maanden niets, maanden hadden we geen communicatie. Soms hoorde ik via mijn moeder iets of via de tv maar ik had geen contact met Bosnië.

Uiteindelijk slaagden zijn moeder, vader en zus erin zich te herenigen in Hongarije. Daar kwamen ze in contact met een mensensmokelaar die hen vanuit Boedapest met de auto naar Aken kon voeren in Duitsland. Zijn vraagprijs was er echter niet naast: 100.000 BF (bijna € 2.500). Rusmir wist wat hem te doen stond en na maanden hard werk en goed sparen, lukte het hem in de lente van 1994 om het geld bijeen te sprokkelen. De som werd opgestuurd naar Hongarije, zijn gezin zette de tocht naar België in. Na twee jaar en een half waren ze eindelijk weer samen.⁵⁵

Er zijn voorbeelden legio van Bosniërs die na de eerste maanden in België besloten om talloze familieleden en kennissen, zelfs wildvreemden, te assisteren in hun overkomst naar België. Zo zette zich een heuse translokale waterval in gang. Hoewel de solidariteit van de pioniers uit Tarevci zich niet beperkte tot hun dorpsgenoten, waren het toch vooral familie en vrienden uit het dorp die ze als eersten naar België probeerden te krijgen. Halid legt uit hoe het komt dat zoveel Tareviani hier zijn terechtgekomen.

Elke familie die naar hier is gekomen heeft minstens wel 10 families van daar naar hier gebracht. Omdat we wisten dat ze er anders niet konden uitgeraken. Dus iemand is altijd wel met iemand meegekomen. Ze hebben elkaar een beetje geholpen. Ik was bij de eersten in Eeklo. Wij hebben heel veel families van daar naar hier gebracht. (...) Dat is normaal; als het hier oorlog is en je komt naar Bosnië en ziet dat het hier goed is, zal je zeker al je vrienden en familie helpen om naar hier te komen.⁵⁶

In contact komen met verwanten die nog in Slovenië of Kroatië zaten was vaak geen sinecure. Over mobiele telefoons beschikten ze niet, laat staan dat het internet soelaas bracht. Soms werd het Rode Kruis ingeschakeld om familieleden te lokaliseren. Eens geweten was in welk vluchtelingenkamp ze verbleven, konden via de organisatie ook brieven worden verstuurd, maar dit

⁵⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁵⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

was een traag en vaak frustrerend proces.⁵⁷ Even vaak gebeurde het immers dat familieleden maanden niet met elkaar in contact stonden en slechts via via te weten kwamen waar wie verbleef.⁵⁸ Het feit dat zich ondertussen tal van verwanten en dorpsgenoten uit Tarevci in de omgeving van Gent hadden gevestigd en vaak dezelfde vluchtroute hadden gevolgd als familieleden die nog in Slovenië of Kroatië vastzaten, maakte deze lokalisering een stuk makkelijker.

Eens geweten was waar het Bosnische gezin in kwestie verbleef, werd telefonisch contact met hen gemaakt. Vaak werd vanuit België rechtstreeks naar de vluchtelingenkampen in Slovenië gebeld. Via de telefoon werden de mogelijkheden overlopen om hen naar hier te krijgen. Er waren in die tijd drie telefoons onder de *Tareviani* in Oost-Vlaanderen. Één daarvan was bij Halid in Eeklo, een andere bij de familie Mešanović in Bottelare.⁵⁹ De lijn Bottelare – Ljubljana stond vaak roodgloeiend.

Deze ijver onder de Bosniërs in het Gentse om hun naasten hier te krijgen had soms gekke gevolgen. Zo beschrijft Mirsad de toevallige ontmoeting met de neef van zijn vrouw in Gent.

In Zelzate waren we op dat moment met vier families. Intussen ging ik op bezoek bij twee of drie Bosnische families die al in Gent waren. Ik had geen auto of gsm, dus ging ik met de bus naar de stad. Daar liep ik de neef van Vahida, Jasmin, tegen het lijf. (...) Ik wist van niets. Wij wisten helemaal niet wie waar was. (...) ‘Godverdomme wat doe jij hier? Hoe ver sta je met papieren?’ ‘Niet ver,’ antwoordde hij, hij was immers net aangekomen. ‘Wat is uw plan?’ Maar hij had geen plan. Hij was hier net en had niets. Zo vertrok ik met hem naar mij thuis in Zelzate. (...) Na ongeveer één maand vindt hij een vriendin en gaat hij alleen wonen.⁶⁰

Het opvangnet dat zich stilaan spande tussen de verschillende gemeenten in en om Gent maakte het tot een veilige en haast aangename bestemming voor veel Bosniërs. De ontvangst was dan ook vaak hartverwarmend. De Bosniërs in Merelbeke organiseerden midden 1993 samen met de plaatselijke werkgroep een Bosnische avond. De vrouwen hadden Bosnische specialiteiten klaargemaakt, terwijl de mannen die avond het drank tappen op zich namen. Er kwam zelfs een Bosnische muziekgroep uit Gent optreden. De avond werd een succes en de opbrengst ervan werd verdeeld onder de Bosnische families die hadden meegeholpen. Toen een paar dagen later de familie Topčagić op de stoep stond in Merelbeke, moest Bilal geen moment twijfelen en schonk hij de 15.000 BF opbrengst weg aan het net aangekomen gezin.⁶¹

Toch waren het niet enkel gezinnen uit Tarevci die werden geholpen. Want hoewel de Bosniërs in de randgemeentes rond Gent bijna allemaal uit hetzelfde dorp kwamen, arriveerden in de stad zelf ook vluchtelingen uit andere streken van Bosnië. Het gespannen opvangnet werkt, en het werkte voor iedereen. Zo kwam het dat toen in 1994 de familie Šahinović aankwam in Gent, de hele Bosnische gemeenschap meteen steun bood. De Šahinović’s kwamen uit Bosanska Dubica, in het uiterste noorden van het land. Drie broers, waarvan één blinde en 6 tot 10 kinderen telde de familie. Er kwamen die periode bijna dagelijks nieuwe families aan in Gent, dus hier wist de ondertussen

⁵⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁵⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁵⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁶⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁶¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

groeïende vluchtelingengemeenschap wel raad mee. Vanuit alle hoeken werden meubels, kledij en andere spullen verzameld.⁶²

4.6 Een translokale migratie?

De vraag die ter besluit van dit migratieonderdeel moet worden gesteld is in welke mate we in deze kunnen spreken van een translokaal migratieproces. De ‘translokale waterval’ die zich in gang zette, zorgde ervoor dat *Tareviani* vanuit verschillende landen werden aangetrokken tot de ‘Gentse lokaliteit’, maar dit mag niet worden begrepen als een exclusief en allesomvattend proces.

Hoewel in totaal zo’n 150 gezinnen uit Tarevci tijdens de oorlog hun weg zouden vinden naar ons land en het overgrote merendeel daarvan in de omgeving van Gent terecht kwam, verblijven er tot vandaag nog steeds een vijftiental families in Brussel. Waar dit dus de centraliteit van Gent enigszins nuanceert, dient hier echter aan te worden toegevoegd dat voor vluchtende *Tareviani* de aantrekkingskracht van andere Belgische steden met een grote Bosnische bevolking als Antwerpen en Luik onbestaande was tijdens de oorlog.⁶³ Hieruit kan worden afgeleid dat Oost-Vlaanderen weldegelijk dé centrale translokaliteit vormde voor de Bosnische vluchtelingen die vanuit Tarevci naar ons land vluchtten.

Kijken we naar de vluchtbestemmingen van alle *Tareviani*, valt op dat ook hier ‘Gent’ als eindpunt vaak voorkwam. Op een vooroorlogs inwonersaantal van 3.000 Bosniërs in Tarevci, zouden tijdens de oorlog om en bij de 135 families uit het dorp hun intrek hebben genomen.⁶⁴ Als we uitgaan van 4 personen per gezin, zou het gaan om bijna één vijfde van de totale dorpsbevolking, een schatting die gerechtvaardigd lijkt na mijn ervaringen in het dorp zelf.⁶⁵

Dit neemt niet weg dat de voormalige inwoners van Tarevci zich tijdens de oorlog over zowat alle westerse landen verspreid hebben en hiermee de migratietendens van de algemene Bosnische diaspora volgen.⁶⁶ Oost-Vlaanderen en de regio rond Gent mag dus niet als exclusieve lokaliteit worden beschouwd voor alle Bosnische migranten uit Tarevci, maar speelde voor velen wel een belangrijke rol. ‘Gent’ zou, zoals nog mag blijken, een centrale plaats gaan innemen in de translokale verbeelding en het translokale handelen van heel wat *Tareviani*.

⁶² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁶³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁶⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

⁶⁵ Losse interviews met notities van T. Van Roey in Tarevci, Bosnië tussen 21 en 24 maart 2014.

⁶⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

4.7 Een aarzelende integratie tussen vrees en hoop

De Bosniërs die zich 20 jaar geleden in ons land vestigden hebben zich relatief snel geïntegreerd in de Belgische maatschappij. Eerder al besprak ik de rol van de werkgroepen en individuele helpers die zeker gedurende de eerste 5 jaar flink hebben bijgedragen tot de positieve vestiging van de Bosnische vluchtelingen.

Toch verliep de eerste integratie enigszins aarzelend. Dit had verschillende paradoxale factoren.

Bij sommigen heerste, vooral tijdens de oorlog en in de maanden na afloop ervan in 1995, de vrees dat ze het land zouden worden uitgezet. Het ontheemdenstatuut dat de Bosnische vluchtelingen kregen, bood hen langs de ene kant veel rechten en kansen, maar hield hen wel lange tijd in dubio over een permanente verblijfsvergunning. Dit speelde echter vooral de oudere generaties parten.⁶⁷ Velen, waaronder Suvada, dachten er niet aan om België te verlaten.

Of we bang waren het land te moeten verlaten? Wie de oorlog in Bosnië heeft meegemaakt was nergens nog bang voor in een vrij land als dit. Ze konden ons niets doen dat ons uit België zou krijgen. Ze hadden het hart niet om ons weg te doen.⁶⁸

En dan was er nog de verschrikking van de oorlog in hun thuisland die maar bleef duren en hen dag na dag in de ban hield. Sommigen hadden in die beginperiode wel andere dingen aan hun hoofd dan het volgen van taallessen of het zoeken naar een geschikte job. Wat stond te gebeuren in Bosnië hield hen constant bezig.

Toen we onze eerste jaren in Gent waren, waren we altijd bezig met het nieuws te kijken; bellen, alles. We waren altijd bezig met de oorlog. Overdag waren we altijd bezig om naar overal te gaan, steun te vragen voor Srebrenica, voor andere Bosniërs. Altijd was: helpen, helpen, helpen. We hadden altijd contact met onze familie, buurvrouw, ... via telefoon.⁶⁹

Dit constante contact met Bosnië had veel te maken met de stille of luide hoop die bij alle Bosniërs gedurende de eerste vijf jaren van hun migrantenbestaan bestond op een snelle terugkeer naar hun land en dorp. Tarevci mocht dan wel ingenomen zijn door de vijand, hun huizen mochten dan wel bezet zijn door Serviërs, elk van de Bosnische vluchtelingen in Gent en omgeving dacht aan dat dit alles snel een einde zou kennen.

Die hoop stond in schril contrast met de realiteitszin die in de naaste omgeving van de Bosnische vluchtelingen heerste. Zo drukte Muzafera, zelf ooit uit haar land weggetrokken, hen allen het volgende op het hart.

Het eerste jaar hier in België hebben ze niets gekocht van meubels of zo, omdat ze steeds dachten om terug te keren naar Bosnië. Maar ik zei tegen hen; 'Je gaat niet terugkeren. Je gaat hier blijven. Je kan niet terugkeren. Het is nog altijd niet in orde in Bosnië.' Ze hebben altijd hoop gehad. 'Maar je moet geen hoop hebben,' zei ik tegen hen; 'Zoek werk want ginder is geen werk.' Ik heb altijd tegen hen gezegd: 'Zoek werk en werk, en je moet niet hopen voor

⁶⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Katarina op 27 mei 2014.

⁶⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović 23 april 2014.

⁶⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

terug te keren.’ Maar zij zeiden dat ze hier zouden blijven tot het in orde is. Maar ik zei dat het niet in orde zou komen.⁷⁰

En toch, de drang om werk te vinden en geld te verdienen was er wel bij een aanzienlijk deel van de Bosnische vluchtelingen die aankwamen. Eerder al beschreef ik hoe de zogenaamde pioniers bij aankomst in België nauwelijks enkele weken nodig hadden om werk te vinden. De werkgroepen speelden hierin een belangrijke rol. Want werk vinden met een tijdelijk verblijfsstatuut als ontheemde was niet eenvoudig. Er was een flinke dosis geluk en *goodwill* van de werkgever nodig om hen telkens met tijdelijke contracten in dienst te nemen.⁷¹

Gek genoeg had deze drang tot werken voor sommigen ook averechtse effecten. Voor velen betekende snel werk vinden ook het stopzetten van Nederlandse taallessen.⁷² Die waren toen immers niet verplicht, en geld verdienen was in die periode nu eenmaal prioriteit nummer 1 bij veel Bosniërs.

Uiteraard zaten generatieverschillen hier ook voor iets tussen. Voor een kind is het nu eenmaal vele malen eenvoudiger om de taal en cultuur op te pikken van een vreemd land dan dit voor een oudere het geval is. Dit beseft ook Aida, die als 11 jarig meisje naar Zelzate kwam en vandaag vloeiend Nederlands spreekt en zelfs is getrouwd met een Belgische man.

Taal en integratie waren sowieso veel makkelijker voor ons dan voor onze ouders. Een kind is een kind en past zich aan zijn omgeving aan hé. Je had dat al geleerd in de oorlog om van de ene naar de andere plaats te gaan en je altijd maar te integreren. Waar maakt niet uit, of dat een land of een stad was of een familie. Je moest je constant aanpassen dus dat deed je automatisch. Dat zat al in jou. Maar voor de ouders was dat moeilijk. Want die hadden zelf al het gevoel van we gaan hier ook niet lang blijven in België. Want als het gedaan is in Bosnië dan gaan we terug.⁷³

Met discriminatie hebben de Bosnische migranten in Gent niet of nauwelijks te maken gehad. Velen zagen en zien hen als volwaardig geïntegreerde ‘Belgen’, en hier halen de Bosniërs ook voor een deel hun trots uit. Als het tijdens mijn interviews over integratie ging was een vaak gehoorde mantra er één over de wil om te werken, de wil om de taal te leren en dus onderhuids ook; de wil om beter te doen dan andere migrantengroepen. Opvallend is hoe daarbij vaak de vergelijking werd gemaakt met de Turkse en Marokkaanse migrantengemeenschap. In tegenstelling tot de gesloten houding van deze laatsten, is de Bosnische mentaliteit volgens enkelen meer open.⁷⁴

Waarheid of mythe, het laatste woord hierover laat ik aan de Kroatische Katarina die vanuit haar elektrozaak in de Brugse Poort dagdagelijks migranten van alle slag ziet passeren.

De Bosniërs die hier zijn, hun kinderen gaan naar school en hebben diploma’s. En vooral; je ziet dat niet dat het Bosniërs zijn; dat zijn gewoon Belgen. En wat mij heel blij maakt, er is niemand die zegt; ‘Bosniërs zijn profiteurs.’ Ze hebben werk gezocht, leefden niet op onze

⁷⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Muzafera op 3 juni 2014.

⁷¹ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Meho Džambić midden 2013.

⁷² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

⁷³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁷⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

kosten, hebben voor zichzelf gezorgd en voort gedaan. Daar ben ik blij om. Want sommigen komen wel echt profiteren. Maar zij niet.⁷⁵

4.8 Het Belgische immigratiebeleid tav. de Bosnische vluchtelingen

Ik richtte er tot nu toe nog niet de aandacht op, maar een analyse van het Belgische immigratiebeleid ten aanzien van de Bosnische vluchtelingen dringt zich op om een beter zicht te krijgen op de integratie van deze migrantengroep in onze maatschappij. In eerste instantie ga ik kort in op de ontstaansgeschiedenis en werking van het specifieke statuut dat voor de Bosniërs werd ingesteld in de jaren '90. Voorts licht ik de procedure tot het bekomen van een permanente verblijfstitel toe, en de werking van het OCMW ten aanzien van de Bosniërs. Tot slot laat ik het woord aan de migranten zelf, die het statuut en de procedure elk op hun manier percipieerden.

4.8.1 Opvang van de Bosnische 'ontheemden'

De eerste Bosnische vluchtelingen die midden 1992 in ons land aankwamen moesten zich aanmelden in het Klein Kasteeltje in Brussel waar een intakegesprek volgde. Ze dienden hun verhaal te doen bij medewerkers van de Dienst Vreemdelingenzaken (DVZ). De asielaanvragen kregen veelal een negatief antwoord van DVZ. Volgens de Conventie van Genève was er immers in hoofde van de Bosnische vluchtelingen vaak geen sprake van een individuele vervolging. Toch werd dit negatieve advies gezien de precaire oorlogstoestand in Bosnië steeds vergezeld van een niet-terugleidingsclausule en werd hun bijlage 26bis maandelijks verlengd.⁷⁶

Vanaf september 1992 werden asielzoekers uit het voormalige Joegoslavië indien ze afkomstig waren uit de gevarenzone, behoorden tot een etnische minderheid die bedreigd werd of dienstweigeraars waren, de status van 'ontheemde' toegekend met als administratief document een bijlage/annex 3. Deze verlengbare aankomstverklaring was eerst voor 3 en later voor 6 maanden geldig.⁷⁷

Het doel van dit ontheemdenstatuut was vooral de Bosnische vluchtelingen buiten de asielprocedure te houden om zodoende deze niet te overbelasten. Bij het toekennen van een bijlage 3 werd de asielprocedure dan ook opgeschort. Een Joegoslavische asielzoeker kon als hij dit wenste in de asielprocedure blijven, maar liep hiermee het risico bij een negatieve beslissing uitgewezen te worden. Daarom ook dat slechts een klein aantal de voorkeur gaf aan de asielprocedure.

Het ontheemdenstatuut was zwakker dan de status als vluchteling, maar gaf meer verblijfszekerheid dan het statuut van asielzoeker. Zo hadden ze een voorlopige toelating tot

⁷⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Katarina op 27 mei 2014.

⁷⁶ F. Caestecker en D. Vanheule, "Een geïnstitutionaliseerd vluchtelingenbeleid in volle beweging (1944-2010)," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, vol. XL, no. 3, 2010, p. 477-478.

⁷⁷ F. Caestecker, "Herwerking van het Projectvoorstel voor de Koning Boudewijnstichting." 24-Nov-1999.

tewerkstelling en vanuit het OCMW recht op een aantal sociale zekerheden die asielzoekers niet hadden; ziekteverzekering, kinderbijslag, een leefloon, ...⁷⁸

In september 1993 werd het toepassingsgebied van de bijlage 3 beperkt. Onder de nieuwkomers uit Joegoslavië konden enkel personen van moslimorigine afkomstig uit Bosnië en Herzegovina nog beroep doen op het ontheemdenstatuut. Met de omzendbrief van 1 maart 1995 werd de status van ontheemde niet meer toegekend aan nieuwkomers uit voormalig Joegoslavië.⁷⁹

Met het aflopen van de oorlog besloot Duitsland als een van de weinige Europese landen op grote schaal de verblijfsvergunning van Bosnische vluchtelingen in te trekken en hen terug te zenden naar Bosnië. Sommigen waagden een tweede kans door in België een nieuwe asielaanvraag te doen, helaas zonder succes. Het Commissariaat-Generaal voor de Vluchtelingen en de Staatlozen (CGVS) oordeelde steeds negatief, omdat een tweede asielaanvraag in een ander land binnen de Schengenzone ongeoorloofd is.⁸⁰

In maart 1995 kregen de Bosnisch ontheemden statusverbetering door een inschrijving in het vreemdelingenregister (VR) die elke 6 maanden werd verlengd. Bijlage 3 werd dan ook ingeruild voor het Bewijs van Inschrijving in het Vreemdelingenregister (BIVR of 'witte kaart'). De witte kaart gold in tegenstelling tot de bijlage 3 als inreisvisum in België, wat voor vele Bosnische vluchtelingen een aanzienlijk voordeel was. Zo konden ze immers eindelijk op reis buiten ons land en familie en vrienden opzoeken die zich in één van de buurlanden hadden gevestigd.

In september 1997 maakte de Belgische regering definitief komaf met de onzekerheid rond het verblijf van de Bosnische ontheemden. Er werd hen de mogelijkheid geboden om met steun van de Belgische overheid terug te keren, of zich permanent te vestigen in België. Het terugkeerprogramma werd ondersteund door het IOM (International Organization for Migration) en Caritas en bestond uit een terugkeer- en hervestigingspremie.⁸¹ Wie na een jaar niet opnieuw kon aarden in Bosnië kreeg de kans terug te keren naar België. In totaal zouden slechts 500 Bosniërs in ons land gebruik hebben gemaakt van dit terugkeerprogramma.⁸²

Tegelijkertijd gaf de overheid Bosnische ontheemden de kans om een verblijfsvergunning voor onbeperkte duur te verkrijgen.⁸³ Zo werd er tussen 1997 en 1998 een regularisatiecampagne opgezet waarbij Bosniërs een permanente verblijfsstatus konden verkrijgen. De toekenning van de identiteitskaart op 5 jaar werd gekoppeld aan de mate van integratie in de Belgische maatschappij. In Gent werden hiervoor in juli 1998 info- en interviewsessies gehouden in de Centrale met de Bosnisch vluchtelingen. Hierin werd ondermeer gepeild naar de kennis van de taal, werk en sociaal-culturele betrokkenheid in de lokale levensgemeenschap. Op basis van integratieverslagen opgesteld door de gemeente werd door DVZ een beslissing genomen, die in 4 op de 5 gevallen positief was.

De stap naar de Belgische nationaliteitsverwerving was dan niet meer veraf. Hiervoor moest opnieuw aan enkele voorwaarden worden voldaan, zoals de houder zijn van een onbeperkte

⁷⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met D. De Keukelaere (OCMW Gent) op 11 maart 2014.

⁷⁹ F. Caestecker, "Herwerking van het Projectvoorstel voor de Koning Boudewijnstichting." 24-Nov-1999.

⁸⁰ S. Bagshaw, "Benchmarks or Deutschmarks - Determining the Criteria for the Repatriation of Refugees to Bosnia and Herzegovina," *International Journal of Refugee Law*, vol. 9, p. 591, 1997.

⁸¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

⁸² M. Valenta and S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 4.

⁸³ F. Caestecker, "Herwerking van het Projectvoorstel voor de Koning Boudewijnstichting." 24-Nov-1999.

verblijfsvergunning voor enkele jaren, in België verblijven, werk en een goede integratie. Gezien op dat moment vele Bosniërs al 6 à 7 jaar in ons land verbleven was ook dit geen probleem.⁸⁴

4.8.2 Lokale opvang

Toen begin jaren '90 de Bosnische vluchtelingen zich aanmeldden bij DVZ in het Klein Kasteeltje in Brussel werd van ze verwacht dat ze zelf een verblijfplaats vonden. Zoals eerder gebleken, was een langdurig verblijf in de achtergestelde wijken van de hoofdstad voor veel Bosniërs geen duurzame oplossing. Door toedoen van vrijwilligers bij Caritas Catholica en de speling van het lot kwamen zo de eerste *Tareviani* in Schelderode terecht. De rest is geschiedenis.

Natuurlijk betekende de plotse toestroom van ex-Joegoslavische vluchtelingen in een kleine gemeente als Schelderode een serieuze belasting van de gemeente en vooral haar sociale diensten. Het lokale OCMW werd belast met de financiële ondersteuning van deze nieuwkomers en had hier soms niet voldoende middelen voor. Deze problematiek stelde zich echter eerst en vooral in de grote steden. Daar was het aantal hulpbehoevende asielzoekers disproportioneel veel groter dan de middelen die vanuit de overheid aan het lokale OCMW ter beschikking werden gesteld om de sociale dienstverlening naar behoren te kunnen uitvoeren. Zo kwam het dat in de loop van 1994 en 1995 een spreidingsplan in voege ging dat voor een harmonieuze verdeling van de asielzoekers over alle OCMW's van het land moest zorgen. Zo zouden de administratieve en financiële lasten verbonden aan de opvang van asielzoekers over alle gemeenten worden verspreid op basis van een quotum dat het aantal asielzoekers toegewezen aan de gemeente bepaalde.⁸⁵

Hoewel het plan er kwam met de beste bedoelingen, bleek het in realiteit niet eenvoudig te implementeren. Het is immers bij wet verboden asielzoekers te verplichten zich in een bepaalde gemeente vestigen.⁸⁶ Toch lijkt zich voor wat betreft deze Bosnische case, een aantal aspecten van het spreidingsplan wel degelijk te zijn benut.

Zo kwam het bijvoorbeeld dat wanneer de familie Topčagić in Merelbeke aankwam midden 1993, het plaatselijke OCMW hen geen steun meer kon verlenen omdat reeds het vooropgestelde quotum bereikt was. Gelukkig waren toen de verschillende werkgroepen reeds actief en konden zij makkelijk voor een alternatieve oplossing zoeken in een nabijgelegen gemeente.⁸⁷

Belangrijk hierbij te vermelden is dat de Bosnische vluchtelingen die voor het eerst aankwamen in België niet van plan waren hier lang te blijven en dus was de verblijfplaats van ondergeschikt belang. Alles was toch tijdelijk, dus maakte het niet uit of ze werden ondergebracht in een dorpje of grote stad waarvan ze de naam toch niet konden uitspreken. Rusmir verwoordt het op deze manier.

Voor ons maakte dat niet uit want wij kenden België niet en wisten niet het verschil tussen Balegem of Zottegem of zo. (...) Wij zijn naar Zottegem gekomen omdat op dat moment ook andere familie van Bilal in Balegem was. En Balegem is een kleine gemeente en kon al die 5, 6

⁸⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

⁸⁵ F. Crauwels, "Spreidingsplan en wachtregister," *Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten*, 08-Sep-2009. [Online]. Webpagina: http://www.vvsg.be/sociaal_beleid/Vreemdelingen/Documents/Spreidingsplan/Spreidingsplan%20en%20wachtregister.pdf. [Geraapleegd op: 17-Jul-2014].

⁸⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

⁸⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014.

families niet aan. Ze zeiden dat er op dat moment in Zottegem niemand was. En via hen is er ook die werkgroep gekomen in Zottegem.⁸⁸

4.8.3 Perceptie

Alle maatschappelijk werkers en vrijwilligers die ik sprak omtrent de gevoerde immigratiepolitiek ten aanzien van de Bosnische vluchtelingen spreken over het ontheemdenstatuut als een bevoorrecht statuut. Het bood hen, ondanks de halfjaarlijkse nood tot verlenging, een relatief stabiele verblijfstitel en gaf de ontheemden nagenoeg dezelfde sociale rechten als erkende vluchtelingen. Zo herinnert ook dokter Kris van de werkgroep in Zottegem het zich.

De zekerheid om hier te mogen blijven was er wel. Dat heb ik nooit gevoeld, dat ze hier terug gaan uitgewezen worden. Dat heb ik nooit bij die mensen ervaren. En ik denk dat ze met dat statuut van ontheemden redelijk safe zaten op dat gebied. Dat dat nooit in vraag gesteld is.⁸⁹

Ook bij de meeste Bosniërs vandaag wordt veelal positief teruggekeken op de door de Belgische overheid geboden faciliteiten bij hun eerste aankomst.⁹⁰ Al herinneren sommigen zich toch ook de onzekerheid die om de 6 maanden opspeelde wanneer hun statuut moest verlengd worden. Dit terwijl het niet ging om afzonderlijke verlengingsaanvragen, maar in regel het statuut van alle Bosnische ontheemden zonder problemen werd verlengd.⁹¹ Al was het begrip hierover bij vele Bosniërs in die periode nog vaag. Vooral bij de vrouwelijke vluchtelingen zorgde de onzekerheid over de nodige papieren voor nervositeit.⁹² Vahida legt de onwetendheid als volgt uit.

We wisten niet wat zal gebeuren. Wij waren niet zeker. We hebben die papieren annex 3 gekregen en wij wisten helemaal niet hoelang wij kunnen blijven. Zullen ze na 6 maanden zeggen van jullie krijgen negatief en moeten terug. Wij wisten echt niets tot wanneer wij die papieren van één jaar en daarna 5 jaar verlenging hebben gekregen. Daarvoor waren we niet zeker.⁹³

Voor sommigen, vooral Bosniërs uit andere dorpen dan uit Tarevci, bleek de onzekerheid over een stabiele verblijfsvergunning in België genoeg om andere oorden op te zoeken en zo trokken enkele families al vrij snel naar Australië of de VS. Dit gebeurde vooral in de beginperiode, toen bijlage 26bis nog werd uitgevaardigd en het ontheemdenstatuut nog niet in voege was.⁹⁴

Maar twintig jaar na datum blijkt de meerderheid dus positief terug op het ontheemdenstatuut. Bij velen leeft het idee dat dit statuut hen een bevoorrechte positie gaf ten aanzien van de 'gewone' asielzoekers. Dit kwam ondermeer omdat hen de geruchten ter ore kwamen dat ook vluchtelingen

⁸⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁸⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014.

⁹⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁹¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

⁹² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁹³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁹⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

uit Servië of Bulgarije probeerden een ontheemdenstatuut te bemachtigen door zich voor te doen als Bosnische vluchteling.⁹⁵ Maar de Bosnische ontheemden waren vooral anders door hun migratiemotieven; zij waren niet naar hier gekomen om te blijven, althans toch niet in het begin.

Na één of twee jaar kregen we een oproep om op interview te gaan om opnieuw alles te vertellen. Maar er werd nooit over asiel gepraat. Het was ook ons idee niet om hier te blijven. Wij hebben het ontheemdenstatuut gehad. Dat is volledig iets anders dan asiel. Er is een groep mensen die naar hier komen van andere landen gewoon voor asiel, maar wij waren een andere groep, wij waren vluchtelingen.⁹⁶

Tot slot moet worden gezegd dat de Bosniërs van wanten wisten. Bij de Stad Gent herinnert men hen als goed georganiseerd en gedisciplineerd bij de interviews tot regularisatie in 1998. Enkelen hadden zelfs brieven van burens en sportclubs bij om hun goede integratie te bewijzen.⁹⁷ Ook speelden ze het spel slim. Velen waren met een vals Duits visum naar België gekomen. Toen hen in het Klein Kasteeltje gevraagd werd naar hun Bosnisch paspoort en de manier waarop ze in België waren beland, deden velen of hun neus bloedde. Zo ook Rusmir.

Ik had een visum bij mij maar heb gezegd dat ik zonder paspoort of iets, illegaal, naar hier ben gekomen. Omdat in mijn paspoort stond een Duits toeristisch visum. Ik kan dat paspoort niet tonen omdat het een toeristisch visum is voor 3 maanden en ze dan zouden vragen waarom ik naar hier kwam, dan zouden ze zeggen dat ik terug moet. Ik zei dat ik illegaal gelift ben naar hier. En de mensen deden daar niet moeilijk over. (...) Bijna 90% van ons heeft gezegd dat ze illegaal naar hier zijn gekomen.⁹⁸

4.8.4 Een bespoedigde integratie?

De rol van het ontheemdenstatuut en de relatief stabiele zekerheden en sociale ondersteuning die dit inhield, doen de maatschappelijk werkers en vrijwilligers die ik sprak besluiten dat de Belgische ontvangst van de Bosnische vluchtelingen bijgedragen heeft tot een voorspoedige integratie.

Ik denk dat het warme onthaal van die doelgroep vanuit de overheid uit en de zekerheid die dit gaf aan de migranten, dat die regularisatie vooral ook tot doel had om zoveel mogelijk mensen een keuze te geven, niet gedwongen zoals bij asielzoekers, dat dat de integratie en participatie van die doelgroep wel bevordert heeft. Mede door hun eigen intrinsieke motivatie, en de impact van die oorlog. Komende vanuit zo'n bijzonder regime voordien, en dan hier zie dat je al die kansen geboden worden en de stimulans die er vanuit de maatschappelijk werkers en de organisatie gegeven werden...⁹⁹

Ik ben geneigd hun analyse bij te treden. Hoewel het statuut in eerste instantie een onzekerheid opwierp omtrent een duurzaam verblijf, heerste bijna nooit de absolute vrees teruggestuurd te

⁹⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁹⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁹⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

⁹⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁹⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met D. De Keukelaere (OCMW Gent) op 11 maart 2014.

worden. De Bosnische oorlog leefde in die periode dermate sterk in de Westerse media dat van een uitwijzing geen sprake kon zijn.

In zekere zin weerspiegelde het ontheemdenstatuut, dat noch een uitwijzing noch een volledige regularisering behelsde, de algemene onzekerheid die zo kenmerkend was voor het chaotische Bosnische conflict en de vluchtelingen die er slachtoffer van waren. Het statuut was voor vele sociaalwerkers en beleidsmensen een heel nieuw gegeven, al was ook een oorlog op Europese bodem dat. Gezien deze onzekere en nieuwe omstandigheden en mede dankzij de drang vanuit de Bosnische vluchteling zelf om te integreren, kan het ontheemdenstatuut dan ook positief worden beoordeeld.

Hoofdstuk 5

Een gemeenschap in ontwikkeling

In nauwelijks drie jaar tijd had de Bosnische aanwezigheid in Oost-Vlaanderen een enorme vlucht genomen. Er waren nu Bosniërs in Gent, Schelderode, Bottelare, Merelbeke, Eeklo, Zelzate, Balegem, Scheldewindeke, Oosterzele, Wetteren, Zottegem, Aalst, Ninove en zelfs buiten de provincie in Waregem, tot in Oostende en De Panne. Zonder absolute zekerheid over de cijfers, gaat het om zo'n 200 gezinnen.¹ 200 tot 300 Bosniërs daarvan verblijven in Gent.² Gek genoeg was drie kwart van de gezinnen afkomstig uit één dorpje in het noordoosten van Bosnië. Een kleine moslingemeenschap waarvan vóór 1992 niet één iemand 'Gent', laat staan Oost-Vlaanderen op de kaart wist aan te duiden. Van België hadden ze vaag wel iets opgevangen toen enkelingen in de zomervakantie terug kwamen van hun werk in Brussel en Belgische chocolade meebrachten voor familie en vrienden in het dorp, maar Gent?

Door een samenloop van omstandigheden was Tarevci plots deel gaan uitmaken van een gemeenschap die meer dan 1600 km van het Bosnische dorp verwijderd lag. Definitief terugkeren was voor velen dan wel geen optie, het dorp volledig achter zich laten was dat nog minder. Dus groeide een translokale gemeenschap, één die wortels schoot in Gentse bodem maar haar takken deed reiken tot in Tarevci. De transnationale 'takken' bespreek ik in hoofdstuk 6, eerst zijn de 'wortels' aan de beurt.

5.1 Terug naar Tarevci?

Het cynisme van de oorlogsvoering maakte dat een genocide in Srebrenica nodig was alvorens de strijdende partijen tot een vredesakkoord konden worden gedwongen. Op 14 december 1995 werd onder Amerikaans toezicht het Verdrag van Dayton ondertekend tussen de Servische president

¹ Ik baseer me voor dit cijfer op het geheel aan interviews die ik afnam met Bosniërs en betrokkenen aan de rand. Het is haast onmogelijk om een exact aantal Bosniërs te bepalen binnen de provincie. Daar het aantal gezinnen uit Tarevci in Oost-Vlaanderen wordt geschat op 135 maar lang niet allemaal in Gent verblijven, raam ik het aantal Bosnische gezinnen in zijn totaliteit dus op 200.

² Cijfers Stad Gent; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met M. De Meuleneire en A. De Bosschere (Stad Gent) op 6 maart 2014.

Slobodan Milošević, de Kroatische president Franjo Tuđman en de Bosnische president Alija Izetbegović.³ De landkaart van Bosnië en Herzegovina werd vastgelegd, het land werd opgedeeld in de Bosnisch-Kroatische ‘Federatie van Bosnië en Herzegovina’ (51%) en de Servisch ‘Republika Srpska’ (49%). Een voor de Bosnische Kroaten belangrijk gebied; de Posavina, bleef na de oorlog in Servische handen. Daarmee kwamen ook Modriča en het dorp Tarevci in het territorium van de Servische Republiek te liggen.

De NAVO-vredesmacht IFOR (Implementation Force) moest de implementatie van het akkoord waarborgen op het terrein. Het verdrag behelsde een algehele terugkeer van vluchtelingen en vooral de honderdduizenden *internally displaced persons* (IDPs) naar hun voormalige huizen. Het bleek achteraf echter naïef om te denken dat het akkoord de terugkeer zou kunnen faciliteren. Vele Kroatische Bosniërs en Bosniakken die voorheen op gebied van de *Republika Srpska* hadden gewoond, trokken uit vrees voor naoorlogse strubbelingen naar de Federatie. Omgekeerd verlieten vele Bosnische Serviërs hun originele woonst in Bosnisch-Kroatisch gebied om zich in de *Republika Srpska* te settelen.

Hiermee werd de verdeling van Bosnië langs etnische lijnen vrijwel gerespecteerd. De etnische homogenisering die als doel had gediend tijdens de Bosnische oorlog werd na afloop ervan meer en meer realiteit.⁴

Deze pijnlijke vaststelling krijgt echter meer betekenis als we inzoomen op de lokale context van Tarevci. Tijdens de oorlog was hier kort maar krachtig strijd geleverd. Het dorp werd echter snel ingenomen door Servische troepen. Na afloop betrokken Bosnische Serviërs uit andere streken van Bosnië de huizen. Hen was gratis land beloofd door de legeroversten waarbij ze in dienst hadden gestaan. Dit maakte de terugkeer van *Tareviani* naar hun dorp een bijna onmogelijke opdracht. En toch.

5.1.1 Op hoop van zegen (eind 1994 – 1995)

We schrijven 11 oktober 1994. Het is een herfstige ochtend wanneer 28 mannen in bosjes komen aanwaaien aan de Sint-Salvatorskerk op de hoek van de Sleepstraat te Gent. Op de gezichten valt spanning en opwinding af te lezen, maar daar merken de argeloze voorbijgangers niets van. Op het Heilig Kerstplein staat een bus klaar. De motor ronkt, de chauffeur maakt aanstalten om te vertrekken. Haastig worden kussen en omhelzingen uitgedeeld. Dat het allemaal wel goed zou komen, voor Nieuwjaar als het moet. De mannen stappen op de bus, hun vrouwen en kinderen blijven verweesd achter. Als dit maar goed afloopt.⁵

Een half jaar daarvoor waren de eerste berichten tot in Gent gekomen dat de oorlog aan het kantelen was. De stille hoop groeide bij veel Bosniërs, dat ze hun dorp Tarevci misschien zouden kunnen terugkrijgen. Er werd naarstig overleg gepleegd tussen de voormalige legerleiders die hadden ingestaan voor de bescherming van het dorp. Alleen met wapens zou Tarevci terug in eigen handen vallen. De zware beslissing valt. Is het niet nu, dan is het nooit.

³ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 293-317.

⁴ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 317-318.

⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

De *Tareviani* die zich ondertussen hadden verspreid over het Europese continent en daarbuiten, werden op de hoogte gebracht. Wapens hadden ze niet dus moest er geld worden ingezameld. Per persoon diende je een bepaald bedrag op te leveren, en wie niet mee terugging om te vechten moest extra betalen. Want voor wat hoort wat! De komende maanden kwamen vanuit alle kanten *Tareviani* op illegale wijze toe in Gent. Uit Schotland, Engeland, Zweden, Finland, Denemarken, ... Allen hadden ze de dezelfde droom: Tarevci terugkrijgen. Toen die bewuste ochtend in september verzamelen werd geblazen aan de kerk in de Sleepstraat was het gezelschap 28 Bosnische mannen sterk.

Eerst werd koers gezet naar Duitsland. Onderweg in Aken en München sloten nog heel wat Bosniërs aan. In totaal zouden zo'n 60 mannen deelnemen aan de terugkeer. Via via lukt het hen tot in Gradačac te komen en zich te bewapenen. Deze stad lag net onder de frontlijn en was het dichtst bij gelegen punt tot Tarevci. Van hieruit zou het moeten gebeuren. In vogelvlucht is het slechts 10 kilometer tussen Gradačac en hun dorp, maar in oorlogstermen betekent dat een eeuwigheid. Zo bleek al snel tijdens de eerste aanval, waarbij 3 slachtoffers te betreuren vielen.

De militairen raakten ontstemd. De berichten klopten niet, het dorp terugkrijgen bleek allesbehalve makkelijk. Drie maanden zouden voorbij gaan zonder noemenswaardigheden. Er werd getraind, af en toe een schot gelost maar vooral veel gewacht. Dat wachten op een mirakel werd vele Bosniërs te veel en onder elkaar werd dan ook afgesproken terug te keren. In januari en februari keerden de meeste mannen dan ook heimelijk terug naar België. Één voor één sloten ze hun vrouwen en kinderen opnieuw in de armen. De goedwillige hoop hun dorp snel terug te krijgen werd in deze omhelzingen begraven.⁶

5.1.2 Eerst zien, dan geloven (eind 1995 – 1996)

Van een 'veilige terugkeer' naar hun dorp en huis, zoals gestipuleerd in de Dayton Akkoorden, was voor de *Tareviani* na afloop van de oorlog dus geen sprake. De hoop die bij iedereen leefde om snel te kunnen terugkregen kreeg een zoveelste dreun. Velen moesten het echter eerst met hun eigen ogen zien voor ze wilden geloven dat een terugkeer echt onmogelijk was. Bilal keerde als één van de eersten terug in de zomer van 1996.

Wij hadden allemaal de hoop om terug te gaan. Maar als we de eerste keer na de oorlog in '96 onmiddellijk naar Bosnië zijn vertrokken in de vakantie, hebben we meteen gezien dat er daar geen kans was om te leven. Nu is het nog niet goed, maar toen was het nog erger.⁷

In april van datzelfde jaar keerden Mirsad en Rusmir voor het eerst terug naar Bosnië. Ze hadden een opvallende derde gast bij: Pastoor Raf uit Ledeberg. Hij had hulpgoederen bij van Caritas België die moesten worden overgebracht naar Sarajevo. Maar ook hij was benieuwd naar de toestand van het kleine dorp waar hij al zoveel verhalen had over gehoord. Onder begeleiding van een afgevaardigde van de *Republika Srpska* uit Modriča, lukte het hen op de vijfde dag van hun bezoek naar Tarevci te gaan. Het drietal was met verstomming geslagen door wat ze zagen. Pastoor Raf legde alles vast op beeld met zijn fotocamera.

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁷ 24

Bij de terugkomst in België wilde iedereen weten hoe het was geweest, of hun huis er nog stond, hoe alles eruit zag, ... Toen pastoor Raf even later zijn foto's van het dorp liet tonen op groot scherm, kon je een speld horen vallen in de zaal. Het ongeloof was groot. Rusmir herinnert zich nog het volgende.

Ik was wel blij om terug te keren maar ik kon niet geloven wat ik zag; zo veel armoede, kapotte dingen, ... Omdat ik wist hoe we leefden voor de oorlog en dan nu... In Gradačac en Modriča was bijna alles kapot. (...) Als we dan terug kwam in België konden velen niet geloven wat we hadden gezien. Omdat wij één van de eersten waren die zijn teruggekeerd, een paar maanden na het einde van de oorlog. Er was geen grensovergang, gewoon politie die daar stond. De brug tussen Kroatië en Bosnië was volledig kapot. En er was geen echte winkel. Iedereen werkte in het zwart.⁸

5.1.3 Een keuze die geen keuze was

Dat maakte dat de keuze tussen hier blijven of terugkeren er eigenlijk geen was. De meesten hadden ondertussen familie of kennissen die tijdens de oorlog in Bosnië waren gebleven en die hun intrek hadden genomen in de dichtstbijzijnde stad Gradačac. Deze was tijdens de oorlog steeds in Bosnische handen gebleven en lag nu in de Bosnisch-Kroatische Federatie. Maar terugkeren naar Gradačac was voor weinig *Tareviani* uit Oost-Vlaanderen echt een optie.

Ik denk dat het belangrijk is te weten dat waarom wij op dat moment niet zijn teruggekeerd, is gewoon omdat wij niet direct naar onze huizen konden. Mochten wij dan direct na de oorlog naar Tarevci teruggaan, naar ons eigen huis, zou dat een ander verhaal geweest zijn. Niemand wilde echt naar Gradačac. Waarom zou je van hier vluchteling zijn in je eigen land?⁹

Dat betekende niet dat ze hun dorp volledig hadden opgegeven, integendeel. Het betekende echter wel dat ze moesten leren leven met een nieuwe realiteit; een leven in België. Tot dan toe had het idee ooit terug te keren naar Tarevci bij iedereen als een mantra in het hoofd gespoekt. En zelfs nu een snelle terugkeer niet mogelijk was bleef bij velen de stille hoop overeind. Al was dat vaak tegen beter weten in. Zo dachten ook de ouders van Dina erover.

Ik had niet meteen het gevoel dat we hier lang zouden blijven. Want in het begin dat de oorlog begonnen was, was het altijd wel van 'we zullen wel terugkeren'. Elk jaar was het van 'we zullen wel terugkeren'. Maar de oorlog duurde 5 jaar en na die 5 jaar was het ook nog van 'we zullen wel terugkeren'. Maar het is niet gebeurd in feite. Mijn moeder en vader wilden altijd terug.¹⁰

Vier jaar geleden keerden de ouders van Dina dan ook definitief terug. Hun kinderen waren volgroeid en konden op eigen benen staan, de lokroep van hun thuisland klonk te luid.

Enkele families kozen er echter resoluut voor om al veel vroeger uit België terug te keren naar Bosnië. Één daarvan is Nermin Mešanović die samen met zijn vrouw meteen na afloop van de oorlog

⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

terugkeerde naar zijn land. De broers Nermin en Melko waren samen met hun ouders de eerste Bosniërs die in de lente van 1993 aankwamen in Balegem. Dankzij de werkgroep aldaar konden ze snel werk vinden. Toch gaf hij zijn verblijfsvergunning op; de drang om terug te keren was te groot.

Terugkeren naar een land in puin was echter geen evidentie. Er was nauwelijks werk; en eigenlijk was er hoegenaamd niets. Met steun van het IOM en de werkgroep lukte het Nermin een bouwbedrijf op te richten in Gradačac.¹¹ Hij was een rasechte ondernemer en wist van aanpakken. Wat had een land verwoest door oorlog immers meer nodig dan bakstenen en beton? Over de naam van zijn bedrijf moest hij niet lang nadenken; 'Balegem'. Zo komt het dat mocht je toevallig door het noordoosten van Bosnië passeren, je tot vandaag de naam van een klein Oost-Vlaams dorpje ziet prijken op een hele reeks Bosnische asfaltmachines, vrachtwagens en graafuigen.

Figuur 4 Asfalteermachine firma Balegem-Gradačac.

Op zijn hoogtepunt had het bedrijf meer dan 100 mensen in dienst.¹² Zijn broer Melko had ook het plan opgevat om terug te keren maar was iets afwachtender, want het risico om zonder werk te komen was in Bosnië groot. De economische malaise die het land maar in zijn greep blijft houden, maakt dat ook 'Balegem-Gradačac' vandaag moeilijke tijden kent. Werk is er nog voldoende, maar weinigen kunnen achteraf de rekening betalen, waardoor ook 'Balegem' stilaan in de schulden raakt. Dat overkwam ook een andere telg van de familie Mešanović, die zijn bedrijfje 'Gent' enkele jaren geleden failliet zag gaan.¹³

Definitief terugkeren blijft tot op vandaag een lastige onderneming. Dat ondervindt ook Sakib Sarvan. Hij kwam zo'n 20 jaar geleden als eerste aan in Eeklo, maar woont sinds vier jaar definitief

¹¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Muzafera op 3 juni 2014.

¹² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Abbas op 9 juli 2014.

¹³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

terug in Tarevci. Het was de heimwee die hem over de streep trok. Vandaag hangt trots het bordje 'Eeklo' boven zijn werkmanshuisje aan de voet van zijn kersenkwekerij. Want zonder intensieve arbeid kan je het vergeten.¹⁴

Het is dat economische risico dat vele Bosnische volwassenen vandaag tegenhoudt om voorgoed terug te keren. Want op andere vlakken lijkt het leven hier in België niet bijster veel te verschillen van het leven in Bosnië. In tegendeel zelfs; Bosnië betekent toch altijd dat ietsje meer.

Elke verkiezingen hopen we dat er een goede partij met een nieuwe politiek opkomt die de economie erbovenop kan helpen. Stel ik verdien hier in België € 2.000 en ik kan in Bosnië € 1.000 verdienen zou ik meteen terugkeren; omdat ik daar een huis heb, ik moet geen lening en die dingen betalen. Dus voor mij is het ongeveer hetzelfde hier of daar te wonen. Plus ik woon in mijn land, mijn moederland.¹⁵

5.1.4 Wachten in Gradačac (1996 – 1999)

Ondertussen hadden de meeste bewoners uit Tarevci, dat nog steeds werd bezet door Serviërs, die definitief waren teruggekeerd naar Bosnië zich gegroepeerd in de etnisch gemengde stad Gradačac. Enerzijds waren dit vooral vluchtelingen uit Duitsland die na de oorlog werden teruggestuurd, anderzijds waren het *Tareviani* die tijdens de oorlog in de nabijgelegen gebieden in Kroatië, Slovenië of Bosnië hadden verbleven en als *internally displaced persons* hun oude thuis terugwilden.

Op zo'n 10 km van hun eigen dorp was Gradačac het dichtst bij dat ze tot nu toe konden komen. Velen kochten of bouwden er een huis en wonen er tot op vandaag, hoewel Tarevci ondertussen terug aan de *Tareviani* behoort. Maar daar hadden zij niet op gewacht om hun leven terug een beetje stabiliteit te geven. De gedachte speelde op dat moment immers bij veel Bosniërs dat ze misschien wel nooit meer zouden kunnen terugkeren naar hun voormalige huis.

In 1997 zijn wij voor het eerst teruggegaan. In Tarevci konden we niet binnengaan omdat dat nog door de Serviërs bezet was. Dus zijn we naar een andere stad gegaan. Dat was Gradačac, bijna iedereen van Tarevci ging daar naartoe. Die stad was niet bezet door de Serviërs. De meeste mensen bouwden dan hun huis daar, mijn vader deed dat ook, met het gedacht dat we toch nooit meer zouden kunnen terugkregen naar Tarevci. De wetten na de oorlog waren anders en je wist niet of je je huis ooit nog terug zou krijgen. Wij gingen altijd in de zomer, maar sommigen gingen ook in de winter.¹⁶

De meeste *Tareviani* uit Gent hielden het dus bij zomerse bezoekjes aan hun familieleden in Gradačac. Maar ook dat was geen sinecure. Het IFOR en vanaf 1996 het kleinere SFOR (Stabilization Force) mocht dan wel instaan voor de stabiliteit in de regio, vele mensen hadden nog wapens thuis en de naoorlogse spanningen bekoelden maar langzaam. Bruggen waren kapot dus moest de overzet genomen worden. Van een controlerende overheid was geen sprake. Maar dit alles was het waard,

¹⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sakib Sarvan op 23 maart 2014.

¹⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

want alleen zo konden ze dichtbij hun oude dorp en vooral hun familie zijn die ze zo lang hadden moeten missen. Hen steun bieden in deze moeilijke tijden was het minste wat ze konden doen¹⁷

Ondertussen had er zich onder de teruggekeerde Bosnische families uit Tarevci een groep gevormd die ijverde voor het terugkrijgen van hun dorp. Want hoewel velen ondertussen een huis hadden in Gradačac, lag hun echte thuis toch nog steeds 10 km verderop. Soms werden busritten georganiseerd waarbij ex-bewoners vanachter het busvenster konden aanschouwen hoe hun dorp eraan toe was. Sommigen namen foto's van hoe vreemden in hun vroegere voortuin stonden te keuvelen met elkaar. Ondertussen werd vanuit verschillende kanten druk gezet. Het besef dat de Servisch gezinde autoriteiten in Modriča weinig bereid waren in de terugkomst van deze moslimvluchtelingen maakte dat hun ijver een erg politieke bijklank kreeg. Het voorbeeld van het afwijzen van het Duitse voorstel door de autoriteiten in Modriča is hier een treffend voorbeeld van.¹⁸

Figuur 5 Tarevci vanuit de bus, eind jaren '90.

¹⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

¹⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014; De burgemeester van het Duitse dorp Düren, bij Aken, bood de burgemeester van Modriča 1,5 miljoen Duitse Mark (ongeveer 750.000 euro) om te investeren in materiaal en de wederopbouw van huizen in de omgeving. Zo wilde hij de terugkeer van Bosniërs uit zijn dorp naar de streek rond Modriča faciliteren en een oplossing bieden voor de vele Bosniërs die van de Duitse overheid terug moesten naar hun land. De burgemeester van Modriča, lid van de Servische nationalistische partij, wees het aanbod af en stond weigerachtig tegenover de terugkomst van de gevluchte Bosniërs uit Duitsland, waarvan 85% moslims waren.

5.1.5 Tarevci aan de Tareviani (1999 – 2000)

Het is geen overdrijving te stellen dat het terugkrijgen van hun dorp de *Tareviani* bloed, zweet en tranen heeft gekost. Door toenemende druk vanuit verschillende hoeken kwam er midden 1999 steeds meer vooruitzicht op een terugkeer naar het dorp. Vanaf begin juni kwam elke weekend een 40 tal *Tareviani* samen om met een bus vanuit Gradačac naar hun dorp te rijden. Ze gingen er de schade opmeten en de straten, kerkhoven en huizen op te ruimen. Dit gebeurde in groep omdat in vele huizen nog steeds Serviërs woonden, afkomstig uit andere steden in Bosnië. Er heerste een gevoel van vrees en woede, maar alles verliep in relatieve rust.

Maar op 24 juni 1999 barstte de bom. Die dag waren 70 mensen met 23 auto's en een camion naar het dorp gereden om er de opruimwerken verder te zetten. Tot er ruzie ontstond met de Serviërs. Het begon met een onschuldige woordenwisseling maar eindigde met enkele gebroken voorruiters en geblutste motorkappen. Zeven mensen liepen verwondingen op door kleine bommetjes en stenen die werden geworpen.

Op dat moment liep er slechts één weg door Tarevci die het dorp verbond met de lagergelegen stad Modriča vanwaar de auto's kwamen. De wegen werden geblokkeerd en dus konden de auto's geen kant meer uit. Uiteindelijk moesten de *Tareviani* ontzet worden door twee helikopters en vijf pantservoertuigen van het SFOR. Dit gebeurde gelukkig zonder verder erg, waarna terug in Gradačac de schade kon worden opgemeten.

In de maanden die volgen op het incident wordt druk uitgeoefend op de gemeente Modriča om een definitieve terugkeer naar Tarevci eindelijk mogelijk te maken. Op 1 oktober 1999 keerden de *Tareviani* voor het eerst na drie maanden onderhandelen terug naar hun dorp. De terugkeer was ditmaal definitief. Een groep van ongeveer 20 Bosniërs trok naar de hoogste delen van het dorp en bleef daar. Stelselmatig kwamen meer en meer oorspronkelijke dorpsbewoners toe en vertrokken de Serviërs één voor één. De sfeer was gespannen maar alles verliep op een relatief serene wijze.

Zo keerde in de winter van 1999 op 2000 een grote groep Bosniërs volledig terug naar het hoogste deel van Tarevci. Het was belangrijk dat zij die terugkeerden daar ook zouden blijven; niet enkel in het weekend maar permanent. Daarom werden elke week beneden in de stad auto's volgeladen met voedsel en spullen om de inwoners te bevoorraden. Steeds meer mensen konden zo permanent terugkeren. In de lente van 2000 begon dan de terugkomst van het grootste deel van de bevolking. Tarevci was voortaan weer aan de *Tareviani*.¹⁹

5.1.6 Springen in koud water

Welk gevoel het gaf om voor het eerst sinds lang weer voet te zetten op eigen dorpsgrond? Het was door weinig getuigen te beschrijven in woorden. Één Bosniër omschreef het als 'springen in koud water'. Een overweldiging van verschillende emoties: angst, woede, verwachting, blijdschap, onrust, wantrouwen, ...²⁰ Jasmin omschreef het als volgt.

Hoe het was om mijn huis voor het eerst terug te zien? Oh, verschrikkelijk! Goed en slecht. Je gaat terug maar je verwacht het niet zo slecht als dat het werkelijk is. In Tarevci was 80% bezet

¹⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

²⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

door Serviërs. (...) Het papierwerk om je huis en land terug te krijgen was heel lastig. (...) Uiteindelijk was het ok, maar op dat moment was het heel moeilijk. Als je Tarevci vergelijkt met hoe het in het begin was toen we teruggingen en nu, is het dag en nacht verschil. Het dorp is niet meer hetzelfde. De eerste keer als je terugging, huil je of lach je. Je weet niet hoe je te gedragen of wat te doen.²¹

Van definitief terugkeren was bij de Bosnische gemeenschap in Gent evenwel al lang geen sprake meer. Ook niet bij Meho, die evenwel uit een ander dorp kwam maar wel dezelfde ervaringen deelde als de Bosniërs uit Tarevci.

Of ik dan nooit het idee heb gehad om terug te keren? Integendeel. Ik denk dat iedereen dat verwacht heeft om terug te keren. (...) Al onze huizen waren kapot in Bosnië en iedereen dacht daar aan; 'Ik ga wat werk zoeken en wat geld verdienen en sparen want als ik terug ga dan kan ik terug opbouwen.' Maar met de tijd blijft die oorlog maar duren. Tot 2000 mocht niemand nog zijn dorp gaan bezoeken of zien. Maar dat was al 7 jaar. Hier ben je al een beetje gestabiliseerd. Je hebt de taal leren kennen en werk gevonden. Dan begint al de twijfel. Werk vinden ginder is onmogelijk. Het land na de oorlog en de economie hebben stilgestaan, zelfs tot nu is het helaas heel moeilijk om daar werk te vinden.²²

Waar wel sprake van was, was heropbouw. Maar vooreerst: het eigen huis terugkrijgen. Het dorp mocht dan wel weer betrokken zijn door de originele bewoners, veel *Tareviani* die ondertussen hun onderkomen hadden in Gent, Merelbeke of Zelzate, ondervonden grote moeite meteen hun oude huis terug te krijgen.

De Bosnische Serviërs die in hun huizen verbleven waren door het Servische regime immers een woning beloofd als ze zouden deelnemen in de oorlog. Ze hadden vaak hun eigen huis verlaten, al dan niet vrijwillig, in andere delen van Bosnië die onder Kroatisch of moslimgezag stonden. Dit maakte dat het ook voor hen niet eenvoudig was om zomaar ergens anders heen te gaan. Voor deze nieuwkomers had de gemeente Modriča echter nieuwe bouwgrond voorzien in lageregelegen delen van de gemeente. Zo kwam het dat in korte tijd hele nieuwe Bosnisch-Servische wijken en dorpjes werden opgericht in de omgeving.²³

Als het eigen huis eindelijk terug was bemachtigd, kon de (herop)bouw beginnen. Als de woning al niet verwoest was geworden tijdens de oorlog, hadden de Servische bewoners hun huizen vaak in erbarmelijke staat achtergelaten. Alles was aan vervanging toe: vloeren, plafond, daken, ... Noem maar op. Sommigen konden niet om met de gedachte dat hier 7 jaar lang een vreemde had gewoond en besloten alles te slopen en een nieuw huis te zetten. Een nieuw begin.²⁴

Een nieuw begin met een prijskaartje weliswaar. Want een huis bouw je niet zomaar. Elke zomer en wintervakantie werd uitgetrokken om naar Tarevci te gaan en de bouwwerken verder te zetten. En ondertussen moest ook het huishouden in België nog onderhouden worden. Sommigen spraken

²¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Jasmin Mesić op 6 mei 2014.

²² Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Meho Džambić midden 2013.

²³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

²⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

over een soort ‘dubbelleven’.²⁵ Maar de Bosniërs hadden dat ervoor over. En met een glimlach. Want het gevoel om na 8 jaar opnieuw onder het eigen dak en op de eigen grond te kunnen slapen, dat was onbeschrijfelijk.²⁶

Maar het waren niet alleen de huizen die de oorlog niet hadden overleefd. Straten, kerkhoven, de 2 moskeeën van het dorp, waterputten en bronnen: alles diende opnieuw te worden opgebouwd. Gelukkig kon het dorp voor deze heropbouw rekenen op een ondertussen sterke translokale gemeenschap. Haar vorm en werking zal ik voornamelijk toelichten in hoofdstuk 6. Eerst keer ik terug naar België.

5.2 Een prille Bosnische gemeenschap

Want ondertussen hadden de *Tareviani* ook in het Gentse niet stilgezeten. Nu gebleken was dat een definitieve terugkeer naar hun dorp er niet snel inzat, gingen de Bosniërs zich meer en meer op hun nieuwe land concentreren. Een (aarzelende) integratie was reeds aan de gang; de tijd was stilaan rijp om mensen samen te brengen. Want groepsvorming was en is, zeker in tijden van grote onzekerheid, een aantrekkelijke en broodnodige houvast.

Pas midden 1993 zouden de eerste *Tareviani* voet zetten in Gent. Een stad die dan al uitblonk in haar diverse Joegoslavische aanwezigheid: mensen uit Macedonië en de Sandžak²⁷, enkele Serviërs en Kroaten²⁸ en een handvol andere Joegoslaviërs maakten deel uit van haar rijke migrantengemeenschap. Ook uit Bosnië kwamen de eerste gezinnen toe: uit Odžak en Gradačac²⁹, Banja Luka en Doboj³⁰, maar ook uit Bosanska Dubica³¹ en Srebrenica³². Hoewel een Bosnische meerderheid dus afkomstig was uit de Posavina, de streek rond de Sava-rivier waartoe ook Tarevci wordt gerekend, zou het fout zijn te stellen dat Gent uitsluitend aan de *Tareviani* toebehoorde.

Wel wierpen deze laatsten zich al snel op als vertegenwoordigers van de Gents-Bosnische gemeenschap. Dit kwam vooral omwille van hun sterke concentratie in en om Gent. En wegens het simpele feit dat ze elkaar al vrijwel allemaal kenden van vooraf. Allemaal waren ze getroffen door hetzelfde zeer en bij allen speelde één klein dorpje een centrale rol in hun leefwereld.

Toch mag de ‘Bosnische gemeenschap in Gent’ niet worden begrepen in termen van een homogene en eenvormige groep mensen. Eerder dan een stabiele groepering moet worden uitgegaan van een groepsvormingsproces met een open einde; één waarin heterogeniteit eerder dan homogeniteit de bepalende factor is. De tijd zal ons leren of de Bosnische gemeenschap in Gent ‘eeuwig pril’ blijft.

²⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

²⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

²⁷ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Meho Džambić midden 2013.

²⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Katarina op 27 mei 2014.

²⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

³⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

³¹ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Meho Džambić midden 2013.

³² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

5.2.1 Een stille start

Figuur 6 Bosniërs in Zottegem, 1994.

Het was gek genoeg niet Gent dat als eerste Oost-Vlaamse gemeente in 1992 de pioniers uit Tarevci mocht ontvangen maar wel... Schelderode. Hoewel de Arteveldestad snel een centrale rol zou gaan spelen in de verbeelding en het handelen van de vele Bosnische gezinnen die hun weg vonden naar de regio, bleef het er voorlopig on-Bosnisch stil. Dat kwam omdat het zwaartepunt van de Bosnische aanwezigheid in Oost-Vlaanderen, zeker wat betreft de vluchtelingen uit Tarevci, zich in de eerste periode voornamelijk afspeelde in de nog stillere rand rond Gent. Al zou ook daar de rust van korte duur zijn.

De verschillende werkgroepen hadden het landelijke Oost-Vlaanderen tot een aangename nieuwe thuis gemaakt voor de Bosnische nieuwkomers, en deze laatsten waren hen daar erg dankbaar voor. Rob van de werkgroep uit Zottegem kon zijn lichte verbazing niet wegsteken toen hij op een avond door de Bosniërs werd uitgenodigd voor een 'Bosnische avond' in Bottelare. In zijn eigen dorp had hij ondertussen wel wat families zien passeren, maar dat het er zó veel waren, dat had hij niet verwacht. En blijkbaar schenen ze elkaar allemaal nog te kennen ook!

We hebben op een bepaald moment eens een Bosnische avond gehad in Bottelare, deelgemeente van Oosterzele, en ik herinner me dat daar die avond 106 Bosniërs waren. Zij kwamen samen van overal in de omgeving. De eerste Bosniërs gaven die avond eigenlijk een dankfeest voor hen die ze geholpen hadden.³³

Via de verschillende werkgroepen in Zottegem, Merelbeke, Oosterzele, Waregem, Zelzate en Eeklo werden wel vaker activiteiten georganiseerd. Dit gebeurde vooreerst door de Belgische vrijwilligers, die door een picknick, een uitstap of een barbecue de vluchtelingen uit hun dagdagelijkse sleur trachtten te halen.³⁴ Binnen de werkgroepen was er echter ook plaats voor

³³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rob op 29 mei 2014.

³⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met dr. K. Van Der Veken op 27 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rob op 29 mei 2014.

serieuzere zaken. Zo was er bijna wekelijks een overleg met de Bosniërs waarop hun problemen en wensen werden besproken. Vragen over werk, papieren, sociale steun, regularisatie en zo meer kwamen allemaal ter sprake en voor elk probleem werd naar een gepaste oplossing gezocht.³⁵

Het was ook in deze periode, we schrijven dan 1994, dat de eerste befaamde ‘Bosnische avonden’ werden georganiseerd. Bosnische muziek en spijzen werden gecombineerd met een goed doel. Deze gingen vooral door in Zelzate en Zottegem. Pastoor Raf aarzelde niet om zijn parochiezaal gratis ter beschikking te stellen van de Bosniërs. De opbrengst van zulke avonden werd steeds benut om de integratie van de Bosnische vluchtelingen gezinnen te bevorderen: voor de aankoop van meubilair, kledij, renovatiewerken, ... Noem maar op. Maar ze droegen ook bij tot een ruime mate van socialisering. Zo brachten ze Belgische buurtbewoners en Bosnische nieuwkomers samen, iets wat in het huidige klimaat anno 2014 rond vluchtelingen vaak te weinig gebeurt.³⁶

Daarnaast speelden deze avonden ook een belangrijke rol in het samenbrengen van allerlei verschillende Bosniërs. Hoewel het initiatief hiervoor vaak lag bij dezelfde mensen, trokken ze toch een ruim publiek. Er werden soms zelfs Bosniërs uit Duitsland of Nederland uitgenodigd.³⁷ Toen in de loop van de jaren 1995 en 1996 bleek dat terugkeren naar Bosnië steeds ondenkbaarder werd, kregen de Bosnische avonden een nieuwe invulling en kende het fenomeen ook een regionale verspreiding. Maar eerst bewoog er wat in Gent.

5.2.2 Gent in beweging

Toen eind december 1993 een uitgebreide familie van 14 *Tareviani* aankwam aan het Sint-Pietersstation in Gent waren ze lang niet meer de eerste Bosniërs in de stad. Muzafera en enkele Bosnische gezinnen die al een tijdje in het Gentse waren voorzagen de eerste opvang, zodat de familie even op adem kon komen. Na twee weken werd door Muzafera en haar broer een huis gevonden in de Nekkerputstraat aan de Rooigemlaan in Gent.

Ze huurden het huis van een Macedonische familie die nog volop bezig was met de verbouwingen. Om deze sneller te laten verlopen, hielpen de net aangekomen Bosniërs een handje. Het huis was oud en versleten, maar vooral heel klein. Dat deerde de familie echter niet, want iedereen wist dat dit slechts een tijdelijke optie was.³⁸ Ook toen nog meer Bosniërs in Gent aankwamen en hun weg vonden naar de Nekkerputstraat, heerste een drukke maar gemoedelijke sfeer in het huis, dat ondertussen onderdak bood aan 22 Bosniërs uit 6 gezinnen. Matrassen en meubels werden in alle haast aangesleept, zodat er na verloop van tijd nauwelijks nog plaats was om te staan.

De meeste Bosniërs verbleven hier evenwel maar enkele maanden, tot ze een beter onderkomen hadden gevonden. Maar tot vandaag geldt het huis als een ‘Bosnisch huis’. Een Gentse transitplaats ook, want toen de eerste gezinnen andere oorden opzochten, kwamen meteen twee of drie nieuwe gezinnen in de plaats. En daarna kwamen er weer anderen... Zo’n 50 man zou hier zijn gepasseerd, allemaal op doorreis naar een veilig onderkomen. Maar het huis in de Nekkerputstraat blijft tot op

³⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

³⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

³⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

³⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

vandaag een beetje Bosnië op Gents grondgebied, want 8 jaar geleden kochten de *Tareviani* die er 12 jaar eerder als eersten hadden gewoond, het huis definitief.³⁹

Zo groeide in de maanden die volgden de Bosnische aanwezigheid in Gent in een gestaag tempo verder. In 1995 zouden zich zo'n 80 à 100 Bosnische families in Gent bevinden, waarvan het merendeel maar lang niet iedereen afkomstig was uit Tarevci.⁴⁰ En uiteraard kwamen ze niet alleen via het transithuis in de Nekkerputstraat, maar van alle kanten trokken ze naar de stad. Ook Bosniërs die in Zottegem of Merelbeke waren aangekomen konden aan de lokroep van de Arteveldestad niet weerstaan. De rustige randgemeentes rond Gent mochten dan wel dezelfde atmosfeer uitademen als dewelke ze kenden uit Tarevci, Gent had één groot voordeel: de woningen waren er toen nog redelijk betaalbaar.

5.2.3 Een Bosnische vzw

In zo'n stad, waar het *migratoire* gemeenschapsleven vandaag hoge toppen scheert, kon een Bosnische vereniging niet lang uitblijven. De eerste samenkomst van de Gentse Bosniërs was in het intercultureel centrum 'de Centrale' in de Kraankindersstraat. In september 1995 werd beslist een vzw op te richten die als naam 'Club Bosna' zou meekrijgen. In de raad van beheer was bijna de hele Bosnische gemeenschap uit Oost-Vlaanderen vertegenwoordigd: iemand uit Eeklo, uit Bottelare, uit Waregem en twee Bosniërs uit Zottegem. De vzw had haar eerste adres in de Centrale, waar zij elke woensdagnamiddag een zaal kreeg voor haar activiteiten.

De vzw was er ook niet enkel voor de *Tareviani*. De eerste voorzitter en initiatiefnemer, Senko Arapović, was bijvoorbeeld afkomstig uit Bihać in het noordwesten van Bosnië. Maar 6 maanden na de oprichting vertrok hij echter met zijn vrouw naar Amerika. Rusmir nam toen het roer over, hij herinnert zich het begin van de vzw als volgt.

Het idee van de Bosna vzw was vooral om Bosniërs te organiseren en samen te zijn. Op dat moment was dat het makkelijkst om contact te maken met de ambassade, voor paspoorten, voor alles. Alle dagen kwamen mensen om met elkaar te babbelen en elkaar te helpen en zo. Want bijvoorbeeld één komt van Zottegem, een andere uit Eeklo. Samen koffie drinken, babbelen, ... (...) We hebben ook veel geholpen: geld en kledij verzameld om naar Bosnië te sturen. Een paar keer hebben we een Bosnisch feest georganiseerd, om onze cultuur te tonen. Zeker de eerste 5 jaar heeft club Bosna goed gewerkt voor de mensen. Omdat iedereen die hier kwam na de oorlog... Veel mensen zaten in het onbekende. We hebben ook veel gedaan met de Stad Gent en Belgische mensen om kennis te maken met ons en onze cultuur. En die bestaat nog altijd, de vzw is nooit gesloten.⁴¹

De doelen van de vzw werden hiermee duidelijk gesteld. Eerst en vooral was het dus de bedoeling Bosniërs samen te brengen én te organiseren. In het begin leek de Centrale wel een klein cafeetje waarbij op woensdagnamiddag rustig kon worden gekeuveld bij een Bosnische koffie. De laatste nieuwtjes over hun dorp in Bosnië werden uitgewisseld, maar er was ook plaats voor serieuzere

³⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014.

⁴⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁴¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

gesprekken. Voor nieuw aangekomen Bosniërs zoals Meho waren de namiddagen in de Centrale een nuttige bron aan informatie.

Ikzelf werd vooral geholpen door de andere Bosniërs die toen al alles te weten waren gekomen. Zij zijn een jaar of twee, drie voor mij gekomen. De vzw was al opgericht en daar kon je tot alle informatie komen. Op een donderdag zaten daar 50 mensen en alles wat je wilde weten kon je daar horen. Ik vond die vzw heel nuttig. Die vzw is voor veel mensen belangrijk geweest. Zeker voor ons jongeren. Ik was toen ook maar 24 jaar oud. Dat heeft ons van de straat weggehouden. Anders wie weet wat zou er met de meeste gebeurd geweest zijn? Ik vind dat heel belangrijk.⁴²

Representatieve functie

Vooral in het begin had de vzw ook een representatieve en politieke functie. In de jaren na de oorlog was er een nauw contact met de Gentse afgevaardigde van het IOM. Deze organisatie stond in voor het terugkeerprogramma dat met overheidssteun de mogelijkheid bood terug te keren naar Bosnië. Via Bosna vzw kon de nodige informatie en papierwerk bekomen worden voor zij die wilden terugkeren.

Ook werkte de vzw samen met de Bosnische ambassade in Brussel voor de inschrijving en de aanvraag van Bosnische paspoorten. Toen in de jaren 1997-1998 het bericht uit Duitsland kwam dat het land zijn Bosnische vluchtelingen terugstuurde, was er kort de vrees dat de Belgische overheid hetzelfde zou doen. Via het IOM werd de vzw elke week geïnformeerd over de Belgische stand van zaken. In samenwerking met de Stad Gent, de ambassade en het IOM kon in 1996 worden deelgenomen aan de eerste verkiezingen in Bosnië. Inschrijvingen hiervoor gingen opnieuw langs de vzw.

Ook het overleg met de andere Bosnische vzw's in België verliep vlot. Op dat moment waren er immers ook actief in Brussel en Antwerpen. Ook in Luik, maar daarmee was minder contact. Één keer per maand werd er tussen de drie vzw's vergaderd over de bestaande problemen. Vaak was daarbij ook een afgevaardigde van de Bosnische ambassade aanwezig.⁴³

Hoge toppen

Gedurende de eerste vijf jaar na de oorlog kende Bosna vzw dan ook zijn 'topperiode'. Op het hoogtepunt in 1998 waren er 150 leden aangesloten, die elk 100 BF in de maand lidgeld betaalden. Van de Centrale werd in die jaren al snel verhuisd naar een eigen lokaal, dat zich eerst in de Tolhuislaan en later in de Noordstraat bevond. Via het lidgeld werd eerst en vooral de huur betaald van het clublokaal, maar daarnaast werd er ook veel aan goede doelen gegeven.

Twee of drie keer per jaar werd er een Bosnische avond georganiseerd; waarop de eigen cultuur in de verf werd gezet en hierop werden ook vele Belgen uitgenodigd. Er werd Bosnische livemuziek gespeeld en een fototentoonstelling georganiseerd over de oorlog. Maar ook het Suikerfeest en Nieuwjaar werden via de club uitbundig gevierd. En dan was er nog de minivoetbalploeg die tijdens haar driejarig bestaan menige tegenstander partij gaf.

⁴² Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Meho Džambić midden 2013.

⁴³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

Één van de opvallendste initiatieven van de vzw was de Bosnische school. Zo'n twee jaar lang konden Bosnische kinderen op zondagmiddag naar de Centrale komen om op een speelse manier de taal van hun ouders onder de knie te krijgen. Deze momenten waren leerrijk maar brachten vooral ook mensen samen, zo ook Enisa en haar vriendinnen, die vandaag nog altijd een sterke Bosnische vriendenkring rond zich hebben.

Dan hadden wij les in de namiddag en dat was echt de max want dat was zo'n dag waarop je al je vrienden terugzag en zo. En daarom denk ik ook dat wij een sterke band hebben, mijn generatie en ouder, omdat wij van toen elke zondag samenkwamen en zo je Bosnische vriendenkring hadden. Wij zeggen dat nog altijd dat dat ons veel heeft geholpen om ons samen te brengen. Mijn broer heeft dat bijvoorbeeld niet gehad.⁴⁴

Deze initiatieven waren er dus niet alleen uit praktische overwegingen maar ook om mensen dichter bij elkaar te brengen. Velen hadden in die periode nog geen werk en ze hadden dus ruimschoots de tijd om op woensdagnamiddag samen te komen en bij te praten.⁴⁵ Dat was nog de periode zonder gsm of Facebook, en de wetenschap dat je woensdag in de Centrale zeker bekenden tegen het lijf zou lopen, trok velen aan.

Maar het zou geen echte 'Bosnische' club geweest zijn moest er niet ook stevig gefeest en gedronken worden. Als je vrijdagavond rond 21 uur in de Noordstraat passeerde dan had je het geweten. Slivovitsj en Belgisch bier vloeiden dat het een lieve lust was. Tussen pot en pint ontstonden zo ook de eerste liefdesverhalen tussen Bosniërs die elkaar in Gent leerden kennen. Zelfs van Antwerpen kwamen de jongeren in het weekend naar Club Bosna.⁴⁶

Figuur 7 Club Bosna vzw in de Noordstraat, 1999.

⁴⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enisa Mujkić op 15 mei 2014.

⁴⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁴⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

De tand des tijds

Even leek het erop alsof half Belgisch Bosnië door de Noordstraat zou passeren, maar toen hield het plots allemaal op. Na enkele glazen alcohol kwam bij sommigen de temperamentvolle Balkan-aard naar boven. Het turbulente verleden maakte dat sommigen een korte lont hadden, en dan kon de boel snel ontploffen. Het begon bij een onschuldige Bosnisch vloek, maar al snel werd er geduwd en getrokken, af en toe vielen er rake klappen. Het clublokaal, dat ondertussen was uitgegroeid tot een Bosnisch café, sloot haar deuren.⁴⁷

Zo'n hoge toppen het Bosnische gemeenschapsleven rond 1998 scheerde, zo vergankelijk leek dat succes wel nauwelijks enkele jaren later. Tussen 2005 en 2008 hield Rusmir samen met zijn vrouw op eigen initiatief nog even een winkeltje open in de Bevrijdingslaan waar ex-Joegoslavische producten konden gekocht worden, maar het was niet meer hetzelfde als voorheen. De winkel kende veel succes, ook bij Belgische Gentenaars, maar het openhouden van de winkel viel nauwelijks te combineren met hun andere job.⁴⁸

Maar het was niet enkel het Bosnische temperament dat hun eigen gemeenschapsleven de das omdeed. Er was ook gewoon de tand des tijds. Toen in 2000 de Bosnische gezinnen weer naar hun dorp konden gaan, werd de focus bij velen verlegd van Gent naar Tarevci. De Bosnische school werd stilaan overbodig omdat de kinderen steeds vaker mee op vakantie gingen naar Bosnië en daar de taal leerden. Maar de verwatering van het Bosnische gemeenschapsleven rond de vzw kan nog het best beschreven worden in de woorden van Sanela; de vrouw van Rusmir.

Zolang er geen definitieve beslissing was rond ons statuut en zo, toen was er meer nood aan om samen te komen, omdat wij altijd met de gedachte waren dat wij ooit zouden terugkeren. Maar naargelang ons statuut verandert en zo... Mensen zijn dan beginnen werken, kinderen gingen naar school, ... Dan hadden mensen minder nood om samen te komen, want dan bleven ze in het weekend thuis. Daarvoor heeft niet iedereen gewerkt en dan was er meer vrije tijd en zo... Daarom kon iedereen op woensdag komen. En zo is dat jaren later een beetje verwaterd, omdat gewoon iedereen zijn eigen leven opgebouwd had. Wij komen nu nog steeds samen, er zijn nu ook soms nog feesten. Maar het is in mindere mate dan toen.⁴⁹

En toch blijft de vzw tot op vandaag officieel bestaan. Zij het vooral op papier, en als driemansproject met Rusmir en Sanela als trekkers. Sporadisch organiseren ze nog eens een feest of activiteit. Zo plannen ze ook dit jaar opnieuw de registratie op zich te nemen voor de verkiezingen in Bosnië die zullen plaatsvinden in oktober 2014. Het laatste evenement was het bedankings- en herdenkingsfeest '20 jaar Bosniërs in België' in november 2013 in de Centrale in Gent. De avond stond vooral in het teken van de Bosnische dankbaarheid ten aanzien van iedereen die hen gedurende die 20 jaar heeft geholpen en gesteund. Het werd een avond waar veel Belgen en Bosniërs samen herinneringen konden ophalen aan vervlogen tijden.⁵⁰

Het is ook uit die avond dat in combinatie met het Gentse migratiejaar 2014 het idee ontstond bij de vzw om iets te doen rond de geschiedenis van de Bosniërs in België. De tentoonstelling die

⁴⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁴⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁴⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁵⁰ Interview met notities van T. Van Roey met Sanela Salkić op 15 maart 2014.

gepland staat in oktober van dit jaar, waarvan deze thesis een onderdeel dient te vormen, zal dan ook een belangrijk ijkpunt vormen van een hoofdstuk van de Bosnische aanwezigheid in Gent en België.

5.2.4 Bosnische avonden

Eerder had ik het al over de zogenaamde ‘Bosnische avonden’ die vanuit de verschillende werkgroepen en later door vzw Bosna op het getouw werden gezet om geld in te zamelen en om Bosniërs, maar ook Belgen, dichterbij elkaar te brengen. Dit fenomeen kende echter een veel groter bereik dan de lokale parochie of Gentse feestzaal. Vooral via Bosna vzw werden er contacten onderhouden met de grote Bosnische gemeenschappen in Brussel en Antwerpen die zich op gelijkaardige wijze hadden georganiseerd. Zo ontstond de traditie om eens in de zoveel maanden samen te komen in één van de steden en feest te vieren zoals enkel Bosniërs dat kunnen. Suvada omschrijft de avonden als volgt.

Er zijn vaak Bosnische feesten en dan is het vol. Dat is dan Bosnische muziek, mannen aan de toeg. Iedereen zit dan aan tafel. Als het een feest is van de moskee is er geen alcohol, anders wel. Er komt dan een folkloredanser, dat is een typische Bosnische dans. Een Bosnisch feest is gewoon eigenlijk jong en oud, iedereen in een grote zaal. Soms in Zelzate, in Gent, in Brussel, ... Een Bosnische zanger die komt. Dat is nooit echt ter ere van iets maar gewoon om samen te komen. Het is vaak Samir uit Zelzate die dat organiseert; die organiseert dat in Zelzate en Gent. En in Antwerpen, nu even niet meer, komen er Bosnische zangers optreden. Meestal is dat in het Atrium in Deurne. En in Brussel is het ook altijd in dezelfde zaal. Dat is niet echt ter ere van iets, eerder ter ontspanning.⁵¹

Hoewel de organisatie en deelname aan deze avonden dus heel vrijblijvend is, worden er ook sporadisch samenkomsten georganiseerd in de trant van de voorheen besproken Bosnische avonden, waarbij een humanitair doel in Bosnië centraal staat. Tijdens de periode van de heropbouw ging het om de financiering van de plaatselijke moskee of school.⁵²

Tegenwoordig gaat het eerder om een persoon of gezin uit Bosnië dat in financiële nood verkeert. Zo werden reeds inzamelacties georganiseerd voor de betaling van een dringende medische ingreep of de bekostiging van een begrafenis. Vaak wordt op zulke avonden een tombola gehouden ten voordele van de hulpbehoevende persoon of familie in Bosnië. De winnaar van de hoofdprijs schenkt de gewonnen geldsom doorgaans altijd aan het goede doel, waarbij het lang niet altijd over mensen uit Tarevci gaat. Hier luidt opnieuw het motto ‘iedereen helpt iedereen’. Als dat helpen nog eens op een aangename en uitgelaten manier kan, des te beter.⁵³

⁵¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁵² Interview met notities van T. Van Roey met Sanela Salkić op 13 december 2013.

⁵³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

Samen met de Bosnische club lijken ook deze humanitaire en Bosnische avonden stilaan uit te doven. En steeds omwille van dezelfde redenen; te weinig tijd, te veel werk, een huishouden dat te veeleisend is en een nieuwe generatie die zich met andere dingen bezighoudt.⁵⁴

Vandaag concentreren de Bosnische samenkomsten tussen *Tareviani* zich eerder binnen de brede familiale en vriendschappelijke kringen. ‘Tarevci’ blijft daarbij wel een bindende factor, maar het zijn toch vooral de vriendschapsbanden die de doorslag geven. En toch worden er onder de Bosniërs uit Tarevci nog geregeld humanitaire acties ondernomen, al blijven deze vaak beperkt tot een kleinere schaal. Vaak zijn het dezelfde mensen die initiatief nemen en kennissen rondbellen met de vraag een bijdrage te leveren voor de ene of andere zaak. Sinds de introductie van Facebook en de alomtegenwoordigheid van het internet wordt het steeds makkelijker om op korte tijd een heleboel mensen te mobiliseren.⁵⁵

5.2.5 Een Bosnische moskee

In het Gents-Bosnische gemeenschapsleven bleef het na het stopzetten van vzw Bosna even stil. Er waren wel voor even de Joegoslavische winkel en de feesten zo nu en dan, maar van een echte organisatie was hierbij geen sprake. En toch zou er in tussentijd van alles gaan bewegen binnen de Bosnische bevolking in Gent. Zlatan Halilović was een bevoorrechte getuigen van deze verwickelingen.

Ik merkte dat mensen die uit oorlogssituaties kwamen vasthielden aan hun geloof als een belangrijk iets in hun leven, zeker ook als ze naar hier kwamen als vluchteling. Zo is er een initiatief gekomen om die geloofsbeleving verder te zetten. Dat was in 2003. Daartussen was zo’n soort van time-out. Er was het uiteengaan van de Bosnische club, en dan was het ook wel lang stil. Een aantal bij ons zijn dezelfde mensen, maar niet allemaal. Sommige mensen hadden wantrouwen naar hetgeen wij gingen doen, dus de oprichting van de moskee. Ze hadden ook twijfels of dat zou lukken. Maar dat is een beetje onze mentaliteit; eerst zien, dan geloven. Maar we hebben het ook bewezen, we bestaan nu al meer dan 10 jaar als gemeenschap en we zijn in stijgende lijn.⁵⁶

Deze keer ging het initiatief niet uit van de Bosnische maar van de Bosniakse gemeenschap in Gent.⁵⁷ Deze Slavische moslimgemeenschap kende in de Arteveldestad een nog ruimer bereik dan de Bosnische. Dit hoeft echter niet te verbazen met de voorheen gedane vaststellingen over de Gents-Joegoslavische gemeenschap. Tot de Bosniakken in Gent worden immers volgende bevolkingsgroepen gerekend: de Bosnische moslims, de zogenaamde ‘Joego-Turken’ ofte islamitische migranten afkomstig uit de Sandžak of Macedonië die via Turkije hier terechtkwamen, plus een kleine minderheid Bosniakken afkomstig uit Kosovo.

⁵⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

⁵⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁵⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Zlatan Halilović op 25 april 2014.

⁵⁷ Om spraakverwarring te vermijden wordt in dit onderdeel met de term ‘Bosnisch’ een staatsburger van Bosnië en Herzegovina bedoeld en met ‘Bosniak’ een persoon behorende tot de Slavische moslimgemeenschap der Bosniakken die zich vooral maar niet uitsluitend in Bosnië bevindt.

Deze aanzienlijke moslingemeenschap had zich totnogtoe niet sterk geprofileerd in de Gentse samenleving en hier waren verschillende redenen voor. Enerzijds hadden de meeste 'Joego-Turken' hun Joegoslavische roots lang opgegeven en sprak het merendeel eerder Turks, wat hen meer tot de Turkse geloofsgemeenschap deed neigen. De Kosovaarse moslingemeenschap was te klein om enige zichtbare rol van betekenis te spelen. Anderzijds hadden de meeste Bosniakse vluchtelingen uit Bosnië door het meegemaakte oorlogsleed hun godsdienst en geloofsbeleving naar het achterplan verschoven toen ze in de jaren '90 aankwamen in Gent. Een geloofsbeleving die bij veel Bosnische moslims, waaronder de meeste *Tareviani* die ik sprak, sowieso al geen centraal deel meer uitmaakte van hun leven.

Dit maakte dat het duurde tot 2003 alvorens de Bosniakse gemeenschap in Gent echt wortel schoot. Wat begon als een kleinschalig initiatief onder gelijkgestemde moslims om samen de ramadan te beleven, groeide 10 jaar later uit tot een volwaardige Bosnische moskee die als naam 'Ensarija' meekreeg. Voorlopig verkeert het huis in de Loodsenstraat dat recent werd aangekocht nog volop in verbouwingen. Momenteel is er enkel een gebedsplaats voorzien, maar in de nabije toekomst wordt het gebouw omgevormd tot een volwaardige moskee waarin ook een woning voor de imam wordt voorzien.⁵⁸

Grootse plannen die in 2011 werden bezegeld met de erkenning door de Vlaamse gemeenschap van Ensarija vzw als islamitische geloofsgemeenschap. Naar buiten toe profileert ze zich als 'Bosnische moskee', hoewel 'Bosnisch' in deze zin dus moet worden begrepen als 'Bosniaks'. Vandaag telt de moskee zo'n 100 actieve leden. Naast de reguliere vrijdagsgebeden wordt vooral tijdens het Suikerfeest, de ramadan en het Offerfeest de moskee druk bezocht door gelovigen. Daarnaast worden verschillende herdenkingsmomenten en samenkomsten georganiseerd naar aanleiding van de onafhankelijkheid van Bosnië of de genocide in Srebrenica.

Ook de Bosnische taal- en cultuurlessen zijn weer opgepikt. Tot de verbouwwerken klaar zijn worden deze gehouden in de Turkse Tevhid Moskee in de Francisco Ferrerlaan. Zondag wordt daar aaneensluitend één uur Bosnisch geschiedenis en cultuur gegeven en vervolgens één uur Bosnisch spreken en lezen. Tevens hebben ze een volksdansgroep.⁵⁹

5.2.6 Een nieuwe wind

Het ontstaan van de Bosnische moskee in Gent zou een nieuwe wind doen waaien doorheen de Bosnische gemeenschap in de stad. De Bosnische club wist aan het eind van de jaren '90 vooral jongvolwassen Bosniërs bijeen te brengen die nog opzoek waren naar een stabiele plaats in hun nieuwe leven. Nadat de eerste onzekerheden over een verblijfsstatuut van de baan waren en de meesten hun weg stilaan vonden in ons land, was er onder deze Bosniërs steeds minder de behoefte om elke vrijdagavond samen te komen. Ieder ging zijn eigen weg, hoewel op Bosnische avonden het samenhorigheidsgevoel vaak nog hoge toppen zou scheren.

Toch zou deze vzw tot op vandaag blijven bestaan, zij het in afgeslankte vorm. Het is echter met de oprichting van de moskee midden jaren 2000 dat met name de Bosniakse geloofsgemeenschap een zichtbaarder profiel kreeg in de stad. Waar Bosna vzw eerst praktisch en later eerder

⁵⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Zlatan Halilović op 25 april 2014.

⁵⁹ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Meho Džambić midden 2013.

vrijblijvend van aard was, richt Ensarija vzw zich voluit op socioculturele, religieuze en soms zelfs politieke activiteiten. Dit maakt dat laatstgenoemde organisatie vandaag voor een groot deel de meest zichtbare uiting is van de Bosnische aanwezigheid in Gent. Een aanwezigheid waarachter echter een veel diverser geheel schuilgaat dan de moskee doet vermoeden, maar hier ga ik dieper op in tijdens hoofdstuk 7.

Hoofdstuk 6

Translokalisme in de diaspora

Voor de oorlog woonden er in Tarevci 3.000 bewoners verspreid over 738 huizen. Op 27 juni 1992 verlieten de laatste dorpsbewoners hun huizen, op de vlucht voor de aanstormende Servische troepen. Vandaag, 22 jaar later, zijn zo'n 800 tot 1.000 inwoners permanent teruggekeerd naar hun vroegere dorp. De overige 2.000 hadden zich ondertussen verspreid over nagenoeg de hele westerse wereld. Vandaag vind je *Tareviani* in de meeste West-Europese landen: België, Nederland, Engeland, Duitsland, Schotland, Denemarken, Noorwegen, Zweden, Finland, Oostenrijk en Zwitserland. De meesten kozen initieel voor Duitsland maar toen ze daar in de jaren 1996-1997 massaal moesten vertrekken kozen enkele voor de vlucht naar de Verenigde Staten, Canada en zelfs Australië.

Een aanzienlijk deel zou voor een bestemming dichterbij huis kiezen. Sommigen wonen nog steeds op nauwelijks tien kilometer van hun vroegere dorp Tarevci. Anderen kozen voor een grotere stad en trokken naar Sarajevo. Deze enorme verspreiding hoeft nauwelijks te verbazen als we haar kaderen binnen de globale geschiedenis van de Bosnische diaspora. Wel enigszins opvallend is dat een van de grootste groepen *Tareviani* zich vestigde in één klein West-Europees landje; België. Geschat wordt dat 150 families uit de gemeente Modriča vandaag in ons land verblijven. Zo'n 80 à 90 % daarvan is afkomstig uit Tarevci.¹

Voor een dorpje van nauwelijks drieduizend inwoners is dat een aanzienlijk aantal. Deze migratie had een zware impact op de gevluchte *Tareviani*, maar de impact voor het dorp zelf was zo mogelijk nog groter. Na de oorlog staan twee op de drie huizen er bijna permanent leeg. Tarevci is Tarevci niet meer. Of toch? De leegte die het dorp voelt, houdt ook de Bosnische families in Gent, Aberdeen of München in hun greep. Want net als Tarevci zijn inwoners verloor, verloren deze *Tareviani* ook hun dorp.

Ze verloren hun dorp, maar velen verloren ook een leven. Een leven dat ze zorgvuldig hadden opgebouwd rond hun werk, hun kinderen, hun hobby's, hun families en hun vrienden. En toch betekent verliezen niet vergeten. Voor de meeste Bosniërs betekent het: herbeginnen, heropbouwen, herinneren. Wetende dat datgene wat wordt herbegonnen, heropgebouwd en herinnerd nooit meer datgene zal zijn wat ze daarvoor hebben gekend. Want België was Bosnië niet, Gent was Tarevci niet. En toch. Via de translokale connecties die ik in dit onderdeel zal bespreken, blijft voor velen van hen 'daar' altijd een klein beetje 'hier'.

¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

6.1 Translokale contacten

Contacten binnen dit translokale netwerk verlopen zowel tussen *Tareviani* onderling die gevlucht zijn naar verschillende landen in de wereld, als tussen de huidige bewoners in Tarevci en zij die in België leven. De evolutie van deze contacten lijkt eerder paradoxaal te zijn gestructureerd. Zo zijn er vandaag tegelijk meer mogelijkheden tot contact, maar lijken deze te verminderen doorheen de tijd.

Contact maken met de rest van de wereld en Tarevci lijkt nog nooit zo eenvoudig geweest te zijn. De belangrijkste bijdrage daartoe is de ontwikkeling van het internet. Gratis online media als Facebook en Skype maken het aanzienlijk makkelijker om contacten te onderhouden en te weten wat er leeft in het dorp.

Met onze familie in Bosnië hebben we nog veel contact. Via Facebook vooral. Vroeger moest je bellen met de telefoon en dat kostte geld. Maar nu kan je via het internet en Skype. Dat is veel veranderd hé. Je weet in feite wat er allemaal gebeurt daar. Als er bijvoorbeeld een kindje geboren wordt, vroeger wist je dat misschien na twee, drie maanden maar nu weet je dat meteen. Via Facebook kan je alles zien. Als er iets gebeurt weet je dat direct.²

Veruit de meesten houden sporadisch contact met familie en vrienden in Tarevci. Maar door het feit dat het merendeel zijn familie hier in België heeft, verlopen de contacten toch vooral tussen *Tareviani* uit het Gentse onderling. Zo ook worden er Skype gesprekken gehouden met ‘Gentse’ familieleden die net op bezoek zijn in Tarevci om te weten wat er gaande is in hun moederdorp.³

Contacten met Tarevci worden ook vaak uit praktische overwegingen onderhouden. Zo staan veel Bosnische families uit het Gentse via de telefoon of het internet in contact met bevriende bureaus die tijdens de lange afwezigheid hun huis in de gaten houden.⁴

De reden dat weinigen dagdagelijks in contact staan met familie in Tarevci komt eenvoudigweg door het feit dat de meesten hun familie en naasten hier in België hebben. Zo ook Enes, die ik tijdens mijn veldwerk in Tarevci eind maart toevallig tegen het lijf liep.

Met mensen uit Tarevci heb ik niet zo veel contact. Er is bijna niemand meer daar. Toen ik daar een paar weken geleden ben terug geweest omdat ik terug wilde voor even was dat saai want er was niemand. Alleen oudere mensen. Al mijn familie en vrienden zitten in Canada, Amerika, Australië, ... Mijn mama en zus wonen in België. Ik heb mijn zus en moeder en de familie van mijn oom hier, de familie Halilbašić.⁵

Ook met *Tareviani* uit de buurlanden van België blijken vele contacten doorheen de tijd te zijn veranderd. Aida herinnert zich hoe haar ouders vroeger net over de grens in Zelzate gingen om bekenden te bezoeken.

Of we nog veel contact hebben met Bosniërs uit andere landen? Vroeger wel. Jaren later niet. Omdat mensen serieus beginnen werken, ze kopen een huis en krijgen kinderen en

² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

kleinkinderen. Alles hier al kunnen redden en bezoeken en kunnen zien, dat je geen tijd meer hebt voor die andere dingen. Mijn ouders vroeger als we klein waren gingen vaak naar Bosniërs uit Nederland die van dezelfde streek kwamen. Dat is allemaal ook verwaterd.⁶

6.1.1 Virtueel translokalisme

Hoewel de meeste familie dus in België woont en contacten met het dorp dus verwateren of vaak uit praktische overwegingen worden onderhouden, blijft de drang vooral bij de oudere generatie bestaan om te weten wat er leeft in het dorp. Naast directe contacten via telefoon of Skype, wordt deze honger vooral gestild door één website: Tarevci.info.⁷ Onderhouden door enkele vrijwilligers uit het dorp, biedt deze website een virtuele toegangspoort tot haast alles wat zich in het dorp afspeelt. Halid en zijn vrouw zijn niet de enigen die er als volgt over denken.

Dagelijks kijken we op de website van Tarevci.info. En elke zondag is het voetbal live op de website. Wie is geboren, wie is overleden, sport, cultuur, alles staat daarop. Letterlijk alles wat er gebeurt in dat dorp komt erop. Als er iemand een kersenboom of pruimenboom heeft. Ook als er een feest is of zo elke maand kan je dat ook zien. Het is zoals een tv programma, alles wordt gefilmd.⁸

De website en de daaraan verbonden Facebookpagina zijn een portaal waarlangs het dorp zich toont aan zijn diaspora. Tijdens het ochtendgebed op het Suikerfeest aan het einde van de ramadan worden in de moskee in Tarevci camera's geplaatst waarmee Bosnische gezinnen uit de diaspora het gebed live kunnen mee volgen via de website. De gezinnen staan op tijd op, zetten een pot Bosnische koffie en volgen om half acht de ceremonie vanuit hun woonkamer. Tussendoor wordt er gebeld met familie en vrienden in het dorp. Daarna gaat de televisie uit en is het tijd om Bosnische familie en vrienden in de buurt te bezoeken.⁹

6.2 Politieke verbondenheid

Hoewel contacten binnen de diaspora en tussen de Bosniërs hier en in het dorp dus onderhevig zijn aan verandering doorheen de tijd, toont zeker dit laatste voorbeeld de sterke (lots)verbondenheid die nog steeds bestaat binnen deze translokale gemeenschap. Deze lotsverbondenheid manifesteert zich uiterst sterk op politiek vlak.

Dit heeft veel temaken met de precaire politieke toestand waarin het dorp zich sinds het officiële einde van de Bosnische oorlog eind 1995 bevindt. Maar eigenlijk kan dit gesteld worden voor de ruim 200.000 Bosnische vluchtelingen die sinds die datum zijn teruggekeerd naar hun woning in de

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁷ *Tarevci.info*. [Online]. Webpagina: tarevci.info. [Geraadpleegd op: 12-Februari-2014]

⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid, Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sanela Salkić op 23 maart 2014.

Republika Srpska. Het overgrote merendeel daarvan zijn moslim en zij werden niet bepaald welwillend ontvangen. Ik haalde daarover reeds eerder het voorbeeld aan van de Bosnisch-Servische burgemeester van Modriča die geen Duitse steun wilde ontvangen voor de terugkeer van Bosniakse vluchtelingen in zijn stad.

Het doel van de oorlog aan Servische zijde was een etnische homogenisering van het gebied, waarbij de Bosnisch-Kroatische en moslimbevolkingsgroepen zoveel mogelijk zouden worden 'uitgezuiverd'. Na de oorlog ging deze politiek in sterke mate verder, zij het op een minder gruwelijke wijze. De nieuw opgerichte *Republika Srpska* trachtte de terugkeer van uitgeweken moslims en katholieken zo veel mogelijk te verhinderen. Velen bleven dan ook in de Federatie Bosnië en Herzegovina waar ze hun vroegere huizen ruilden met Bosnische Serviërs die de omgekeerde beweging maakten. Talloze Bosnische Kroaten kozen er ook voor uit te wijken naar Kroatië zelf, al dan niet door toedoen van de Kroatische overheid aldaar.¹⁰

Deze praktijk zette zich ook door in de gemeente Modriča, waar Tarevci toe behoort.¹¹ Voor de oorlog was de gemeente hier etnisch gemengd met één derde van elke etnische hoofdgroep. Na de oorlog zijn er nog nauwelijks Bosnische Kroaten, is het aandeel Bosnische moslims gehalveerd en gelden de Bosnische Serviërs nu als absolute meerderheid in de hele gemeente. Kijken we naar de stad Modriča zelf dan zien we eenzelfde verschuiving; het aantal Kroaten gaat van 3.500 naar nauwelijks 40, het aantal Bosniakken van 6.000 naar 3.000, terwijl het aantal Serviërs toeneemt van 3.000 naar 8.000.

Deze cijfers maken dat het voortbestaan van een etnisch gemengd Bosnië en Herzegovina op de helling staat. Dat weet ook Mustafa, die ik sprak tijdens mijn veldonderzoek in Bosnië. Als één van de slechts twee moslimambtenaren van de stad weet hij waarover hij spreekt. Een ambtenarij die voor het overige bestaat uit 73 Bosnisch-Servische werknemers.

En toch beweert Mustafa dat zijn dorp Tarevci terug is zoals het voor de oorlog was; een gemoedelijk moslimdorpje in het noordoosten van Bosnië. Ondanks de moeilijkheden die ze hebben ondervonden om hun dorp en huizen terug te krijgen, heeft vandaag iedereen zijn oorspronkelijke eigendom terug. Een hele prestatie, zeker met de voorheen aangehaalde cijfers en de recente geschiedenis indachtig. Zo zou Modriča de op twee na grootste instroom van teruggekeerde Bosnische vluchtelingen kennen van de hele *Republika Srpska*.¹²

6.2.1 Een blijvend engagement

Het is enkel via deze terugkeerbeweging, die in de toekomst volgens Mustafa nog moet worden versterkt, dat Bosnië in zijn huidige vorm kan blijven bestaan. Bij Mustafa, en waarschijnlijk bij vele anderen, speelt hierbij een 'innerlijk gevoel van gerechtigheid'. Enkel met een blijvend engagement in het eigen dorp en de eigen gemeente kan het voortbestaan van het land gevrijwaard blijven van afbraak.

¹⁰ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996, p. 294-319.

¹¹ Tarevci is een dorp gelegen in de gemeente Modriča. De stad Modriča is tevens een onderdeel van de gelijknamige gemeente en het administratieve en politieke centrum van de gemeente.

¹² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

Het is hier dat de translokale gemeenschap van Tarevci een belangrijke rol speelt. Niet enkel in het inzamelen van geld of het onderhouden van contacten, maar door er eenvoudigweg te zijn. Het belang van het behoud van eigendomsrechten op de eigen woning mag hierbij niet worden onderschat. Vele Bosnische Kroaten in Modriča verkochten of ruilden hun huis en gaven hun stad daarmee als het ware 'op'. Niet zo in Tarevci.¹³

Dit 'er zijn' vertaalt zich echter in veel meer dan een fysieke aanwezigheid. Het gaat ook om politiek engagement. Bijvoorbeeld bij de volkstelling in oktober 2013, waarbij voor het eerst sinds 1991 gepeild werd naar de etnische verdeling van het land. De resultaten van deze census laten nog op zich wachten, maar verwacht wordt dat in sommige gebieden de oorlog een zware impact heeft gehad op de bevolkingsverdeling.

Hoe het ook zij, voor de *Tareviani* overal ter wereld was dit een gelegenheid om hun politieke bekommernis ten aanzien van het dorp waar velen zijn opgegroeid te benadrukken. Velen keerden in die periode terug naar Tarevci om zich te laten meetellen als 'Bosniak'. Hoewel de meesten zich wel degelijk volwaardig Bosniër voelen en zich weinig identificeren op basis van hun geloof, was dit een politiek belangrijk statement. De resultaten van de volkstelling hebben namelijk een zekere impact op de politieke machtsverdeling in Bosnië. Door zich als moslim op te geven verhogen ze hiermee de kans op meer politiek zeggenschap in een elders sterk Servisch gekleurd politiek landschap.¹⁴

Maar daar blijft het niet bij. Eerder zei ik al dat door Bosna vzw in de jaren '90 de mogelijkheid werd geboden aan de Bosniërs in Gent om zich aan te melden voor de verkiezingen. Elke persoon die de Bosnische nationaliteit had behouden, of hij nu in Bosnië woont of daarbuiten, heeft steeds de kans om deel te nemen aan de verkiezingen in zijn moederland. Opnieuw speelt hier de politieke rol die vanuit de translokale gemeenschap dient vervuld te worden door de *Tareviani* in Gent of elders. Want een stem uit de diaspora kan wel degelijk een politieke impact maken, als je weet dat vandaag zo'n 38% van de Bosnische bevolking buiten hun land woont.¹⁵

Dus worden ook momenteel volop de voorbereidingen getroffen voor de registratie van de Bosniërs in het Gentse die willen stemmen voor de verkiezingen die zullen plaatsvinden op 12 oktober 2014. Ondermeer Sanela hecht hier veel belang aan.

Het is voor ons vooral belangrijk om te gaan stemmen en zoveel mogelijk mensen te registreren, vooral in de *Republika Srpska*. Wij hebben daar sowieso al geen rechten. En als je niet stemt heb je zeker niets. Je moet proberen te stemmen en de mensen zoveel mogelijk te informeren om te stemmen. We wonen wel hier [in België] maar je moet mensen ginder ook helpen die daar wonen hé. Voor ons is dat makkelijk om vanuit hier te praten. 'Ik hou van Bosnië en bla bla...' Maar ondertussen doe ik er niets voor...¹⁶

¹³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

¹⁴ Interview met notities van T. Van Roey met Sanela Salkić op 15 maart 2014.

¹⁵ M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 1.

¹⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

6.3 Translokale investeringen

Uiteraard kan zo'n politiek engagement vaak niet los worden gezien van enige financiële betrokkenheid. In een land waar de werkloosheid 50% bedraagt en een gemiddeld maandloon overeenkomt met zo'n 300 tot 350 euro, is elke financiële steun meer dan welkom.

Alles begon natuurlijk bij de heropbouw van het dorp en de huizen. Voor de families uit de diaspora was en is dit vaak een zware kost. Zij hadden immers ook in België een huis af te betalen en te onderhouden. Maar de investering in het dorp was er een die tegelijk noodzakelijk en evident was. Want het 'innerlijke gevoel van rechtvaardigheid' deed elk financieel obstakel teniet.

Deze heropbouw was voor de vele Bosnische gezinnen in het Gentse echter ook praktisch gezien geen evidentie. De eerste jaren werd elk vrij moment en elke vakantie opgespaard om naar Tarevci te kunnen gaan en de werkzaamheden aan het huis voort te zetten.¹⁷

Tegelijk met de heropbouw van de huizen begonnen ook de infrastructuurwerken. De oorlog had het dorp grondig verwoest, waardoor wegen, waterputten, elektriciteitsbedrading en straatverlichting allemaal opnieuw moesten worden aangelegd. In het begin was dit niet eenvoudig, zeker omdat de lokale overheid niet bepaald ingesteld was op een snelle en voorspoedige heropbouw van het dorp. Uiteindelijk konden de autoriteiten toch worden overtuigd in de medefinanciering van de wederopbouw. Zo kwam het dat voor elke Bosnische Mark die de dorpsbewoners investeerden, de gemeente in overheidssteun tegemoetkwam.¹⁸

Het aandeel van de diaspora in deze investeringen is aanzienlijk. Zeker in de beginjaren van de heropbouw vloeiden jaarlijks tienduizenden euro's naar het dorp. Daar werden echter niet enkel nieuwe wegen mee aangelegd. Ook twee gloednieuwe moskeeën, een school, een jeugdcentrum en recent ook een firma voor pruimenteel kwamen in grote mate tot stand dankzij geld uit de translokale gemeenschap van Tarevci.¹⁹

Opvallend is hierbij dat het onderscheid tussen 'diaspora' en permanente inwoner van Tarevci in deze niet wordt gemaakt. Iedereen is *Tareviaan* dus iedereen betaalt mee. Ongeacht of je hier het hele jaar door woont of slechts om de zoveel maanden hier op bezoek komt. Want iedereen is evenveel inwoner van het dorp. Zo betaalt ook vandaag nog iedereen zijn jaarlijkse bijdrage.

Aida, die zelf slechts sporadisch in het dorp komt, vindt de maatregel maar niets. Maar uiteindelijk betaalt ook zij elk jaar haar bijdrage. De sociale controle is immers bikkelhard.

Die financiële eisen komen tot in België. Want hoeveel mensen die niet betaald hebben, die hun auto's zijn platgelegd. Jij gaat niet rijden over die weg die iemand anders voor jou betaald heeft. Jij rijdt daar ook over hé. Je hebt veel mensen die zeggen; 'Ik kom maar één keer per jaar of soms niet.' Zoals ik, ik kom om de drie jaar. Maar vroeg of laat gaat mijn dochter daar passeren hé. Die weg gaat niet elk jaar opnieuw gemaakt worden hé. Dus ik betaal ook mijn deel. Iedere volwassene krijgt zijn eigen deel.²⁰

¹⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

¹⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

¹⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

²⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

Zo komt het dat ook in de moskee in Tarevci aan de wand een lijst hangt met de verschillende personen die hebben bijgedragen tot de bouw en het onderhoud van de moskee. Daarmee vervult deze geldstroom ook een belangrijke sociale rol.

Dit element keert ook terug bij de zogenaamde Bosnische humanitaire avonden waar ik het reeds uitvoerig over had. Vroeger werd er nauwelijks gewag gemaakt van de verschillende geldschieters. Vandaag echter lijkt steeds meer belang te worden gehecht aan wie hoeveel geeft. Zo worden deze humanitaire avonden momenten waarop door sommigen een eer kan worden opgestreken.

Ze schrijven wel op wie wat geeft. Vroeger was dat niet zo. Ze gaven gewoon een omslag en zeggen: 'Zoveel heeft de diaspora, of Gent of Zelzate of Brussel verzameld.' Maar met dat de mensen altijd dezelfde zijn, is het niet fair... Want de mensen van daar weten niet wie dat geld gegeven heeft. Dus mensen eisen vanaf nu dat hun naam er wél opkomt: 'Als ik geld heb gegeven, dat mijn naam erop staat, op die lijst. Dat de mensen weten; ah die heeft ons geholpen. Er zijn erbij die nooit iets geven, en dat ze dan niet denken dat die ook geeft.' En dat was vroeger anders. Er werd wel altijd gezegd: 'Van de diaspora, van België, van Gent, ...' En dan zijn er mensen die zeggen van: 'Hela er zijn mensen die nooit geven terwijl wij altijd geven.' En zo is dat begonnen.²¹

Dit laatste heeft veel te maken met de vaak hoge verwachtingen die er heersen bij de plaatselijke bevolking in Bosnië ten aanzien van 'zijn' diaspora. Verwacht wordt immers dat zij vanuit de West-Europese landen waarin ze vertoeven een superieure en kapitaalkrachtige positie betrekken en deze ook ten volle dienen uit te spelen.²² Een verwachting die vaak maar deels klopt en dus niet volledig kan worden ingevuld en opnieuw voor een gespannen situatie zorgt.

Anderen [in Tarevci] bekijken je zo en denken dat je veel geld hebt. Maar dat is niet waar, want hier moet je alles betalen. Maar die begrijpen dat niet. Maar dat kan je niet uitleggen. Anders gaan ze misschien denken over jou dat je klaagt, terwijl je wel in België woont. Dat kan je ook niet maken. Dus dat moet je zo laten.²³

6.4 Zomer in Tarevci

Deze soms gespannen verhouding valt niet in het minst op tijdens de verschillende bezoeken die de Bosnische gezinnen uit Gent en omstreken in de zomer maken in Tarevci. Toch wordt er in veelal lovende bewoording gesproken over de 'Zomer in Tarevci'.

Ieder jaar sinds 2004 wordt door enkele inwoners van het dorp in de zomermaanden juli en augustus de 'Zomer in Tarevci' georganiseerd. Een hele zomer lang worden er activiteiten georganiseerd met als grootste doel het samenbrengen van kinderen uit de diaspora en uit het dorp. Zang, sport, cultuur, dans, ... Gedurende deze twee maanden lijkt Tarevci wel een ander dorp.²⁴

²¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

²² Losse interviews met notities van T. Van Roey in Tarevci, Bosnië tussen 21 en 24 maart 2014.

²³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

²⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

Maar niet alleen de kinderen genieten zienderogen van hun zomer in Bosnië. Voor de volwassen is het een moment om oude bekenden en familie terug te zien.

Als je in juli naar Tarevci komt, als iedereen terugkomt, dan zie je 3.000 mensen en is dat een totaal andere wereld. Dat is echt zo leuk echt waar. Wij willen samen met die mensen zijn want wij zijn opgegroeid daar. Wij willen hen zien, een andere plek of andere mensen interesseert mij niet. Ik wil hén zien, met hén babbelen, met hén genieten van onze vakantie. Wij kunnen overal naartoe gaan, naar Spanje, maar dat is niet hetzelfde.²⁵

Van over de hele wereld stromen op dat moment *Tareviani* toe in hun moederdorp. Volgens sommigen zijn er op dat moment meer Belgische dan Bosnische nummerplaten te zien in de straten van Tarevci.²⁶ Voor vele volwassen Bosniërs die elf maanden per jaar in België leven is het een moment om zich op te laden. Om het dorp en de omgeving, de mensen en de herinneringen, volledig in zich op te nemen. Zo denkt ook Dina erover.

We gaan meestal voor drie, vier weken in de zomer naar Tarevci. Zo lang is dat niet hoor. Ik heb altijd gezegd, moest ik daar nu een paar maanden naartoe gaan en me vullen met alles en nog wat, de erge en de goede dingen, dat ik dan zeg van: 'Nu heb ik het wel even gehad met hier. Nu wil ik wel even terug naar huis.' Dan zou ik misschien wel anders denken over Bosnië. Maar het zijn altijd korte periodes dat je daar naartoe gaat en je begint te ervaren, maar dan stopt dat dan, en dan moet je terugkeren. Ik denk dat dat ook wel een rol speelt. Het is nooit voldoende. Je kan nooit niet zeggen dat je het beu bent en naar huis wil.²⁷

Voor hun kinderen betekent Bosnië vaak maar één ding; vakantie! En mooi weer. Een uitzondering niet te na gelaten, waren alle Bosnische kinderen erg enthousiast over het terugkeren naar het dorp van hun ouders tijdens de zomer. Zo ook de dochter van Dževad.

Ik ga heel graag mee naar Tarevci. Elk jaar. Daar is het zo rustig en platteland en ik vind het daar echt heel mooi. Ik ken bijna iedereen van Tarevci, en een paar van Modriča ook. Ik heb een vriendin die in Eeklo woont, ook een paar van de volksdans in de moskee, die zie ik daar in de zomervakantie altijd.²⁸

Maar hoewel de 'Zomer in Tarevci' alle kinderen probeert te verenigen, blijkt het dat de 'Belgische' kinderen toch vooral omgaan met de vrienden die ze al kennen van hier in België. De meeste kinderen uit België spreken vlot Bosnisch, maar voor enkelen die de taal minder gemachtigd zijn, maakt de taalbarrière dat contact met Bosniërs in Tarevci stroef verloopt.²⁹ Anderen hebben dan weer een erg uitgebreide vriendenkring die bestaat uit zowel Bosniërs als 'Belgische Bosniërs'.³⁰ Hoe het ook zij, ook hier speelt soms de spanning tussen 'vertrekkers' en 'blijvers' op. Altijana heeft het over het gedrag van haar kinderen en neefjes op vakantie in Tarevci als ze het volgende zegt.

²⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

²⁶ Losse interviews met notities van T. Van Roey in Tarevci, Bosnië tussen 21 en 24 maart 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

²⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

²⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževad Topčagić op 20 mei 2014.

²⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

³⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enisa Mujkić op 15 mei 2014.

Zij zijn niet sociaal met de kindjes van daar als ze naar Bosnië gaan. Wanneer wij naar Bosnië gaan houden de kinderen van Bosnië niet van onze kinderen, van mijn zoon en de zoon van Sanela. Omdat onze kinderen enkel optrekken met de kinderen van hier in België. Ze zijn niet sociaal met de Bosnische kindjes. En daarom zijn de kindjes van daar jaloers. Ze gaan hamburgers eten en zo. Ik zeg altijd dat hij ook fruitsap en een hamburger moet betalen voor de kindjes van daar, die altijd naar hem staan te kijken. Ik geef achter de rug van mijn zoon altijd geld aan die kindjes. Omdat ze anders misschien ruzie zouden maken en hem zouden slaan. Sanela geeft ook geld aan kinderen voor haar zoon. De kinderen daar zijn jaloers op onze kinderen. Ik zou ook jaloers zijn als ik daar zou wonen.³¹

Hoewel deze voorvallen vooral dateren uit een vroegere periode en de meeste kinderen vandaag vlot met elkaar overweg kunnen, toont het wel de onderhuidse spanning die soms leeft. Een zekere mate van agitatie die kenmerkend is voor het heterogene karakter van de Bosnische diaspora en zijn translokalisme in totaliteit. Iets waar ik in hoofdstuk 7 dieper op zal ingaan.

6.5 Translokalisme in de geest

Het is geen toeval dat ik doorheen deze thesis meermaals sprak over ‘*Tareviani*’ wanneer ik het heb over de Bosniërs die twee decennia geleden hun dorp Tarevci achter zich lieten en hier in België ondertussen een nieuw leven hebben opgebouwd. Hoewel zij elf en een halve maand per jaar in Gent, Zottegem of Eeklo verblijven, wordt hun bestaan tot op vandaag in grote mate gedefinieerd en vormgegeven als lid zijnde van deze (translokale) dorpsgemeenschap. We zagen reeds dat dit zich uit op verschillende sociale, politiek en economische vlakken. Toch blijken deze sterk onderhevig aan de grillen van de voortschrijdende geschiedenis en de contingentie die hier onherroepelijk van uitgaat; zaken waar ik zo dadelijk nog dieper op zal ingaan.

Een aspect van dit historisch translokalisme dat de tand des tijds vlotter lijkt te doorstaan is de translokale verbondenheid die zich afspeelt op het niveau van het mentale of de ‘geest’. Want sociale contacten mogen vervagen, politieke of economische belangen mogen verwateren, *Tareviaan* blijf je voor altijd. Als zou deze laatste term nooit dezelfde beladen inhoud hebben meegekregen mochten de personen die er onder worden gecategoriseerd niet op gedwongen wijze hun dorp hebben moeten verlaten. Een plotse verandering van ‘hier’ naar ‘daar’ doet ons stilstaan bij wat deze twee vertrek en eindpunten voor de zelfdefinitie betekenen. Zeker als op een bepaald moment de ‘hier’ en de ‘daar’ danig van inhoud veranderen binnen onze leefwereld.

Het zullen dan ook deze twee begrippen (‘hier’ en ‘daar’) zijn die het onderwerp zullen vormen van de korte reflectie rond de identiteitsbepalende plaats die deze migranten zich aanmeten binnen het translokale netwerk waarin ze zich bevinden. Deze plaats wordt in grote mate dus bepaald door de bipolaire leefwereld waarbinnen zij zich bevinden. Een wereld tussen ‘hier’ en ‘daar’, waarin “the promise of a homecoming” waarover ik I. Chambers in mijn voorwoord citeerde, wel erg veraf lijkt. Want immers: waar ligt mijn thuis in een wereld waarin noch ‘hier’, noch ‘daar’ afdoende houvast geven aan het bestaan?

³¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

6.5.1 Opgroeien in een (nieuwe) thuis

Gezien de interviews die ik afnam plaatsvonden in België, vaak bij de persoon thuis, werd tijdens de gesprekken met 'hier' steeds verwezen naar het leven in België. Hoewel dat leven hier op diverse wijze wordt geëvalueerd, zijn het toch vaak dezelfde zaken die betekenis verlenen aan het hier beleefde leven. Zo wordt het leven in België geassocieerd met hier wonen en werken, kinderen krijgen, opvoeden en laten opgroeien, de aanwezigheid van veel familie en vrienden, een goede economische en financiële situatie, het hebben van de Belgische nationaliteit, hier gehuwd zijn, ...

De getuigenis van Suvada legt meteen de gespannen relatie tussen 'hier' en 'daar' bloot.

Als ik terugga naar Bosnië, ga ik eigenlijk meer om met de 'Belgen'. Dan ben ik meer met de Bosniërs van hier in België bezig dan dat ik bij de mensen van daar zit. We gaan meer naar familie en zo. We gaan ook wel om met onze burens daar maar die hebben een andere manier van doen. (...) We hebben eerder gemeenschappelijke dingen als problemen met de mensen van hier dan met die van daar. En er is een verschil van mentaliteit. Wij zijn hier al 20 jaar dus hebben we logischerwijs ook meer gemeen met de mensen van hier dan van daar. Het is hier ook een andere manier van leven dan daar. We zijn dus een beetje 'verbelgd.' Toch keren we daar nog vaak terug omdat we daar nog veel familie hebben.

Voor haar is België 'thuis'. Waarom? Hun leven speelt zich voor 90% van de tijd hier af. Ze hebben hier hun huis en hun werk.³² Een factor die echter nog meer de doorslag lijkt te geven is het opgroeien op een bepaalde plaats. Het doorbrengen van een groot deel van de jeugd op een bepaalde plek is voor velen allesbepalend voor de affectieve relatie die in een later levensstadium wordt verbonden aan deze plaats. Hoe langer je hier bent, hoe meer 'hier' je in jezelf kan opnemen. Dit voelt ook Aida, die als 11 jarig meisje in Zelzate aankwam en hier het grootste deel van haar jeugd doorbracht.

Dat is grof om te zeggen, maar dit is mijn thuis. Ik ben hier opgegroeid. Er is niets dat mij zegt van: 'Kom terug.' Ja ok mijn ouders zijn daar. Hun huis is daar. Maar dat is leuk voor vakantie, maar daar echt wonen... Dat zie ik helemaal niet zitten. Want meer dan 70%, als het niet meer is, is hier in België van de mensen. Wij zijn hier allemaal; mijn familie is hier, mijn vrienden zijn hier, ik ben hier gelukkig.³³

Voor de ouders is het dus vaak een ander verhaal. Zij groeiden op in Tarevci en velen brachten daar meer levensjaren door dan hier. Het leven hier wordt door de ouders die hun jeugd daar doorbrachten in grote mate gesitueerd rond hun kinderen die hier zijn opgegroeid. Dit brengt voor vele ouders opnieuw een complexe tegenstrijdigheid met zich mee. Zo ook voor de ouders van Dina die na afloop van de oorlog voor de keuze kwamen; naar hier of naar daar?

Mijn moeder en vader wilden altijd terug. Maar ik en mijn zus gingen al naar school, we waren al te jong. Ze keken meer naar onze toekomst. Ze konden ons niet zomaar van hier naar daar brengen zonder toekomst. Het was dus vooral dat ze een betere toekomst wilden voor ons.

Maar ook Dina, als huidige moeder van jonge kinderen, denkt er zelf zo over.

³² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

³³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

De vraag waar ik me thuis voel is een beetje moeilijk om te beantwoorden. Ik denk dat het een beetje allebei is. Ik ga niet zeggen dat wij verplicht zijn om hier te wonen, voor de kinderen en de betere toekomst en datgene wat je je kinderen kan bieden, maar daar kan je ook in feite een mooi leven leiden, maar dan met heel wat minder. Dus ik ga niet zeggen dat het beter daar is qua dat [levenskwaliteit, toekomst], maar toch... Het is anders.³⁴

6.5.2 Jong geleerd...

Belangrijk hierbij is de invloed die ouders aan hun kinderen overdragen in verband met de affectie voor het 'daar'. Dit zal er ondermeer bij Dina hebben toe bijgedragen dat ook zij vandaag haar blik nog steeds richt op Tarevci. Hoewel hun band nooit dezelfde zal zijn, trachten ook ouders vandaag de gevoelens ten aanzien van hun vroegere dorp over te brengen op hun kinderen. Door hen mee te nemen naar Tarevci wordt op een goedbedoelde manier 'daar' ook voor de kinderen een klein beetje van hen.³⁵

Wij proberen altijd ervoor te zorgen dat onze kinderen zoveel mogelijk daar blijven. Zoals mijn zoon gaat met mijn moeder ook dit jaar. Vroeger probeerde ik altijd de laatste vier weken van augustus verlof te nemen en bleven onze kleine kindjes daar 2 maanden. Maar nu is dat niet meer, nu blijven ze een week of twee. Maar we proberen altijd dat onze kinderen Bosnië niet vergeten. En ze gaan graag. Mijn zoon voelt zich heel vrij daar.³⁶

De meeste Bosnische kinderen die ik sprak dachten er net zo over. Net als hun ouders kunnen ook zij niet wachten tot het zomer is om terug naar Tarevci te gaan. Zo ook de zoon van Enes.

Wat ik zo leuk vind aan Bosnië? Hier moet ik altijd binnen blijven. Daar komen allemaal mensen samen die doorheen het jaar apart zijn. Er is daar een voetbalpleintje. We hebben daar allemaal villa's, geen enkel rijhuis. Er is veel ruimte en een grote tuin. Hier hebben we zo'n klein huis. In Bosnië hebben we een beter huis dan hier.³⁷

En toch leeft bij de oudere generatie het besef dat hun gedachten heel anders gestructureerd zijn dan die van hun kinderen. Opnieuw blijkt de plek van opgroeien doorslaggevend in de affectieve plaatsbepaling binnen het translokale netwerk.

Onze kinderen hebben totaal andere gedachten dan wij. Zij zijn hier opgegroeid. Zij zijn elk jaar mee geweest naar Bosnië op vakantie, dat was heel leuk. Onze beide kinderen houden van Bosnië; ze gaan graag naar daar, maar om te zeggen terug te keren en daar te gaan wonen... Ze zijn geboren in België.³⁸

Ook Altijana denkt er zo over. Met haar stelling haalt ze meteen iets belangrijks aan in de relatie tot het 'daar'.

³⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014.

³⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić op 22 maart 2014.

³⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

³⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

³⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

De kinderen zoals Enisa kunnen wel zeggen dat ze van Bosnië houden, maar je moet iets hebben van Bosnië, dat kan niet enkel vakantie zijn. Maar dat gevoel heeft Enisa niet. Hasan ook niet. Of de kindjes van Sanela. Weet je waarom ze zeggen: 'Ik ben een Bosniër?' Als ik dat zeg, zeg ik dat met mijn hart. Maar die kindjes zeggen dat niet uit hun hart. Enkel omdat wij dat zeggen en ons zo voelen. Maar voor hen is dat niet waar.³⁹

6.5.3 Terugkeren met het hoofd, blijven met het lichaam

Want in de referentie naar het 'hier' en 'daar' wordt opvallend vaak de scheiding tussen geest en lichaam gemaakt. Zo gaven vele Bosnische migranten aan dat ze fysiek wel aanwezig zijn in België, hier hun leven, hun huis, hun gezin hebben, maar in gedachten toch nog altijd in Tarevci zijn.

Mijn gedachten zijn constant in Bosnië. Onze lichamen zijn hier, maar onze ziel en ons hart is daar.⁴⁰

Ook bij Altijana, die ik spreek op een voor haar moeilijk moment. De zware overstromingen in Bosnië van midden mei 2014 hebben zwaar huis gehouden in de streek. Het bericht is haar net bereikt dat ook haar vakantiehuisje in Modriča volledig onder water staat.

Mijn lichaam is hier en mijn hoofd daar. Altijd. In de week moet ik hier constant werken, in het weekend het huishouden. Wat heb ik hier? Niets.⁴¹

Hoewel ze fysiek dus voltijds aanwezig zijn in Balegem, Merelbeke of Zelzate, zijn ze in hun hoofd steeds aan het terugkeren. Ook vandaag nog. Toen ik in Tarevci met Mustafa aan het filosoferen was over hoe het komt dat zo velen de drang voelen om niet alleen mentaal maar ook fysiek terug te keren, omschreef Mustafa het met volgende metafoer.

Een vogeltje krijgt bij zijn geboorte een chip ingeplant in zijn hoofd dat hem zeg waar zijn ouderlijke nest is. Ook al vliegt het vogeltje vele malen uit naar andere plaatsen, toch zal de chip het er steeds aan doen herinneren van waar hij afkomstig is en keert het dus uiteindelijk altijd terug naar het vertrouwde nest.⁴²

Ondanks de sociale en economische welstand hier, klinkt in vele Bosnische achterhoofden steeds de roep om ooit terug te keren naar daar.⁴³ Hier heeft bij sommigen de gedwongen aard van de migratie een sterke invloed op.

³⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

⁴⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁴¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

⁴² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mustafa Mustajbegović op 23 maart 2014.

⁴³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dina Sarvan op 13 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Dževdet Mujkić op 5 juni 2014; Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

We blijven er nog steeds over denken om terug te gaan. Nog steeds. Dat is nog altijd bezig, toch bij ons twee. Waarom? Heimwee. Alles. Maar wij zijn hier ook goed geïntegreerd. Hier is niets mis. Wij zijn eigenlijk bijna meer in België dan in Bosnië maar toch... Het grote verschil met andere immigrantengroepen is dat wij moesten, wij wilden niet zelf vertrekken. En je leeft nog steeds met het idee dat je ooit zal terugkeren. Het was niet onze eigen keuze.⁴⁴

Deze scheiding tussen een lichaam dat hier is en een geest die daar vertoeft, duidt op een gemis. Maar de vraag blijft dan in welke zaken dit gemis zich vertaalt. Mirsad zegt daarover het volgende.

Ons huis is nu hier, maar ons hart is daar. Ik heb nu niemand meer speciaal daar. Mijn meeste vrienden van vroeger heb ik verloren, sommigen zijn gestorven, of die relaties zijn niet meer zoals vroeger. Maar zolang als er ook maar één vriend of één iemand bestaat... Zolang als mijn huis bestaat, of mijn boom of tuin, die mij herinnert aan mijn kindertijd of tijd van vroeger, zo lang ben ik ook een deel ginder. Maar nu is er een ander probleem. De familie groeit op en ik krijg kleinkinderen. Nu gaat mijn hart ook voor een deel naar hen hier. Wij leven nu voor onze kinderen en kleinkinderen.⁴⁵

6.5.4 Nostalgie

Naast het gemis van een fysieke aanwezigheid in Tarevci, wordt dus vooral op erg nostalgische wijze verlangd en gereflecteerd over 'daar'.

Het is moeilijk te zeggen of we ons meer hier dan wel daar thuis voelen. Nostalgie voor Bosnië is er altijd. In Tarevci zijn er nog veel vrienden van mij en twee zussen. Het is mooi daar want we zijn daar opgegroeid, daar hebben we onze jonge jaren doorgebracht. Maar hier vinden we het ook goed want we hebben hier ook een huis en veel vrienden en familie en zo. Dus op beide plekken voelen we ons wel thuis, maar op een andere manier.⁴⁶

Nostalgie naar toen, naar hoe het vroeger was, naar het 'daar' (toen het 'hier') van voor de oorlog, is een constante in de gedachten van nagenoeg alle volwassen Bosniërs die ik interviewde. Het gevoel dat hen onrecht is aangedaan en hun jeugdige, mooie leven in Tarevci bruusk van hen werd afgepakt, zorgt bij sommigen nog steeds voor frustratie. Zeker als blijkt dat het terughalen van wat toen was, een onmogelijkheid blijkt. Want na 20 jaar zijn niet enkel de levens van de vele Bosnische vluchtelingen hier grondig veranderd, ook daar is de tijd niet blijven stilstaan.

Wat ik het meeste mis aan Bosnië? Ik wil alles terug wat er 20 jaar geleden was. Kijk, mijn broer heeft een nieuw huis gebouwd. Maar dat nieuwe huis is voor mij niet interessant. Ik droom altijd over mijn vroegere huis, en mijn tuin, waar mijn mama zat, mijn papa zat, koffie drinken, lachen, mijn burens, ... Nu is alles nieuw. Ik ken nu niet veel mensen in Modriča. Van onze stad zijn veel mensen verhuisd naar andere steden: Sarajevo, Tuzla, ... Weinig mensen zijn hier in Modriča van vroeger teruggekeerd.⁴⁷

⁴⁴ Interview met geluidsopname van T. De Gendt met Rusmir Trokić en Sanela Salkić midden 2013.

⁴⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁴⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

⁴⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

Deze nostalgie, die zich het sterkst lijkt op te werpen wanneer ze ook fysiek aanwezig zijn in hun dorp, bijvoorbeeld tijdens de zomermaanden, richt zich dus volledig op het leven 'daar'. Hedendaagse relaties met achterblijvers blijken hierdoor vandaag sterk bemoeilijkt. De contacten blijven bestaan, maar de banden zoals die voorheen waren, zijn niet meer. De hedendaagse leefwerelden van 'vertrekkers' en 'blijvers' liggen zo ver uit elkaar, dat de relaties tussen beiden zich vaak louter in het verleden afspelen.

Alles is veranderd. Ik praat niet met die mensen over mijn leven en mijn problemen hier. We praten enkel over wat vroeger was. Maar over de nieuwe tijd hebben we geen contact. Maar ik heb het gevoel dat die mensen daar gelukkiger zijn dan ik hier. Ik ga niet voor de mensen die daar nu zijn. Ik leef voor wat vroeger was. Mijn hele leven was vroeger, het mooie leven. Voor de lucht en alles. Maar als ik daar ben praat ik de hele dag over mijn mama, mijn broer, ... Maar hier praat ik niet. Daar komt dat verleden terug naar boven. Maar over de toekomst kan ik met hen niet praten, ze begrijpen me dan niet. Alleen van vroeg, over onze stad, het dorp Tarevci, ... (...) Maar dat is allemaal van vroeger. Bosnië is dus goed voor het verleden maar niet voor de toekomst.⁴⁸

Eenzelfde frustratie klinkt bij Aida. Hoewel zij slechts 8 jaar was toen ze haar dorp verliet, leeft het Tarevci van vroeger nog steeds door in haar herinneringen. Dat het dorp vandaag zo anders is als hoe ze het toen beleefde, speelt mee in het feit dat ze zich vandaag veel meer thuis voelt in Zelzate dan in haar moederdorp.

Mij trekt niet zo veel mij meer aan daar. Weet je vooral waarom? Alles is veranderd, alles is nieuw. Geen enkel huis is niet meer hetzelfde zoals het was in mijn herinneringen. Alles was kapot en alles is opnieuw gebouwd. Veel mensen hebben een ander huis gekocht, ze wonen niet meer op die plaats maar ze wonen ergens anders. (...) Tarevci is ook niet meer wat Tarevci was. Zoals; die winkel bestaat niet meer... Dat is volledig plat en die staat daar en dat staat daar. Alles is veranderd. Dus als ik zeg; 'Wat gaat me nog terugtrekken?' Het enige wat er daar nog staat wat ik mij herinner dat effectief daar staat is de school. Die stond daar voor de oorlog. Die staat daar nog op dezelfde plaats.⁴⁹

Dit vastklampen aan het verleden en de nostalgie die zich manifesteert bij de verschillende bezoeken aan Tarevci, brengt soms ook negatieve effecten met zich mee.

Daar is het ook mooi. Maar altijd als we daar zijn in Bosnië, denken we één of twee nachten terug aan toen het daar oorlog was, en dan hebben we onmiddellijk geen zin meer om daar te zijn. We denken 90% meer aan de oorlog terug als we daar zijn dan als we hier zijn.⁵⁰

6.5.5 Thuis in transit

Maar tot voor kort heeft niemand de stap gezet om definitief terug te keren naar Tarevci. Sommigen proberen het gemis voor hun moederdorp te verzachten door een deel van 'daar' over te brengen naar 'hier'. Soms droomt Mirsad ervan te verhuizen naar de Ardennen, waar de omgeving lijkt op

⁴⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Altijana Beširović op 17 mei 2014.

⁴⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁵⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Halid. Hurtić en Suvada Imamović op 23 april 2014.

wat hij gewoon was in Tarevci. Maar daarvoor is het nu te laat, hij is te verknocht geraakt aan Zelzate. Toch proberen ze steeds een klein stukje van daar naar hier te brengen. Al gebeurt dat ook omgekeerd.

In onze tuin hebben we zeker vijf of zes plantjes uit Tarevci. Wij nemen altijd iets mee van hier naar daar en van daar naar hier. Nu hebben we tien azalea's die buiten stonden gestuurd naar Tarevci voor daar te planten. En dingen die we graag zien van daar zoals een citroenboom, nemen we mee naar hier. Wij voelen ons hier in Zelzate zoals in Tarevci, echt vrij.⁵¹

Een sluitend antwoord op de vraag 'waar voel je je thuis?' wordt door zulke zaken sterk bemoeilijkt. Het is dan ook een vraag waar tijdens de interviews die ik afnam nooit op eenduidige of coherente manier kon worden op geantwoord. Wel getuigden de meesten dat ze perfect én Belg, én Bosniër kunnen zijn. Dit bewijst nog maar eens hoe vast geachte categorieën als 'thuis' veel van hun waarde verliezen als we ze toepassen op een concrete casus als deze. Daarmee wordt de stelling van Chambers "Always in transit, the promise of a homecoming becomes an impossibility." in zekere zin ook ontkracht. Want het is niet omdat je een leven leidt dat zich afspeelt tussen 'hier' en 'daar', dat je je nergens meer thuis kan voelen.

Deze paradox kwam ook tijdens mijn veldwerk in Tarevci meermaals aan het oppervlak. Op dat moment deelde ook ik immers in de overgang van hier naar daar en van daar naar hier. Toen we op de terugweg naar België in de luchthaven van Belgrado stonden aan te schuiven voor de paspoortcontrole, stonden twee Belgische meisjes voor ons in de rij. "Kijk, dat zijn twee landgenoten van jou," fluisterde Sanela al grinnikend in mijn oor. "Het zijn ook jouw landgenoten," repliceerde ik, al besefte ik dat daarmee niet alles gezegd was. "Dat klinkt toch niet he," klonk het bij Sanela. Een uur later landt het vliegtuig in Charleroi en betreden we de tarmac. "Eindelijk thuis!" roept Sanela het uit. Dus toch thuis? Of haar kreet er één was uit opluchting haar eerste vliegreis te hebben overleefd, of ze wel degelijk blij was terug in 'haar' België te zijn, blijft tot op vandaag de vraag.⁵²

6.5.6 Een laatste thuis

Één ding staat vast. Uiteindelijk komen alle *Tareviani* thuis. Is het niet in dit leven, dan wel in het volgende. "Uiteindelijk keren we allemaal definitief terug in onze kisten," vertrouwde Sanela me toe wanneer we in maart over het kerhof van Tarevci liepen. Haar zin mag erg letterlijk genomen worden. Toen ik in de lente van 2014 in het dorp was, waren er dat jaar al 4 overleden inwoners uit de diaspora overgebracht naar het dorp om hier begraven te worden.⁵³ Het is iets waar de translokale gemeenschap van Tarevci veel belang aan hecht. Onlangs nog werd in Zottegem geld ingezameld voor twee onverwacht overleden *Tareviani*. Een overbrenging en begrafenis in Tarevci kost al gauw 3.000 euro, een kost die de getroffen Bosnische gezinnen vaak niet alleen kunnen dragen. Het is op zo'n momenten dat de translokale gemeenschap op haar sterkst is en geld inzamelt voor de getroffen familie. Geen moeite is dan te veel om het lichaam finaal naar huis te brengen.⁵⁴

⁵¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

⁵² Losse interviews met notities van T. Van Roey in Tarevci, Bosnië tussen 21 en 24 maart 2014.

⁵³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Sanela Salkić op 23 maart 2014.

⁵⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Mirsad Mešanović en Vahida Dervišević op 2 april 2014.

Hoofdstuk 7

Historicisme en heterogeniteit: translokalisme onder spanning

Tijden veranderen. Het is een cliché, maar als we kijken naar de teleurstelling die bij enkele Bosniërs heerst wanneer ze uit nostalgische hoop terugkeren naar hun dorp, krijgt het cliché toch ook enige waarheid. Want de tijd van toen komt niet terug. Hij mag dan al blijven voortleven in de herinnering en nostalgie van velen, het verleden behoort louter toe aan de geschiedenis. Het is onze herinnering die wanhopig het verleden in stand tracht te houden, maar hier maar matig in slaagt. Als de plaatsen en personen die veel van deze herinnering in stand houden, dan ook nog eens uit het verleden zijn gestapt, zorgt dat voor enige frustratie.

Maar een voortschrijdende niets ontziende tijd zet niet alleen het verleden op de helling. Hij heeft ook de neiging een verandering in de eigen leefwereld teweeg te brengen waarop het individu zelf geen vat lijkt te hebben. Het legt vaak de pijnpunten bloot van een voorheen stabiel geachte maatschappij. Maar niet alleen tijden veranderen, de tijd verandert ook de mens. En met de mens, ook de samenleving die deze mensen verbindt.

Het is deze gedachte die ik graag wil toepassen op de zich ontwikkelende Bosnische gemeenschap in Gent en de translokale gemeenschap van Tarevci. Het feit dat ik hierbij een onderscheid maak dat ik doorheen deze thesis nog niet stelde, doet al een eerste spanning vermoeden. Tot nu toe vielen beide gemeenschappen immers relatief goed samen. De ontwikkeling van een Bosnische gemeenschap in Gent was en is een belangrijke voorwaarde voor verschillende uitingsvormen van het translokalisme dat de relatie tussen Gent en Tarevci in grote mate structureert.

Maar we zagen reeds hoe die zogenaamde Gents-Bosnische gemeenschap doorheen de tijd stootte op haar beperkingen. Een komen en gaan van verschillende initiatieven zorgde voor een rijke maar mogelijk 'eeuwig prille' migrantengemeenschap. Één die ondanks haar bescheiden omvang en voor de buitenstaander soms homogeen begrepen aard dus eerder uitblinkt in haar verscheidenheid en heterogeniteit dan in een stabiele en eenduidige bevolkingsgroep.

Eenzelfde evolutie vinden we terug binnen de translokale gemeenschap van Tarevci. Hoewel een veelheid aan translokale praktijken en gedachten tot vandaag een blijvende impact hebben op de levens van zowel *Tareviani* binnen als buiten de diaspora, dient ook hier de historiciteit en heterogeniteit te worden onderstreept.

7.1 Een gemeenschap van Bosniërs

Gemeenschapsvorming is een constant negotiëren tussen de zelfidentificatie en de identificatie met 'de groep'. In hoeverre sluit mijn 'ik' aan bij een groter geheel dat pretendeert voor een verzameling van 'ik's' te spreken? In welke mate laat ik me meevoeren op de golven van een getij dat misschien niet helemaal mijn kant opstroomt? Dat in tijden van crisis en hoge nood al sneller in zee wordt gegaan met zij die anders niet meteen zouden worden gevolgd lijkt evident. Het is immers op zo'n momenten dat men elkaar nodig heeft en steun zoekt bij de naasten. Banden worden dan aangehaald, de rangen raken gesloten.

Dit zagen we ook gebeuren bij de prille Bosnische gemeenschap in Gent. Er was, zeker in het begin, nood aan samenkomst, aan overleg, aan een luisterend oor voor zowel praktische als sociale noden. Een vzw werd opgericht waar 'alle Bosniërs' terecht konden. Eerst voor vragen over de Belgische asielwetgeving of die in verband met de OCMW-steun. Later om gezellig samen te zijn, een pint te drinken en de Bosnische cultuur in de verf te zetten.

Maar de tijd kent geen genade en zou uiteindelijk mee Bosna vzw ten grave dragen. Hoe dat kwam? Een deel van de verklaring hiervoor is al gegeven. Mensen gingen zich steeds meer concentreren op hun dagdagelijkse leven in België; werk, kinderen, integratie, ... Nu de onzekerheid over een al dan niet permanente verblijfstitel van de baan was kon verder vooruit worden gekeken. Mensen gingen plannen, een huis kopen, lenen, zich vestigen. De getuigenis van Enes illustreert dit nogmaals.

Nu hebben we wat minder contact met Bosniërs hier in Gent. Vroeger was dat meer. Toen was er een Bosnisch café, maar dat is nu verdwenen. Er was toen een gevecht in die tijd. Als er nu een Bosnische club of zo zou zijn en er te veel zou gedronken worden, zouden er altijd problemen van komen. Momenteel werken ook veel mensen, kopen ze huizen, gaan ze naar school. Vroeger hadden mensen meer tijd en minder zorgen. We zijn altijd bezig met de kinderen, met alles, dus dat was niet zoals vroeger. Vroeger was het een pak makkelijker want dan waren we niet getrouwd. We gingen dan op café om enkel te drinken en daar kwamen soms problemen van. Nu hebben we enorm veel zorgen en daarom kunnen we minder samenkomen.¹

De dagelijkse sleur en zorgen, maar ook onderlinge conflicten lijken dus aan de basis van het verdwijnen van de Bosnische club te liggen. Al heb ik hier nooit op doorgevraagd, deze dronkenmansruzies kunnen mogelijk een dieperliggende oorzaak betekenen voor het uiteenvallen van het eerste Bosnische gemeenschapscentrum. Een Belgische vrijwilliger was in de jaren '90 in contact gekomen met enkele Bosniërs in Gent die niet van de streek van Tarevci waren. Hij herinnert zich nog het volgende.

Nu de mensen uit Modriča, die klitten zo heel hard samen. En die waren niet zo populair... Die gingen naar de Bosnische club, die was eerst in de Centrale en dan later in de Noordstraat. Ik zat meer in de kliek van diegenen die niet van Modriča waren, omdat zij heel de tijd over Modriča babbelden. Diegenen die niet van Modriča waren die zeiden na een tijdje: 'Ik kan er niet meer over horen!' Want die zaten de hele tijd tegen elkaar te vertellen wat ze hadden

¹ Interview met geluidsoptname van T. Van Roey met Enes Halilbašić op 5 april 2014.

gehoord, hoe het was met de kapper, dat het benzinstation was geplunderd, ... Dat ging altijd maar over die plaats. En die plaats zou nooit meer het Modriča worden van voordien, maar die bleef bestaan in hun verhalen en in hun nostalgie. Dat was op de duur een grap van de mensen die aan de rand stonden van: 'Aah!' [gefrustreerde zucht] Dat was ook de reden waarom ze op de duur niet meer naar die club gingen. Want ze gingen daar naartoe om Bosniërs te ontmoeten maar het ging altijd over Modriča en daar konden ze niet over mee babbelen. En dat vonden ze niet zo leuk. Dat is wat ik er mij vooral van herinner.²

Dit uitgebreide citaat legt een nieuw en niet onbelangrijk pijnpunt vast van de prille Bosnische gemeenschapsvorming in Gent zoals ik die reeds eerder beschreef. Volgens de oprichters was en is Bosna vzw er voor alle Bosniërs.

In de centrale en zo waren wel vooral mensen van Tarevci omdat wij met het meeste waren. Maar er waren daar ook andere mensen. (...) Misschien gaan die geruchten nog steeds door, maar omdat wij met veel zijn van Tarevci denken mensen soms dat alles wat die mensen doen voor Tarevci is. Maar dat is niet waar, dat is een fabel. Maar het is moeilijk om dat uit te leggen aan die mensen. Maar dat we echt altijd een Bosnische vzw, iedereen kwam daar.³

De conflictsituatie die hier wordt geschetst moet echter niet worden overdreven. Eerder gaat het om een groepsgevoel dat door sommigen als evident wordt beschouwd en door anderen als opgelegd wordt ervaren. Het zit in de menselijke aard om zich te groeperen en 'één' te voelen met gelijkgezinden. Dat sommigen die net buiten deze groep vallen gebruuskerd raken is dan ook logisch. Zeker als deze groep symbolen claimt die haar niet volledig toebehoren.

In dit licht is de getuigenis van Aida interessant. Hoewel ze in Zelzate is opgegroeid en woont, associeert ook zij zich in de eerste plaats met Tarevci. Maar opvallend genoeg ook met Gent.

Je merkt wel dat je vooral nog altijd hier contacten hebt met mensen van Tarevci. Want er zijn ook veel mensen die van andere dorpen gekomen zijn, van andere steden in Bosnië. En je kent die dan wel, maar toch trek je weer naar je eigen groep toe. Dat uit zich in verschillende dingen; de laatste tijd heb je mannen die veel gaan voetballen samen. En dan worden er groepen gemaakt, Tarevci blijft samen, dat is dan 'Gent', Zelzate, Eeklo Gent, wij zijn van Tarevci. En in Antwerpen zijn dan anderen. En die komen dan voetballen, en dan zijn die vreemdelingen voor ons. (...) Wij associëren ons helemaal met Gent.⁴

Op zo'n moment wordt 'Gent' in zekere zin toegeëigend door de groep voetballende *Tareviani*. Op zich een onschuldige iets, dat nochtans voor onderhuidse spanningen kan zorgen in een bredere bevolking Bosniërs die nog steeds opzoek is naar een eendrachtig gelaat.

De groeiende gemeenschap rond de Bosnische moskee zou soelaas kunnen bieden in deze problematiek. Maar ook hier is het balanceren tussen verschillende vormen van in- en exclusie. Zo richt de vzw Ensarija zich in de eerste plaats tot de Bosniakse gemeenschap, die tegelijk een breder en nauwer kader kent. Enerzijds brengt het immers moslims samen die afkomstig zijn uit verschillende landelijke contexten. Zo zijn er Bosniakken uit Bosnië, maar evengoed uit de Servische Sandžak, Macedonië en Kosovo. Anderzijds onderscheidt de moskee op basis van geloof, wat

² Interview met geluidsopname van T. Van Roey met K. Van Praet op 28 mei 2014.

³ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁴ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

ondermeer de Bosnische Serviërs en Bosnische Kroaten met een christelijk geloof ervan weerhoudt zich aan te sluiten.

Dat zij zich echter wel profileert als ‘Bosnische’ moskee kan mogelijk bij sommige Bosniërs in het verkeerde keelgat schieten. Zeker bij dat deel van de Bosnische bevolking dat zijn geloof nog steeds op een uiterst losse en soms afstandelijke manier benadert. Geloof en politiek gaan immers voor velen niet samen.⁵ Een geloofsbeleving die volgens sommigen is ingegeven door het trauma van de Bosnische oorlog wanneer deze verschillende religieuze categorieën tegen elkaar werden uitgespeeld.⁶

7.2 Translokalisatie van iedereen

Zulke onderhuidse spanningen komen opvallend genoeg sterk aan het oppervlak tijdens momenten waarop de translokale gemeenschap actief is. Het is immers op deze momenten dat de drang bovenkomt bij enkelen om zich te bewijzen. Er zijn dan immers veel mensen die meekijken. Enerzijds is er de ‘thuisgebleven’ gemeenschap in Bosnië die met verwachtingen zit ten aanzien van zijn diaspora. Anderzijds betekenen de inzamelacties en Bosnische avonden ook voor de lokale gemeenschap van Bosniërs in Gent, Zelzate of Brussel een moment om zich te tonen aan vrienden en familie in België.

Het is op zulke momenten dat de heterogene aard van ‘de diaspora’ bovenkomt. Want aangezien we hier vandaag maar moeilijk kunnen spreken van een eensgezinde Bosnische gemeenschap, wordt ook op heel uiteenlopende wijzen geantwoord op de vraag tot steun vanuit Bosnië aan die gemeenschap. Translokale steun verloopt via verschillende kanalen. Dit viel vooral op tijdens de hulpacties die op poten werden gezet naar aanleiding van de overstromingen die het land troffen in mei 2014. Vanuit verschillende hoeken werden inzamelingen georganiseerd, helaas niet altijd even gecoördineerd.

Zo kwamen er initiatieven vanuit de Bosnische moskee, vanuit Bosna vzw maar waren er evengoed enkele kleinere inzamelacties. Deze verscheidenheid aan hulp valt zeker toe te juichen. Het betekende echter dat sommigen zich gingen profileren als vertegenwoordigers van de Gents-Bosnische gemeenschap naar buiten toe, wat leidde tot wrevel bij enkelen die zich niet konden vinden in dit zelfverklaarde etnische ‘leiderschap’.⁷

Deze spanning valt lang niet te vertalen in een tegenstelling tussen *Tareviani* en niet-*Tareviani*. Het gaat hem eerder om een divers web van verschillende belanghebbenden die elk hun deel willen bijdragen maar daarvoor ook erkenning vragen. Ik had het eerder al over de naamlijsten met steunverleners vanuit de diaspora. Waar het vroeger minder belangrijk leek juist te benadrukken wie wat geeft, en wie zich afzijdig houdt in de translokale steun, is dit vandaag anders.

Zo worden transnationale handelingen steeds meer een zaak waar eer en erkenning mee gemoeid gaan. Dit lijkt banaal, maar is veelbetekenend voor de gevolgen die de vlucht op de levens

⁵ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

⁶ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Zlatan Halilović op 25 april 2014.

⁷ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met K. Van Praet op 28 mei 2014.

van verschillende mensen heeft gehad. Zo betekende de migratie van Bosnië naar hier niet louter het verlies van thuis en huis, maar bezorgde het vele Bosniërs ook nieuwe kansen die zich anders nooit hadden voorgedaan. In de eerste plaats is dit natuurlijk een positief iets. Zo ook voor de moeder van Aida.

Mijn moeder zegt vaak: 'Het is grof om te zeggen' zegt ze, 'maar soms ben ik blij dat het oorlog is geweest.' In de zin van... Mijn moeder deed aan landbouw en dat was iedere dag werken werken. Zij zag niets, ze gingen nooit op reis, ze gingen zelfs niet zo vaak bij haar moeder. (...) Dat ging niet. Wij hadden altijd de landbouw die moest bewerkt worden. Zij had ook vijf kinderen. Zij zag niet wat het leven nog meer te bieden had. (...) En nu zegt ze: 'Nu voel ik dat ik leef.' 'Kan ik een keer op mijn gemak ergens naartoe gaan zonder dat ik moet denken van: ik moet de koe nog melken of de kippen nog maïs geven.' Dus zegt ze: 'Het is grof om te zeggen, maar nu voel ik dat ik leef.'⁸

Maar deze aanzienlijke levensverbetering brengt ook nieuwe spanningen met zich mee. Het economisch gunstigere leven in België heeft immers ingegrepen op de levensbeschouwing van velen. Bilal zegt daar het volgende over.

Jammer dat die oorlog is moeten gebeuren. Moest er geen oorlog zijn geweest had ik niet naar hier gekomen. Ik heb ginder ook een mooi leven gehad. Genoeg geld. Je had ook veel arme mensen natuurlijk... Er zijn ook veel arme mensen van ginder die nu naar België zijn gekomen en een dikke nek hebben gekregen. Die hier geld verdiend hebben en een dikke nek hebben. Maar dat is hun probleem.⁹

Dit laatste valt zeker niet te rijmen met de hele Bosnische vluchtelingengemeenschap maar is wel iets dat meermaals tijdens de interviews naar boven kwam. Vooral de laatste jaren lijkt de geest van het kapitalisme en de jaloezie steeds meer rond te waren over enkele Bosniërs in België.¹⁰ De statusverbetering, bewerkstelligd dankzij de migratie naar ons land, lijkt bij enkelingen dan ook doorgeschoten tot een zekere mate van hoogmoed.

Een hoogmoed die niet enkel binnen de Bosnische gemeenschap in België voor wrevel zorgt, maar ook potentieel tot conflict kan leiden tussen 'blijvers' en 'vertrekkers' in het thuisdorp. Zo getuigde Aida over dakpannen en ramen van hun huis die tijdens hun afwezigheid in Tarevci soms werden gestolen van hun huis aldaar door jaloerse dorpsbewoners. Echter moet hierbij vermeld worden dat dit vooral gebeurde in de beginperiode na de oorlog toen het dorp zich maar moeilijk wist herop te bouwen en velen niet de middelen hadden om hun huis te herstellen.¹¹ Vandaag leeft het dorp in relatieve rust en vriendschap met elkaar.

⁸ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

⁹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Bilal Mešanović op 6 juni 2014.

¹⁰ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Rusmir Trokić en Sanela Salkić op 7 mei 2014.

¹¹ Interview met geluidsopname van T. Van Roey met Aida Dervišević op 3 april 2014.

7.3 Translokalisme en gemeenschapsvorming op de helling

Voorgaande beschrijving van de historiciteit en heterogeniteit van de Bosnische gemeenschap in Gent en haar translokale handelingen toont enkel maar de (evidente) complexiteit van het menselijk bestaan. Want net als vriendschappen sluiten en ruzie maken, zijn ook gemeenschapsvorming en translokalisme mensenwerk. Individuen met elk hun gevoeligheden en wensen, hun verwachtingen en achtergronden. Dit maakt dat de beschrijving van ‘de gemeenschap’ of ‘het translokale netwerk’ steeds een risicovolle onderneming is.

Beide entiteiten in hun vaste vorm bestaan immers niet. Zoals helemaal in het begin van deze thesis reeds bleek uit de literatuur; translokale ontwikkelingen zijn een eeuwig *work in progress*. Een ontwikkeling die geen einde kent, die niet eens op een (eind)doel afstevent. Eerder is het een constant dialectisch proces waarin verschillende krachten op elkaar inwerken, elkaar ondersteunen en dan weer afbreken.

Dit betekent dat Bosnisch translokalisme en gemeenschapsvorming permanent op de helling zullen staan. Niet dat hun voortbestaan daarmee in het gedrang komt, wel dat die helling hen altijd opnieuw in beweging zal zetten. Deze ontwikkeling kan niet gestopt worden, de bal zal blijven rollen. In welke richting? Dat zal enkel de tijd uitwijzen.

Hieruit besluit ik dat we geprefigureerde categorieën niet zomaar kunnen en mogen toepassen op een breed dan wel lokaal onderzoeksveld. Zelfs onder de *Tareviani* of de Bosnische gemeenschap in Gent schuilt een diversiteit die niet valt te vatten in één enkele term of definitie. Hiermee op een goede en constructieve wijze omgaan, zowel als historisch onderzoeker maar evengoed als mens in de maatschappij, is daarom een noodzaak.

Hoofdstuk 8

Suggesties tot verder onderzoek

Aangezien de Bosnische migratiegeschiedenis in België nog maar in zijn kinderstoelen staat en deze thesis hieraan een eerste maar kleine bijdrage is, valt er nog erg wat ontontgonnen grond te verkennen.

In de eerste plaats denk ik hierbij aan de vooroorlogse Joegoslavische migratiegeschiedenis. Doorheen mijn thesisonderzoek bleek immers reeds dat zonder deze voorgeschiedenis van Bosnische gastarbeiders naar ons land in de jaren '60, de translokale migratie naar België 30 jaar later waarschijnlijk niet zou hebben plaatsgevonden. Ondanks het feit dat België nooit dezelfde aantrekkingskracht zou uitoefenen op Joegoslavische arbeiders als dit wel het geval was voor Duitsland, vormt het toch een interessant onderzoek. De Belgische overheid was immers vrij laat met het ondertekenen van een akkoord met Joegoslavië (1970), enkele jaren voor het uitbreken van de mondiale crisis. Dit kan mogelijk invloed hebben gehad op de weinige instroom van Joegoslavische gastarbeiders. Ook kan worden nagegaan of zij zich voornamelijk concentreerden in het Brusselse of ook andere steden opzochten.

Ten tweede ben ik niet bijster diep ingegaan op het Belgische asielbeleid ten aanzien van de Bosnische vluchtelingen. Dit terwijl het ontheemdenstatuut dat voor hen werd uitgevaardigd een nieuwigheid betekende in de omgang met vluchtelingen. In dit opzicht kan het boek 'Framing asiel: indringers en slachtoffers in de pers' van B. Van Gorp een interessante invalshoek zijn. Hierin wordt immers ingegaan op de verschillende manieren waarop asielzoekers worden geframed in de Belgische media.¹ Deze wetenschap indachtig kan het interessant zijn te zien hoe de framing van de Bosnische asielzoekers door de media in ons land invloed heeft gehad op de publieke perceptie rond deze groep en het politieke handelen dat daaruit voortvloeide.

Gezien de beperkte geografische focus van mijn onderzoek is het tevens aangewezen in verdere studies een bredere optiek te handhaven, door bijvoorbeeld ook de andere centrumsteden in België onder de loep te nemen. De meeste Bosnische vluchtelingen kwamen immers aan in Brussel, waar velen ook zijn gebleven. De Bosnische gemeenschap aldaar is beduidend groter dan die in Gent, wat mogelijk voor alternatieve effecten kan zorgen. Zo ook kent Antwerpen een grote Bosnische bevolking met een zeer actieve moskee, Bosnische busorganisatie en folklore dansgroep.

Maar de meest opvallende Bosnische aanwezigheid in ons land bevindt zich misschien wel in het oosten van België. In de regio rond Luik maar ook in de Duitse Oostkantons bevindt zich immers een aanzienlijk aandeel Bosnische migranten. De vraag kan hierbij gesteld worden of ze mogelijk in eerste instantie afkomstig zijn uit Duitsland, alwaar het moeilijk bleek om een verblijfsvergunning te krijgen. Een studie van deze vluchtelingengroep kan mogelijk interessant zijn om te zien welke moeilijkheden zij ondervonden bij een tweede asielaanvraag en of hun integratie hierdoor bemoeilijkt werd.

¹ B. Van Gorp, *Framing asiel: indringers en slachtoffers in de pers*. ACCO, 2006.

Tot slot stuitte ik tijdens mijn onderzoek over de Bosnische migratie naar Gent op verschillende andere Joegoslavische migrantengemeenschappen in de stad. De meest opvallende en meest interessante hiervan is wel die van de zogenaamde 'Joego-Turken'. Dit zijn Joegoslavische migranten, voornamelijk moslims, afkomstig uit de Servische Sandžak en Macedonië. Omwille van het feit dat zij in het naoorlogse Joegoslavië onder Tito sterk gestigmatiseerd werden, kozen sommigen ervan weg te vluchten naar Turkije, waar moslims wél hartelijk werden ontvangen. De meesten kwamen aan in de grootstad Istanbul. De stad was echter overbevolkt en werk was er schaars. Ondertussen had zich in de jaren '60 een grote Turkse gemeenschap in Gent gevestigd. Haar aanwezigheid was bij sommigen bekend tot in Istanbul, waar Turkse arbeiders werden gerekruteerd om in de Gentse textielindustrie te komen werken. Zo kwam het dat ook enkele Joegoslaviërs via deze weg in Gent belandde. Hun migratieverhalen en vooral de moeilijke integratie in de Gents-Turkse migrantensamenleving kan een nieuw en interessant licht laten schijnen op een voorheen vrij onbekende aanwezig onder de Turkse Gentenaars.

Conclusie

Deze boeiende reis kent met volgende conclusie een voorlopig eindpunt. Voorlopig weliswaar, want zoals ik reeds aangaf helemaal aan het begin van deze thesis; het onderzoeksobject dat ik hier bestudeer is finaal onvoltooid. Ondanks het feit dat de Bosnische gemeenschap in Gent en haar translokale netwerk een constante *work in progress* betekenen, kunnen toch enkele besluitende conclusies worden vastgeknoopt aan het ontstaan en de evolutie van beide entiteiten.

Zo waren de voorgeschiedenis en de context waarbinnen de translokale migratie zich afspeelden van fundamenteel belang voor het verdere verloop van deze processen. Hoewel België nooit een sterke aantrekkende van Joegoslavische gastarbeiders gedurende de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw, vonden op toevallige wijze twee *Tareviani* in die periode hun weg naar onze hoofdstad. Toen in juni 1992 de oorlog uitbrak in Tarevci, zou deze bescheiden Bosnische aanwezigheid in België alles betekenend zijn voor de komst van vele Bosnische gezinnen op de vlucht voor de oorlog in hun land.

De chaos van de vlucht en de onzekerheid die dit met zich meebracht, maakte dat veel gezinnen een vlucht ver weg van hun moederdorp niet meteen zagen zitten. Hun initiële vluchtroute werd voornamelijk bepaald door twee factoren: geld en familie. Zonder de nodige financiële reserve was een gunstig migratietraject moeilijk. Maar het waren vooral de familiebanden en historische migratieroutes die werden aangewend om zichzelf in veiligheid te brengen. Buurlanden Kroatië en Slovenië bleken dan ook de meest voor de hand liggende keuze.

Gezien de precaire politieke en sociale situatie die velen in deze landen echter kenden, maakte dat al snel moest worden uitgekeken naar andere vluchtbestemmingen. De vluchtelingenkampen in Ljubljana zouden voor vele Bosniërs een belangrijk rustpunt vormen in hun weg naar beter. De vlucht had een sterk heterogeen karakter en was voor bijna iedereen verschillend. Families splitsten zich op, enkelingen werden voorop gestuurd 'om hun kans te wagen'.

Hoewel weinigen resoluut voor 'bestemming België' hadden gekozen, waren er toch enkele families die rechtstreeks naar ons land trokken. Onder hen was de familie Mešanović, die omwille van haar omvang ook wel 'de Chinezenfamilie van Tarevci' wordt genoemd. Haar aankomst zou veelbetekenend zijn voor de groei van een Bosnische gemeenschap in Gent. Maar het was niet de Arteveldestad die als eerste *Tareviani* mocht ontvangen. Die eer was weggelegd voor Schelderode, deelgemeente van Merelbeke.

Hoewel hier een flinke dosis toeval en geluk mee gepaard ging, speelde ook hier de Belgische immigratiegeschiedenis haar rol. De weinige vooroorlogse Joegoslavische migranten die ons land rijk was, zou immers een belangrijk aandeel hebben in de vorming van een Bosnische gemeenschap in en om Gent. Daarin speelde enkele Belgische 'helpende handen' een even grote rol. Via Caritas

Catholica werden Bosnische gezinnen onderdak verschaft in Oost-Vlaamse gemeentes, waar lokale vrijwilligers de eerste opvang en ondersteuning op zich namen.

Al snel verliep de Bosnische immigratie vanuit Tarevci naar ons land niet langer via Brussel maar werd rechtstreeks koers gezet naar het Gentse. De tocht richting Europa kende echter verschillende moeilijkheden. 'Fort Europa' voerde voor de Bosnische vluchtelingen al snel de visumplicht in, terwijl velen van hen niet de nodige papieren hadden. Dit maakte dat de overtocht vaak op illegale wijze diende te gebeuren. Gelukkig kregen velen hierbij de hulp van Bosnische kennissen die reeds langer in Europa verbleven, waaronder 'de centrale van München'.

Ook de Bosniërs die zich ondertussen in Oost-Vlaanderen hadden gesetteld deden hun deel. Zo bracht elk van de 'pioniers' tientallen nieuwe familie en vrienden over naar België. Want immers: 'hier was het goed!' Dankzij deze translokale migratie breidde het Bosnische netwerk rond Gent zich stelselmatig uit, maar voor de eerste *Tareviani* voet zouden zetten op Gentse stadsbodem was het wachten tot in de zomer van 1993. Opnieuw speelde de Joegoslavische aanwezigheid in ons land een belangrijke rol. Zo kwam het dat in de loop van de jaren '94 en '95 zich rondom het Gentse een vangnet had gespannen dat de toekomstige Bosnische vluchtelingenfamilies van een veilige landing voorzag. Hierin was een belangrijk aandeel weggelegd voor de Belgische werkgroepen die steun boden waar nodig was. Maar ook enkele opvallende individuen maakten ondermeer Zelzate, Merelbeke en Zottegem tot een aangename thuis voor de Bosnische nieuwkomers.

Een ontvangst en ondersteuning die in dank werd aangenomen. Al verliep de integratie initieel eerder aarzelend. De Bosnische vluchtelingen zaten immers gevangen tussen vrees en hoop. De angst zat er bij sommigen tijdens de oorlog goed in dat ze zouden worden teruggestuurd naar Bosnië. Het tijdelijke verblijfsstatuur dat ze kregen, maakte dat elke 6 maanden het risico erin bestond te worden uitgewezen. Paradoxaal genoeg leefde bij de meesten echter de stille of luide hoop op een snelle afloop van het conflict. Ook na de oorlog, toen een voorlopige terug keer naar Tarevci nog niet mogelijk was, werd vastgeklampt aan de hoop ooit definitief te kunnen terugkeren.

Toch verliep de integratie van de meeste Bosniërs in Gent en omgeving verrassend vlot. Hier zaten opnieuw de Belgische werkgroepen voor iets tussen. Dankzij hen werd er snel werk gevonden en voorzien in een stabiel onderkomen. De snelle tewerkstelling had bij sommigen echter het nefaste effect dat daarmee de Nederlandse taallessen op het achterplan verdwenen, waardoor voor sommige Bosniërs de Nederlandse taal tot vandaag een pijnpunt vormt.

Toch kan over de hele lijn de integratie van de Bosnische vluchtelingen in onze samenleving als positief worden beoordeeld. Naast de rol van de werkgroepen en de intrinsieke Bosnische wil om te integreren, was ook het Belgische immigratiebeleid een bepalende factor. Het ontheemdenstatuut dat zij kregen was in zekere mate een geprivilegieerde, doch tijdelijke status die hen meer rechten gaf dan asielzoekers. De snelle regularisering en naturalisatie van de overheid uit die volgde op de ontheemdenstatus maakte een vlotte integratie mogelijk.

Zoals reeds aangehaald, was van definitief terugkeren onderhand geen sprake meer. Hier had de naoorlogse etnische politiek en de lokale context van het moslimdorp in door Serviërs gecontroleerd gebied veel mee te maken. Zo werden hun huizen na de oorlog bezet door Bosnische Serviërs en was een terugkeer naar hun dorp dus onmogelijk. Desondanks kozen enkelingen resoluut voor de terugkeer naar Bosnië. Hier was veel moed en economisch vernuft voor nodig, want werkgelegenheid was er in het land na de oorlog nauwelijks. Een leven als *internally displaced person* op nauwelijks 10 km van hun vroegere dorp zagen weinige *Tareviani* in Gent zitten, dus bleef het bij zomerse bezoeken aan familie die wel was teruggekeerd.

In de winter van 1999 op 2000, na een ijver die letterlijk bloed, zweet en tranen had gekost, was Tarevci eindelijk weer aan de *Tareviani*. Na acht jaar opnieuw voet zetten op vertrouwde grond was als springen in koud water. Een overweldiging van positieve en negatieve gevoelens overmande hen. Pas nu kon de heropbouw beginnen. Met verenigde krachten werd Tarevci weer de oude.

Ondertussen was er ook in het Gentse van alles gaan bewegen. Hier hadden zich enkele honderden Bosnische gezinnen gevestigd die vooral maar niet uitsluitend afkomstig waren uit Tarevci. Een prille gemeenschapsvorming trok zich op gang. Ondanks het aarzelende begin, bereikte het Bosnische verenigingsleven al snel een eerste hoogtepunt. Gent kwam daarbij steeds meer in het middelpunt van de Bosnische groepsvorming te staan: het 'Bosnisch huis' in de Nekkerputstraat, maar vooral de woensdagnamiddagen in de Centrale staan in het geheugen van menig Gentse Bosniërs gegrift.

Een volwaardige organisatie kon niet uitblijven en zo ontstond in 1996 de eerste Bosnische vzw in Gent. Opgericht uit praktische en sociale nood, kende Club Bosna vzw tot 2000 een steile opgang. Maar aan alle mooie liedjes komt een einde, zo ook aan dat van de vzw. Nu de *Tareviani* hun huizen terug hadden en tegelijkertijd steeds meer verankerd raakten in hun nieuwe leven hier in België, behoorden de legendarische Bosnische vrijdagavonden in de Noordstraat definitief tot de verledentijd.

Even bleef het opnieuw stil in Gent, tot in 2003 vanuit de Bosniakse geloofsgemeenschap het initiatief kwam om een Bosnische moskee op te richten. Deze liet een nieuwe wind waaiend door het Gents-Bosnische gemeenschapsleven, al zou dit ook onderhuids voor lichte spanningen zorgen.

Een Bosnische gemeenschap had wortel geschoten in Gent, maar haar takken reikte tot in Tarevci. De contacten die de vele Bosniërs onderhouden met hun thuisdorp kunnen het best worden omschreven als translokaal. Het translokalisme dat de *Tareviani* tussen hun nieuwe thuis in België en hun vroegere woonplaats in Bosnië aan de dag legden en leggen kent echter vele gezichten. Net als bij de gemeenschapsvorming in Gent speelt ook hier de impact van de voorschrijdende tijd een grote rol. Translokale contacten lijken in sommige gevallen de tand des tijds niet te doorstaan.

Op andere vlakken houdt het translokalisme zich sterker overeind. Zo behouden de meesten een blijvend politiek engagement ten aanzien van hun thuisdorp en -land, hoewel ze dus bijna voltijds hier wonen. Ook translokale economische investeringen en hulp zijn van blijvende aard, al is de vorm waarin deze gebeuren in de loop der jaren veranderd.

Hoewel definitief terugkeren er voor velen (nog) niet inzit, is het in de zomermaanden dat Tarevci zich vult met 'Belgische Bosniërs' en andere *Tareviani* uit haar diaspora. Hoewel de 'Zomer in Tarevci' voor de meesten slechts enkele weken duurt, speelt bij vele Bosniërs in ons land haast onophoudelijk de gedachte ooit terug te keren naar Bosnië. Het translokalisme dat zich afspeelt op niveau van het mentale lijkt het best bestand tegen de grillen van de tijd.

Voor de oudere generatie leeft lichamelijke wel in ons land, maar is geestelijk eerder aanwezig in Tarevci. Deze drang naar het 'daar' vertaalt zich vooral in een nostalgische hunkering naar een verleden dat er niet meer is. Een dorp zoals de Bosnische volwassenen het kennen uit hun jonge jaren, een dorp dat ze ongewild en gedwongen moesten verlaten. Dit maakt de verhouding tot het 'hier' soms problematisch: want hun nieuwe leven in België heeft hen tevens veel gegeven. Dit constante zweven tussen 'hier' en 'daar' houdt veel Bosniërs vandaag nog steeds in bedwang.

Samengevat maakt deze evolutie dat vandaag niet enkel de translokale banden onderhevig zijn aan verandering, maar ook de translokaliteiten die ze verbinden. Beide veranderingsprocessen werken fundamenteel in op elkaar. De relatie tot het leven en de Bosnische gemeenschapsvorming hier in

België heeft implicaties voor de translokale praktijken en gedachten ten aanzien van Bosnië. Anderzijds hebben de veranderende verwachtingspatronen binnen het translokale netwerk op hun beurt invloed op de manier waarop de Bosnisch-Gentse gemeenschap wordt gestructureerd.

Deze veranderingsprocessen kennen een grote mate van historiciteit en heterogeniteit. Enkel de toekomst zal uitwijzen in welke richting zij evolueren. Al dient hieraan te worden toegevoegd dat deze evolutie nooit rechtlijnig of doelgericht zal verlopen, maar er steeds een veelheid aan factoren en mensen met hun eigen gevoelens en verlangens zullen inwerken op dit veranderingsproces. Het historicisme en de heterogeniteit die hiervan aan de basis liggen, maken dat zowel het heden, het verleden als de toekomst nooit een eindelijk besluit kennen.

Thomas Van Roey, 30 juli 2014.

Bronnen

Primaire bronnen

Tareviani

INTERVIEW MET NOTITIES VAN T. VAN ROEY MET SANELA SALKIĆ OP 13 DECEMBER 2013.
INTERVIEW MET NOTITIES VAN T. VAN ROEY MET SANELA SALKIĆ OP 15 MAART 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET MIRSAĐ MEŠANOVIĆ EN VAHIDA DERVIŠEVIĆ OP 2 APRIL 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET AIDA DERVIŠEVIĆ OP 3 APRIL 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET ENES HALILBAŠIĆ OP 5 APRIL 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET HALID. HURTIĆ EN SUVADA IMAMOVIĆ OP 23 APRIL 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET JASMIN MESIĆ OP 6 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET RUSMIR TROKIĆ EN SANELA SALKIĆ OP 7 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET DINA SARVAN OP 13 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET ENISA MUJKIĆ OP 15 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET ALTIJANA BEŠIROVIĆ OP 17 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET DŽEVAD TOPČAGIĆ OP 20 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET DŽEVDET MUJKIĆ OP 5 JUNI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET BILAL MEŠANOVIĆ OP 6 JUNI 2014.

‘Helpende handen’

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET M. DE MEULENEIRE EN A. DE BOSSCHERE (STAD GENT) OP 6 MAART 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET D. DE KEUKELAERE (OCMW GENT) OP 11 MAART 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET ZLATAN HALILOVIĆ OP 25 APRIL 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET S. BRAŠIĆ OP 21 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET DR. K. VAN DER VEKEN OP 27 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET KATARINA OP 27 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET K. VAN PRAET OP 28 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET ROB OP 29 MEI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET MUZAFERA OP 3 JUNI 2014.
INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET ABBAS OP 9 JULI 2014.

Veldwerk

LOSSE INTERVIEWS MET NOTITIES VAN T. VAN ROEY IN TAREVCI, BOSNIË TUSSEN 21 EN 24 MAART 2014.

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET RUSMIR TROKIĆ OP 22 MAART 2014.

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET SAKIB SARVAN OP 23 MAART 2014.

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET MUSTAFA MUSTAJBEGOVIĆ OP 23 MAART 2014.

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. VAN ROEY MET SANELA SALKIĆ OP 23 MAART 2014.

Extra

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. DE GENDT MET MEHO DŽAMBIĆ MIDDEN 2013.

INTERVIEW MET GELUIDSOPNAME VAN T. DE GENDT MET RUSMIR TROKIĆ EN SANELA SALKIĆ MIDDEN 2013.

Internetbronnen

F. CRAUWELS, "SPREIDINGSPLAN EN WACHTREGISTER," VERENIGING VAN VLAAMSE STEDEN EN GEMEENTEN, 08-SEP-2009.

[ONLINE].

WEBPAGINA:

[HTTP://WWW.VVSG.BE/SOCIAAL_BELEID/VREEMDELINGEN/DOCUMENTS/SPREIDINGSPLAN/SPREIDINGSPLAN%20EN%20WACHTREGISTER.PDF](http://www.vvsg.be/sociaal_beleid/vreemdelingen/documents/spreidingsplan/spreidingsplan%20en%20wachtregister.pdf). [GERAADPLEEGD OP: 17-JUL-2014].

UN HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES (UNHCR), "CHAPTER 9: WAR AND HUMANITARIAN ACTION: IRAQ AND THE BALKANS," IN THE STATE OF THE WORLD'S REFUGEES 2000: FIFTY YEARS OF HUMANITARIAN ACTION, 2000. [ONLINE].

WEBPAGINA: [HTTP://WWW.UNHCR.ORG/3EBF9BB50.HTML](http://www.unhcr.org/3ebf9bb50.html). [GERAADPLEEGD OP: 12-APRIL-2014].

UN HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES (UNHCR), "DISPLACEMENT: THE NEW 21ST CENTURY CHALLENGE," IN UNHCR GLOBAL TRENDS 2012, 2013. [ONLINE]. WEBPAGINA: [HTTP://WWW.UNHCR.ORG/51BACB0F9.HTML](http://www.unhcr.org/51bacb0f9.html). [GERAADPLEEGD OP: 12-APRIL-2014].

WET VAN 13 DECEMBER 1976 HOUDENDE GOEDKEURING VAN DE BILATERALE AKKOORDEN BETREFFENDE DE TEWERKSTELLING IN BELGIË VAN BUITENLANDSE WERKNEMERS — UITTREKSELS. 1977. [ONLINE]. WEBPAGINA:

[HTTPS://DOFLIBZ.BE/SITES/DVZOE/NL/DOCUMENTS/13121976_N.PDF](https://doflibz.be/sites/dvzoe/nl/documents/13121976_n.pdf). [GERAADPLEEGD OP: 9-MEI-2014].

BiH WORLD DIASPORA ASSOCIATION/SVJETSKI SAVEZA DIJASPORE BOSNE I HERCEGOVINE. [ONLINE]. WEBPAGINA:

[HTTP://WWW.BIHDIJASPORA.COM/](http://www.bihdijaspورا.com/). [GERAADPLEEGD OP: 26-JUN-2014].

TAREVCI.INFO. [ONLINE]. WEBPAGINA: [TAREVCI.INFO](http://tarevci.info). [GERAADPLEEGD OP: 12-FEBRUARI-2014]

Materiële bronnen

STATISTIEKEN AANTAL BOSNISCHE INWONERS IN DE STAD GENT: JAREN 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2013.

FOTO'S PRIVÉCOLLECTIE M. MUSTAJBEGOVIĆ:

- FIGUUR 1 TAREVCI NET VOOR DE OORLOG, 1 MEI 1992 (P. 44)
- FIGUUR 2 TAREVCI AAN HET BEGIN VAN DE OORLOG, 3 MEI 1992. (P. 45)
- FIGUUR 3 HET LAATSTE BEELD GENOMEN VAN TAREVCI VOOR VERTREK, 27 JUNI 1992. (P. 48)
- FIGUUR 5 TAREVCI VANUIT DE BUS, EIND JAREN '90. (P. 95)

FOTO BALEGEM-GRADAČAC [ONLINE]. WEBPAGINA: [HTTP://WWW.BALEGEM.COM.BA/IZNAJMLJIVANJE-MAINA](http://www.balegem.com.ba/iznajmljivanje-maina). [GERAADPLEEGD OP 21-JULI-2014]

- FIGUUR 4 ASFALTEERMACHINE FIRMA BALEGEM-GRADAČAC. (P. 93)

FOTO'S PRIVÉCOLLECTIE S. SALKIĆ:

- FIGUUR 6 BOSNIËRS IN ZOTTEGEM, 1994. (P. 99)
- FIGUUR 7 CLUB BOSNA VZW IN DE NOORDSTRAAT, 1999. (P. 103)

Bibliografie

- N. Al-Ali, "Loss of Status or New Opportunities? Gender Relations and Transnational Ties among Bosnian Refugees," in *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*, D. F. Bryceson en U. Vuorela, Eds. Berg, 2002, pp. 83–102.
- N. Al-Ali en K. Koser, Eds., *New Approaches to Migration?: Transnational Communities and the Transformation of Home*. Routledge, 2002.
- N. Al-Ali en K. Koser, "Transnationalism, international migration and home," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 1–14.
- N. Al-Ali, "Trans-or a-national? Bosnian refugees in the UK and the Netherlands," in *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*, N. Al-Ali en K. Koser, Eds. London: Routledge, 2002, pp. 96–117.
- N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, "Refugees and transnationalism: The experience of Bosnians and Eritreans in Europe," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 27, no. 4, pp. 615–634, 2001.
- N. Al-Ali, R. Black en K. Koser, "The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities," *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no. 4, pp. 578–600, 2001.
- S. Bagshaw, "Benchmarks or Deutschmarks - Determining the Criteria for the Repatriation of Refugees to Bosnia and Herzegovina," *International Journal of Refugee Law*, vol. 9, p. 591, 1997.
- R. Bauböck en T. Faist, Eds., *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- P. Boccagni, "Private, public or both? On the scope and impact of transnationalism in immigrants' everyday lives," in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 186–203.
- M. Bruneau, "Diasporas, transnational spaces and communities," in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 35–49.
- J. Dahinden, "The dynamics of migrants' transnational formations: Between mobility and locality," in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 51–71.
- T. Faist, "Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners?," in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 9–34.
- K. Paerregaard, "Interrogating diaspora: Power and conflict in Peruvian migration," in *Diaspora and Transnationalism : Concepts, Theories and Methods*, R. Bauböck en T. Faist, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 91–107.
- B. Bevernage, *History, Memory, and State-Sponsored Violence: Time and Justice*. Routledge, 2013.
- J. Bleyen en L. Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012.
- T. Bringa, *Being Muslim the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village*. Princeton (N.J.): Princeton university press, 1995.

- U. Brunnbauer, *Transnational Societies, Transterritorial Politics: Migrations in the (post-) Yugoslav Region, 19th-21st Century*. Oldenbourg, 2009.
- F. Caestecker en D. Vanheule, "Een geïnstitutionaliseerd vluchtelingenbeleid in volle beweging (1944-2010)," *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, vol. XL, no. 3, pp. 449-488, 2010.
- F. Caestecker en J. Wets, "Nieuwe migraties, oude wijn in nieuwe vaten?," in *Komende generaties. Wat weten we (niet) over allochtonen in Vlaanderen ?*, J. Vranken en C. Timmerman, Eds. Acco, 2001, pp. 29-41.
- F. Caestecker, "Herwerking van het Projectvoorstel voor de Koning Boudewijnstichting." 24-Nov-1999.
- I. Chambers, *Migrancy, Culture, Identity*. Routledge, 1994.
- R. Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge, 2008.
- D. Conradson en D. McKay, "Translocal Subjectivities: Mobility, Connection, Emotion," *Mobilities*, vol. 2, no. 2, pp. 167-174, 2007.
- T. De Gendt, *Turkije aan de Leie*. Lannoo Uitgeverij, 2014.
- A. Dervišević, *Bošnjaci u dijaspori: historijat, problemi, analize i perspective*. Sarajevo/Wuppertal: Bosanska riječ, 2006.
- R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. Hadewijch, 1996.
- K. Franssen, *Tijdelijke bescherming van asielzoekers in de EU: Recht en praktijk in Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk en richtlijn 2001/55/EG*. Boom Juridische Uitgevers, 2011.
- H. Halilović, "Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora," *International Migration*, vol. 50, no. 1, pp. 162-178, 2012.
- H. Halilović, *Places Of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. Berghahn Books, 2013.
- L. Huttunen, "'Home' and ethnicity in the context of war-hesitant diasporas of Bosnian refugees," *European Journal of Cultural Studies*, vol. 8, no. 2, pp. 177-195, May 2005.
- A. Iriye, *Global and transnational history: the past, present, and future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- S. Jansen, "Homeless at Home: Narrations of Post-Yugoslav Identities," in *Migrants of identity: perceptions of home in a world of movement*, N. Rapport en A. Dawson, Eds. Berg, 1998, pp. 85-110.
- C. Karner, *Ethnicity and Everyday Life*. Routledge, 2007.
- C. Lorenz, "Unstuck in Time. Or: the sudden presence of the past," in *Performing the Past. Memory, History and Identity in Modern Europe*, K. Tilmans, F. Van Vree en J. Winter, Eds. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010, pp. 67-105.
- M. Martiniello, A. Rea en F. Dassetto, *Immigration et intégration en Belgique francophone: état des savoirs*. Academia-Bruylant, 2007.
- A. Megill, "History, memory, identity," *History of the Human Sciences*, vol. 11, no. 3, pp. 37-62, Aug. 1998.
- M. P. Smith en L. E. Guarnizo, *Transnationalism from Below*. Transaction Publishers, 1998.
- S. J. Mahler, "Theoretical and Empirical Contributions Toward a Research Agenda for Transnationalism," in *Transnationalism from Below*, M. P. Smith en L. E. Guarnizo, Eds. Transaction Publishers, 1998.
- J. Torpey, "The Pursuit of the Past: A Polemical Perspective," in *Theorizing Historical Consciousness*, Toronto: University of Toronto Press, 2004.
- M. Valenta en S. P. Ramet, Eds., *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*. Ashgate Publishing, Ltd., 2011.
- B. Van Gorp, *Framing asiel: indringers en slachtoffers in de pers*. ACCO, 2006.

- N. Van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal, and Regrouping of Migrant Communities*. Londen: UCL press, 1998.
- S. Vertovec en R. Cohen, Eds., *Migration, Diasporas, and Transnationalism*. Edward Elgar Publishing, Incorporated, 1999.
- S. Vertovec, "Transnationalism and identity," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 27, no. 4, pp. 573–582, Oktober 2001.

